

Fig. 1. Kirken i landskabet set fra nordøst. Otto Norn fot. 1943. – *The church in the landscape seen from the north east. 1943.*

TAMDRUP KIRKE

NIM HERRED

HISTORISK INDLEDNING. Kirken i Tamdrup, der er opført o. 1125 (jfr. s. 5084) omtales i de skriftlige kilder (i formen 'Thummæthorp')¹ første gang 1345,² da den sammen med præst og degn modtog et mindre pengebeløb som sjælegave af Århuskanniken Peder Jensen.³ Stednavnet optræder dog allerede 1279, da Århusbispen attesterede et brev i Tamdrup (Thomæthorp); men det fremgår ikke, om handlingen foregik i kirken eller i sognets store gård, der i hvert fald fra senmiddelalderen har ligget lidt syd for kirken og båret navnet Tamdrup Bisgård (1486 »Bischobs gaard«).⁴ Om sporene efter en tidlig-middelalderlig $\ddot{t}$ stormandsgård vest for kirken se s. 5047.

Ved ekstraskatten 1524 til Frederik I betalte kirken 22 mk., mere end nogen anden i Nim hrd.⁵ At det var et rigt præstekald fremgår også af det forhold, at Tamdrup i senmiddelalderen blev eftertragtet af embedsjægere, som gik til paven selv for at få brev på det. Således pålagde paven 1460 tre bisper at overdrage sogne-

kirken i Tamdrup til Ribekanniken Peder Wulff, skønt han i forvejen havde et kald i Århus stift.⁶ 1485 havde en A. Henriksen haft kaldet i ti år, selvom han samtidig (og uden dispensation) besad et tysk kald, hvorfor paven gav kirken til præsten Peder Gris fra Roskilde stift.⁷ 1494 blev Århusbispens provst (official) i Horsens frtaget kaldet, der i stedet 'med samt dets annekser Hatting og Korning' blev givet til kanniken Mikkel Mogensen ved Århus domkirke.⁸ Hverken han eller endnu en 'brevholder', præsten Jens Olufsen fra Viborg,⁹ opnåede dog kaldet, som paven endelig 1497, efter præsten Sørensen død, lovede til ærkedegnen i Viborg, Jens Andersen Beldenak, den senere så navnkundige Odensebisp.¹⁰

Kirkens fornemme præg og udstyr tyder sammen med den nære beliggenhed af en storgård på et gammelt tilhørsforhold til konge- og bispemagten. Hvis *patronatsretten* oprindeligt har været kongelig, hvad man må tro, bør denne ret velsagtens allerede i højmiddel-

alderen være overgået til Århusbispen, under hvis hovedgård i Tamdrup der 1544 lå 27 ejendomme i sognet.¹¹ Pavebrevet 1494 antyder et meget udstrakt pastorat, siden også sognene Hatting og Korning i naboherredet nævnes som *annekser* til Tamdrup.

Hertil kan være kommet indtægter fra *valfart*(?), der ganske vist ikke er belagt skriftligt, så lidt som en lokal dyrkelse af den S. Poppo, der omvendte kong Harald Blåtand, og som har en hovedrolle i udsmykningen på kirkens *(†)gyldne alter fra o. 1200. Poppo's optræden her tyder dog bestemt på, at kirken har været indviet til S. Poppo, eventuelt i forening med Johannes Døberen, hvis historie synes at have været udførligt skildret i kalkmalerier fra o. 1125 på korets vægge. Kun et enkelt træk ved bygningen (arkadeåbningen over kor-buen, jfr. s. 5078) lader muligvis formode, at kirken har været valfartskirke og dermed kan have haft et større (vikar)præsteskab.¹² Målet for en sådan valfart kunne dels have været S. Poppo eller snarere dele af ham (relikvier). Men i betragtning af Poppo-legendens udformning på det gyldne alter vil en sådan eksklusiv lokal kult¹³ næppe være tænkelig uden elementer af en *mindekirke* for landets kristning ved den konge, som Poppo omvendte, og hvis øjensynligt kongelige arvtagere optræder som givere af de gyldne alterprydelser. Ligeledes er en sådan kult vanskeligt tænkelig uden en lokal tradition for, at jernbyrd og kongedåb skulle være foregået netop i Tamdrup.

Hvordan det end har forholdt sig før reformationen, så kom kirken 1536 i kongens eje,¹⁴ og den tilhørte endnu 1666 kongen, inden den kort før 1675¹⁵ blev afhændet til Mogens Friis, greve af det nyoprettede grevskab Frijsenborg, hvortil også den nærliggende herregård Boller hørte. Kirken fulgte herefter Frijsenborg (jfr. jernankre i tårnet 1779 for Erhard Wedel-Friis og Christine Sophie Friis), indtil grevinde Sophie Magdalene Friis 1803 solgte kirketienden med én halvpart til Ole Mandix til Tamdrup Bisgård og én til sognets øvrige beboere.¹⁶ Samtidig generhvervede kongen kaldretten. Kirken overgik til selveje 1912.¹⁷

Formentlig som et vidnesbyrd om det meget store middelalderlige pastorat, der som nævnt også omfattede Hatting og Korning, havde sognet endnu 1566 præst fælles med Hvirring, Hornborg og Underup.¹⁸ Efter at Underup dette år blev lagt til Nim, var Tamdrup i de følgende år (sammen med Hornborg) anneks til Hvirring, indtil sognet 1742 blev et selvstændigt pastorat.

Kirketienden af det frugtbare sogn udgjorde i begyndelsen af 1600'erne hele 46 ørter korn¹⁹ og var meget eftertragtet. Efter at kongen 1582 havde givet lensmanden på Bygholm, Niels Skram, brev på forpagtning af tienden, bad sognemændene gentagne gange om (igen) at måtte få forpagtningen og tilbød at betale 40 øksne i indfæstning, hvis de måtte beholde forpagtningen i 'en mands tid'.²⁰ Deres ønske synes at være blevet opfyldt, idet bonden Christen Pedersen i Vrønding 1605 – på

sognemændenes vegne – fik stadfæstelsesbrev på tienden på livstid.²¹ – Der var 1661 60 gårde i sognet,²² og ved folketællingen 1801 705 indbyggere.

Et kildevæld 400 m nordøst for Tamdrup Bisgård, i en skovklædt bakkeskråning, er i nyeste tid blevet opfattet som en mulig *helligkilde*(?) og sat i forbindelse med kong Harald Blåtands dåb.²³

Mønter. I gulvet fandtes 1934 en mecklenburgsk hulpenning fra o. 1400,²⁴ og i forbindelse med den arkæologiske undersøgelse i koret 1967 (jfr. ndf.) fremkom otte mønter, heraf seks danske middelalderlige. Ældst var en mønt slået under Valdemar I i Slesvig. To norske mønter var slået under Frederik III.²⁵

2002: Tamdrup sogn indgår i Århus stift og ligger i Horsens kommune, Vejle amtskommune.

HISTORISK BAGGRUND. De få og spredte skriftlige kilder rummer i realiteten ingen forklaring på tilstedeværelsen af en så stor, tidlig og rigt udstyret basilikakirke i Tamdrup. Overvejelserne om kirkens formål, bygherre og velyndere har derfor hovedsagelig måttet hvile på monumentets egne udsagn i samspil med forskellige hypoteser. J. B. Løffler, der 1881 som den første publicerede en beskrivelse af den store og særegne kirkebygning, så – på baggrund af den nærliggende Bisgård – Århusbisperne som kirkens bygherrer.²⁶ Herimod indvendte Francis Beckett 1924, at denne gårds tilknytning til bisperne jo først var bevidnet i senmiddelalderen, ligesom han fandt, at bispestolen i den ældre middelalder måtte have været for fattig til et byggeri som Tamdrup kirke; snarere ville han tiltro det 'en herremand'.²⁷ Heri var Poul Nørlund 1926 for så vidt enig, men pegede specielt på kongen, idet han retorisk spurgte: 'hvem skulle ellers have kunnet magte en sådan opgave?'²⁸

Når Nørlund så kongemagten som grundlægger, skyldes det ikke kun bygningens ærværdighed og størrelse. Et væsentligt moment var pladerne fra kirkens *(†)gyldne alter fra o. 1200, hvoraf nogle fremstår som skildringer af klerken Poppo's jernbyrd og den følgende dåb af Harald Blåtand 958–65 (s. 5124, fig. 91) som skildret i den saksiske munk Widukinds krønike få år efter. Nørlund henviste til samme Haralds runesten i Jelling, rejst som minde over hans kristning af Danmark. Og han opfattede Tamdrup-pladernes beretning om kristningen som tilsvarende 'historisk', ligesom han bag den antog et lignende 'lokalt eller nationalt motiv', der ville være vanskeligt at tiltro andre end kongemagten. Dette fandt Nørlund bestyrket af midtpladens øjensynlige fremstilling af en dronning som alterets hovedstifter (fig. 101a). Endelig fandt han tanken om Tamdrup som et tidligt kongeligt centrum yderligere bekræftet ved fundet 1934 af kirkens oprindelige kalkmalerier (s. 5097ff.), der svarer til Jellings, og som han derfor 1944 tilskrev et værksted i tilknytning til Jellings gamle kongsgård.²⁹

C. G. Schultz, der 1937 ville datere kirken så tidligt som o. 1050 (jfr. s. 5058), tilførte 1952 spørgsmålene om kirkens baggrund et nyt moment, idet han foreslog, at den havde været rejst som en art 'hovedkirke' i en tidlig kirkelig organisation.³⁰ Og 1954 udsendte sognepræsten Rudolf Volf den første af en række inspirerende artikler om kirken, der i væsentlig grad bygger videre på Nørlund. Sammenfattende gælder, at hvad Poul Nørlund forsigtigt antydede, her blev sagt uden forbehold og iblandet en god del fri fantasi. Kirken var – efter Volf's opfattelse – kong Haralds 'mindekirke', rejst netop i Tamdrup, hvor hans omvendelse og dåb havde fundet sted. Tilsvarende var alteret et 'mindealter', som Volf først daterede (iflg. Nørlund) til 1200-25, men som han derpå ville føre tilbage til midten af 1000-tallet og formode stiftet af Sven Estridsen (†1076) og hans moder Estrid.³¹

I 1968 vendte Tage E. Christiansen sig klart imod et sådant minde-aspekt ved kirken. Alterets 'historiske plader' havde ikke Harald Blåtand som hovedperson, men derimod Poppo, der måtte have været genstand for en lokal kult. For denne opfattelse, som allerede var antydet af Francis Beckett 1919,³² fremførte Christiansen det argument, at man ikke på et så højhelligt stykke kirkeinventar, som der her var tale om, havde kunnet afbilde rent 'historiske' tildragelser, men kun scener af Jesu liv og til en vis grad af helgeners. I konsekvens heraf holdt Christiansen det endelig for sandsynligt, at

Fig. 2. Poppo's jernbyrd forud for Harald Blåtands dåb 958-65. *Plade fra kirkens *(†)gyldne alter, o. 1200, gengivet efter tegning i Danmarks Riges Historie 1898. – *The Ordeal of Poppo before the Baptism of Harald Bluetooth c. 958/65. *Panel from the *(†)golden altar of the church, c. 1200, after drawing in Danmarks Riges Historie 1898.*

de syv 'historiske plader', som han benævnte 'Poppolegenden', ikke havde haft plads på den egentlige alterudsmykning, men snarere på et helgenskrin med Poppo's relikvier.³³

Fremhævelsen af Poppo, hvortil Christiansen bl.a. har været inspireret af historikeren Sture Bolins behandling af Poppo-historiens skriftlige overlevering,³⁴ indet bar yderligere et element til forklaring af kirkens størrelse og udstyr: nemlig store formodede indtægter ved valfart.³⁵ Christiansen tog ikke direkte stilling til kirkens oprindelige status som kongelig eller biskoppelig. Men han nedtonede stærkt den sammenkobling mellem Tamdrup og Jelling, som Nørlund havde foretaget (og med ham Volf). Efter Tage E. Christiansens opfattelse havde vikingekongesædet i Jelling ikke bevaret sin stilling som væsentligt kongeligt center ret langt ind i middelalderen. Skulle man foreslå en lokalitet, der også kunne tænkes som oprindelsessted for egnens romanske kalkmaleri og metalkunst, måtte det ifølge ham snarere være Tamdrup selv med sin langt større kirkebygning.³⁶

Rudolf Volf fastholdt 1970 sine synspunkter og polemiserede imod Tage E. Christiansens teori om et helgenskrin for S. Poppo.³⁷ Endelig blev en række af spørgsmålene 1991 taget op i bogen 'Tamdrup Kirke og gård', der var afledt af den arkæologiske påvisning af en 'stormandsgård' i området umiddelbart nordvest for kirken (jfr. ndf. og fig. 6).³⁸ Denne gård opfattede Ole Schiørring som en forgænger til Bisgård, ligesom han i det hele taget ville se Tamdrup i nær sammenhæng med bispestolen i Århus. Schiørring forestillede sig, at der samtidig med den ældre storgård havde eksisteret en ældre trækirke med relikvier af S. Poppo, som siden var overført til den nuværende kirke.³⁹ I samme publikation var Olaf Olsen mest tilbøjelig til at pege på kongen som kirkens bygherre. Og en berettiget undren over de store og bekostelige senmiddelalderlige byggearbejder ved kirken gav ham yderligere anledning til at slutte op om Tage E. Christiansens tanke om en Poppo-kult som bærer af stedets omfattende kirkebyggeri.⁴⁰ Også Inger-Lise Kolstrup fulgte i det væsentlige Tage E. Christiansen. Men hendes afsnit i bogen, omhandlende det gyldne alter, har bibragt diskussionen en interessant jävnførelse mellem fremstillingen af den danske konges dåb og afbildninger af kejser Konstantins og kong Klodevigs omvendeshistorier og dåb. Også fremstillingerne af de sidste indgår i helgenlegender, hhv. i pave Sylvesters og ærkebiskop Remegius' legende. Men samtidig er det på sin vis fyrsten, der reelt har hovedrollen, idet han ved sin dåb lægger grunden til et kristent rige og indvies til kamp for troens udbredelse.⁴¹

Ligesom denne rolle i kejserdømmets mytologi tilhørte Konstantin, og i det franske kongedømmes Klodevig, må den i det danske riges mytologi have været tillagt Harald Blåtand eller – som en sen tradition omkring Saxo vil det – hans søn Sven Tveskæg.⁴² Denne

erkendelse må siges at slå bro mellem de forfattere, der som Christiansen lagde entydig vægt på Poppodyrkelsen, og andre, der som Nørlund og Volf alene så et minde-aspekt for kongerigets kristning i Tamdrup kirke og dens udstyr. Der må være tale om to sider af samme sag.

Som det tegner sig, kan og må flere faktorer have spillet med i opførelsen af den store og rigt udstyrede kirke. Dens placering i herredet og det store middelalderlige pastorat taler for, at der som i Jelling har været tale om en art tidlig dåbskirke – en teori, som finder understøttelse deri, at begge kirker efter deres tidlige kalkmalerier at domme har haft en særlig dyrkelse af Johannes Døberen. En egentlig bekræftelse af teorien vil selvsagt kun være mulig ved udgravning af én eller flere store trækirker, som det er sket i Jelling (jfr. *†trækirke(?)*, s. 5062).⁴³ En sådan vigtig rolle i det tidligkristne landskab ville passe godt med det minde-aspekt, som de gyldne plader må rumme, og som er vanskeligt tænkeligt uden en stedlig tradition om, at kong Haralds/Svens omvendelse skulle have fundet sted netop i Tamdrup.⁴⁴

Ordene 'mindekirke' eller 'votivkirke' er vel ikke ganske autoriserede, for så vidt som man herved mener noget andet og mere end det 'sjæleminde' (memoria), der spillede så stor en rolle i middelalderens døde-kult.⁴⁵ Et sådant aspekt af både minde og manifestation har imidlertid gjort sig gældende ved adskillige kirkegrundlæggelser. Efter at have erobret England i slaget ved Ashingdon 1020 opførte Knud den Store således en kirke på stedet,⁴⁶ ligesom Vilhelm Erobreren siden anlagde klosteret 'Battle Abbey' på slagmarken ved Hastings, hvor han 1066 havde vundet Englands krone.⁴⁷ Også herhjemme kendes sådanne slagmarkskirker som øjensynligt det kapel, der rejstes på Grathe Hede syd for Viborg, hvor Valdemar den Store 1157 sikrede magten for sig og sit dynasti.⁴⁸ Og et påfaldende personligt mindeaspekt var knyttet til Slingerup kirke, som Erik Ejegod (†1103) ifølge Saxo havde ladet opføre med alteret præcis på det sted, hvor han selv var blevet født; til kirken knyttedes der noget senere et nonnekloster.⁴⁹

I lyset heraf er det klart, at en begivenhed som Danmarks kristning, der jo var så væsentlig for tidens krønikeskrivere, kan have givet anledning til en lokal kult, hvor det kirkeligt relikviemæssige gik i ét med en mere 'historisk' og dynastisk manifestation. Dette ville forklare de fleste af Tamdrup kirkes gåder. Men man må i givet fald stadig undre sig over, at stedet og dets betydning skulle være gået så ganske tabt i den skriftlige overlevering.

Den mest markante manifestation af stedet har gjort sig gældende o. 1125 med opførelsen af den vældige kir-

ke og dens fulde udsmykning med kalkmalerier i rhinlandsk tradition. Bag dette kunne man tænke sig kong Niels (1103–34) og vel den biskop Ulvkil af Århus, som faldt i slaget ved Fodevig 1134 sammen med kongens søn Magnus og flere andre bisper. Niels-linjens nederlag, også på længere sigt, kan have været medbestemmende for, at Tamdrup ikke fik nogen klostergrundlæggelse, hvad stedet vel ellers må have været bestemt til.⁵⁰

Stiftelsen af et gyldent alter o. 1200 falder smukt i forlængelse af arbejderne o. 1125, men det bør noteres, at den dog må have repræsenteret en væsentlig mindre donation.⁵¹ Den synes, efter stifterbillederne at dømme, nok at kunne have haft en dronning i spidsen, men hendes optræden uden kongelig gemal antyder, at hun i givet fald ikke var regerende; ja, kronen forhindrer vel strengt taget ikke, at der kun var tale om en hertuginde.⁵² Som foreslået af Poul Nørlund kunne der være tale om Valdemar den Stores enke, Sofie (†1198), eller om en af de dronninger, Valdemarslinjen havde 'detroniseret', således Sven Grathes enkedronning, Adelheid, eller Knud Magnussens, om hvem vi ikke ved, hvor længe de levede.⁵³ Tanken om, at alterstifterne kan have tilhørt en 'forkert' dynastisk linje, kunne måske finde bestyrkelse derved, at de gyldne pladers 'Poppolegende' nok knytter nært an til Saxos sagsfremstilling, men synes ganske fri for hans antityske tendens.⁵⁴ I øvrigt udviser pladerne på dette punkt ændringer og rettelser, der antyder, at man i forbindelse med guldsmedens arbejde ikke blot holdt sig til en skreven legende om Poppo- underet, men åbenbart har formet og broderet på den undervejs (jfr. s. 5128).

Hvorom alting er, så fremstår det gyldne alter og en række samtidige gravsten med interessante navne og indskrifter (s. 5147f.) som de senest påviselige vidnesbyrd om en aristokratisk tilstedeværelse og bevågenhed i Tamdrup. Stedet synes under bisperne sunket ned til et almindeligt regionalt valfartssted, der var henvist til at eksistere af jordtilliggende, tiender og de troendes of-fergaver. Det må noteres, at det middelalderlige pastora- ts udstrækning nok har bidraget til præsteskabets gode indtægter, men ikke uden videre til kirkebygningen, der kun har haft faste indtægter af selve sognet. Denne konstatering styrker vel det ovennævnte argument, at kir- kens størrelse og gotiske modernisering næsten forud- sætter valfart og valfartsindtægter. At en sådan formodet valfart er aldeles uævent i de skriftlige kilder, må dog stadig undre og nære den tvivl, som synes at skulle for- bindes med noget nær enhver teori om den gådefulde kirkes baggrund.⁵⁵

Fig. 3. Kirken set fra sydøst. Jesper Weng fot. 2001. – *The church seen from the south east.*

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

Den store kirke ligger frit i det bakkede landskab 7 km vestnordvest for Horsens. Den er rejst på et bakkedrag (fig. 6), der strækker sig øst-vest og omkring kirken når en højde af 77 m over havet. Sognet, hvis lermuldede jorder regnes blandt de bedste på egnen, afgrænses mod nord af Hansted Å, mod syd af Bygholm Å. Nogle hundrede meter nord for kirken løber landevejen Horsens-Nr. Snede, og ved foden af banken, syd for kirken, ligger dens nærmeste nabo, Tamsdrup Bisgård, der – som nævnt – i middelalderen tilhørte Århus bispestol.

Middelalderlig $\dagger$ bebyggelse vest for kirken. Ved arkæologiske udgravninger 1983–90, foretaget af museerne i Vejle og Horsens, påvistes på markerne vest og nordvest for kirkegården (jfr. fig. 6) spor af en bebyggelse fra sen vikingetid og tidlig middelal-

der.³⁸ Det drejer sig dels om et større træhus, 19 m langt og orienteret øst-vest, og et grubehus, dels om et par mindre huse, som sandsynligvis alle har været i brug samtidig i sidste halvdel af 1000-tallet og begyndelsen af 1100erne. Yngre spor blev ikke fundet. De stolpebyggede huse, der har haft vægge af flettede grene og ler, synes ikke at udgøre dele af en landsby og blev i stedet tolket som hørende til en *†stormandsgård*, et muligvis meget stort gårdanlæg med bygningerne liggende på en række. Dateringen til ind i 1100erne muliggør ifølge udgraverne, at gården kan have været beboet endnu på det tidspunkt, da den nuværende kirke blev opført.

Tolkningen af bygningslevnene som et gårdanlæg fra tidlig middelalder har naturligt rejst spørgs-

målet om sammenhængen mellem stormandsgård og kirke. Gården kan ikke have repræsenteret det sted i Tamdrup, hvor Århus-bispen signerede sit brev 1279 – bygningerne var da for længst revet ned. Men det udelukker ikke, at stormandsgården, hvortil der kan have hørt en trækirke (jfr. s. 5062), kan have været en forgænger for den senere bispegård. Gården kan – enten direkte eller efter en tid at have ligget et andet sted – være flyttet til den grund, hvor nu Tamdrup Bisgård ligger.

Den langstrakte, rektangulære kirkegård⁵⁶ (jfr. fig. 4 og 5) følger bakkekammen og er som denne orienteret østsydøst-vestnordvest, mens kirken kun har en mindre afvigelse mod syd og ligger 'skævt' i forhold til kirkegården. Det store anlæg, ca. 175×80 m, hvis areal 1862 blev anslået til 2½ tdr. land,¹⁷ har bevaret sine grænser, således som de fremgår af matrikelkortet 1818 (fig. 4). Til trods for kirkegårdens betydelige størrelse

er det ikke umiddelbart muligt at påvise en udvidelse, der i givet fald formodentlig skal søges i vest.

Hegnet består af stensatte jorddiger, hvoraf kun det nordre er gammelt, mens de øvrige er omsat og reguleret i nyeste tid. Norddiget (fig. 136), der slynger sig en smule, er 1,5–2 m bredt og foruden græs bevokset med mos, bregner og digitalis; på ydersiden ses om foråret vintergæk og dorotealilje. En ældre bestand af elmetræer inden for digerne, fra 1890'erne,¹⁷ fældes i disse år på grund af elmesygen og afløses af lind, plantet o. 1980. Digerne i øst, syd og vest ledsages på indersiden af en klippet hæk af seljerøn. – En mur og to håndlangere brugte 1618/19 syv dage på at 'oplægge kirkegårdsmuren', hvortil der brugtes 16 læs kampesten.⁵⁷

Indgange. Kirkegårdens hovedindgang i vest, der i sin nuværende skikkelse vist er fra o. 1950, består

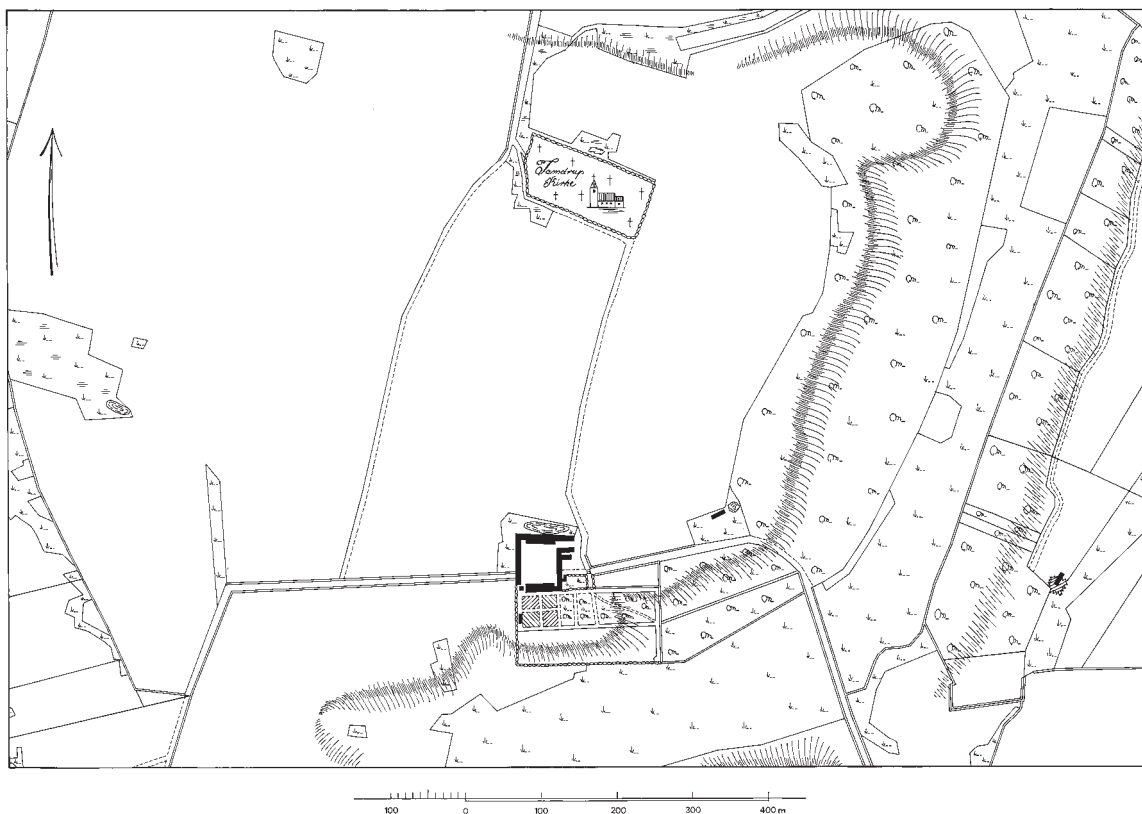

Fig. 4. Matrikelkort 1:10.000 af Tamdrup Bisgårds jorder, visende kirken og herregården, samt mindre dele af Vrønding og Kørup bys jorder. Målt af A. K. Mandix 1818 og kopieret af P. Slebsager. Tegnet af Jørgen Wichmann 2001. – Land registry map 1:10,000 of the lands of Tamdrup Bisgård, showing the church and the manor house, as well as small parts of the lands of Vrønding and Kørup. 1818.

Fig. 5. Luftfoto af kirken og kirkegården set fra syd. Sylvest Jensen fot. 1947 i KglBibl. – Aerial photograph of the church and the churchyard seen from the south. 1947.

af køreport og låge, lukket med jerngitterfløje, som er ophængt i murede og hvidtede piller, afsluttet i pyramider. Et indgangsparti østligst i syd-diget er udformet på samme måde. En lille låge med jerngitterfløj i det østre dige, nær det nordre hjørne, gav indtil nedlæggelsen af en kirkesti år 2000 adgang for kirkegængere, som skød genvej over marken fra landevejen. – Om ældre *tindgange* haves kun sporadiske oplysninger, og kun i enkelte tilfælde er det muligt at identificere de pågældende porte og låger. En indgang i nord, 1761⁵⁸ betegnet som 'nordre kirkelåge', stod muligvis i forbindelse med den nedlagte anneksgård (se ndf.). Den var udformet som en muret *portal* ('porthvælving'), hvoraf der 1820 endnu fandtes 'ruiner'.⁵⁹ En snedker betalte 1618/19 for at reparere 'kirkeporten',⁵⁷ uden at det nævnes hvilken. Den vestre port synes 1761 at have været tømret, mens den østre låge var muret.⁵⁸ 1803 var porte og låger 'gjort af nyt',⁵⁸ men ved synet 1820 var de tømrede indgange så forfaldne, at kirkegården, der var 'på fri mark', stod åben for kreaturer. Ved vestsiden var kun en gammel stolpe og ved indgangen i syd 'hverken stolper eller stakitter'.⁵⁹

En *urnefællesgrav* og *urneafdeling* syd for kirken er anlagt 2001 efter tegning af landskabsarkitekterne Nielsen og Wad, Skanderborg.

Bygninger på og ved kirkegården (jfr. fig. 5). Et *ligkapel* i kirkegårdens nordvestre hjørne er opført 1930.¹⁷ Det er en teglhængt og hvidtet bygning med svære stræbepiller ved hjørnerne og en stor rundbuet dør i sydgavlen. Der er toiletter i den nordre ende. En *gravetohøj*, 1918 omtalt som 'klokkerens hus' (jfr. s. 5151), i vestskellet syd for indgangen, er 1990 indrettet til mandskabshus med værksted og fyrrum (ark. Torben Knudsen m. fl.). Det er et hvidtet og teglhængt hus med afvalmede gavle.

†*Bygninger*. Et '*kalkhus*', til opbevaring af bygningskalk, nævnes 1614, da Johan murmand arbejdede på det,¹⁹ og igen 1618/19, da døren blev repareret.⁵⁷ Huset, der formodentlig har været rejst på kirkegården, er muligvis identisk med et *bindingsværkshus*, hvis stensyld 1933 blev fundet lidt syd for langhusets sydside, ud for midterste støttepille (jfr. fig. 43). Nordmuren har stået 3,5–4 m syd for kirken, og det fremgik, at huset var opført, efter at et søndre tvåbenhus var nedbrudt, muligvis under genanvendelse af dele af dettes fundament (jfr. s. 5087).

Indtil begyndelsen af 1700'erne lå 'tæt norden for kirkegården' den såkaldte 'anneksgård', dvs. Hvirring-præstens annekspræstegård. Grunden er angivet endnu på matrikelkortet 1818 (fig. 4), men ved en prøvegravning på stedet 1986 fandtes kun teglstensbrokker og ingen spor af ældre bebyggelse.³⁸ Gården omtales i 1500'erne som Tamdrupgård, fra 1683 som Tamdrup Anneksgård. Den bestod o. 1700 af fire længer og var da delt i to halvgårde med hver deres fæstebonde. Under kirkens reparation 1701-02 logerede håndværkerne i gården. Den blev kort tid efter overtaget af ejeren af Tamdrup Bisgård, Frederik Svane, som lagde den

under hovedgården og lod bygningerne nedtage, så der kun blev et bindingsværkshus tilbage. Dette blev endelig nedbrudt 1750.⁶⁰

Kirkestalde. Sognefolkene bad 1761 om, at der måtte blive opsat et 'skjul' til deres heste af gammelt ubrugeligt tømmer fra tårnet. Huset skulle rejses på det sted, hvor der før havde været en *degnebolig*.⁵⁸ Sidstnævntes beliggenhed kendes ikke, men der er muligvis tale om ovennævnte bindingsværkshus på anneksgårdens tomt. – En lang staldbygning af træ, uden for kirkegårdens vestindgang, ses på luftfotoet 1947 (fig. 5). Stalden var fjernet inden 1965.

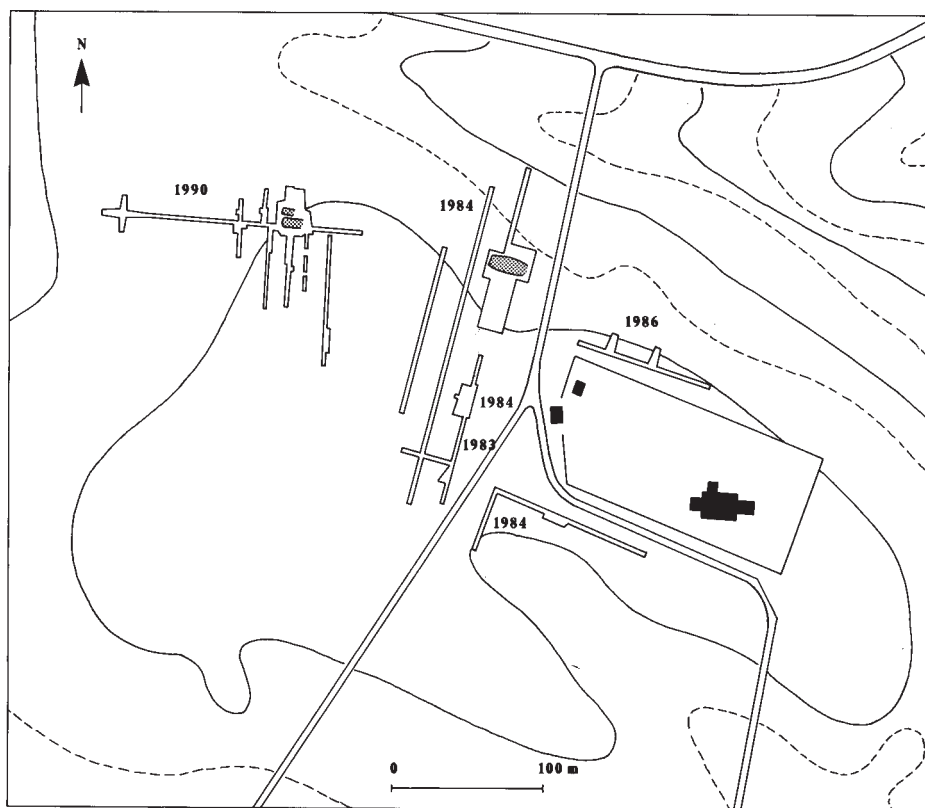

Fig. 6. Plan 1:5.000 over arkæologiske udgravninger i området omkring kirken med fremdragelse af middelalderlig $\ddagger$ bebyggelse (s. 5047). Efter Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, 1991. – Plan 1:5,000 of archaeological excavations in the area around the church, emphasizing medieval $\ddagger$ settlement.

Fig. 7. Kirken set fra sydvest. Jesper Weng fot. 2001. – *The church seen from the south west.*

BYGNING

OVERSIGT. Kirken, der højst sandsynligt har haft en forgænger af træ, er en stor og ganske velbevaret frådstensbygning fra o. 1125, udformet som en basilika med kor og treskibet langhus, der oprindeligt har haft apsider mod øst. Til dette romanske anlæg er i senmiddelalderen føjet et våbenhus i nord og et stort tårn i vest; langhuset er ombygget og forsynet med hvælv og koret udvidet med et sakristi i øst.

Kirken er formentlig opført i ét stræk inden for nogle få år med koret og langhusets østende som første etape. Langhuset er udstykket under ét, og fundamenterne var oprindeligt bestemt til at bære en mur af samme tykkelse som koret; men efter opmuringen af den østre fjerdedel af sideskibsmurene reducerede man tykkelsen, så den nederste del af murene i vestenden indvendig kom til at stå som en bänk.

Koret har som det eneste parti en facadeudsmykning, bestående af lisédelte, rundbuede blændinger; men som noget ret usædvanligt har denne arkitekto-

niske dekoration ikke omfattet korets østende, der er uden hjørneliséner. Kor-apsiden, der er nedrevet få år før reformationen, blev påvist arkæologisk 1933 og er yderligere undersøgt ved en udgravning 2001.

Det romanske langhus, hvis gavle formodentlig var afsluttet med murede kamme, har haft døre i syd og nord og antagelig også vest. De lave sideskibe var sparsomt oplyst med kun to vinduer i hver side og et enkelt vindue i vestenden. I høj Kirkemurene var der et ulige antal vinduer, fem i syd og fire i nord. I midtskibet, der var dækket af et fladt bjælkeloft, var murene båret af tolv lave piller, seks i hver side, hvoraf hver anden er fjernet i forbindelse med hvælvslægningen i 1400'erne. Bevaret er fem rundpiller og en firkantet, den nordvestre. Af de manglende piller påvistes ved restaureringen 1933-34 kun de firkantede plinte, der har båret pillerne, hvorfor der foreligger den mulighed, at rummet har haft skiftevis runde og firkantede piller, såkaldt støtteveksel. En usædvanlig åbning i langhusets

østgavl, over korbuen og oprindelig synlig fra midtskibet, har åbnet sig til korets loftsrums. Den rundbuede åbning, der øverst var overskåret af loftsbjælken, er teknisk set en aflastningsbue; men den kan have været indrettet under hensyn til de omgivende kalkmalerier – måske til at rumme en skulptur (Kristi Himmelfart?) – eller af særlige liturgiske grunde (fremvisning af relikvier). I modsatte ende har der formodentlig været et tømret vestpulpitur, hvilende på afsæt i arkademurene.

Rækkefølgen i de omfattende, senmiddelalderlige byggearbejder, der må have strakt sig over mindst et par generationer, kan anslås med nogenlunde sikkerhed. Våbenhuset ved skibets nordside og sandsynligvis også et senere nedbrudt søndre våbenhus er ældre end skibets ombygning, ligesom også korhvelvet kan være det. Herefter har byggearbejderne i hovedsagen strakt sig fra vest mod øst. Tårnet er opført, mens midtskibet endnu stod med sin gamle taghøjde, måske o. 1463, da kirkens store klokke blev anskaffet. Trapperummet var oprindeligt delt i to etager, og den tykke sydmur har sandsynligvis indeholdt en trappe. Herefter tog man – formentlig ca. 1475–1500 – fat på langhuset, hvis ydermure blev betydeligt forhøjet og forstærket med støttestøtter, og der indbyggedes hvælv, begyndende med sideskibene og afsluttet med midtskibet, i hvis sydvestre hjørne der opførtes en spindeltrappe i et selvstændigt trappehus (nedrevet 1933). I forbindelse med hvælvslagningen fjernede man som nævnt hver anden pille i midtskibets mure og gennembrød nye, store arkader til sideskibene. Rummet fik hermed nærmest karakter af en hallekirke, idet sideskibenes hvælv kun er spændt lidt lavere end midtskibets. Et stort fælles tag, der dækker både højkirke og sideskibe, må i de følgende to århundreder have hvilet på tømrede konstruktioner over de romanske højkirkemure, idet disse først er ført op til nuværende højde 1701–02.

Inden 1520 (jfr. kalkmalerier) blev apsiden skilt fra koret og indrettet til et lille snævert sakristi ved en lukkemur foran apsidens åbning. Denne tværgående mur, der udfylder korhvelvets østre skjoldbue, var oprindeligt forsynet med en dør ved alterets nordside. Over alterbordet, der på grund af døren var trukket mod syd, er skillevæggen forsynet med to små retkantede glugger, en slags 'squints', anbragt i forskelligt niveau, men symmetrisk omkring bordets midte. Gluggernes funktion er svært begribelig, men de skal måske ses i lyset af lignende forhold i Sahl kirke (Ringkøbing amt), hvor gluggerne har haft sammenhæng med en sekundær opsætning af et gyldent alter. Apsiden er nedrevet kort tid efter, da koret blev forlænget med et egentligt og større sakristi mod øst. Ved denne udvidelse bevarede man skillevæggen, som i begyndelsen af 1600'erne – ved opsætningen af kirkens renæssancealtertavle – blev forsynet med to nye døre, flankerende det udvidede alterbord.

Ved en omfattende restaurering 1933–34 (ark. Viggo Norn) retablerede man sideskibenes alternicher, fjernede

de spindeltrappen i midtskibets vestende og opførte et nyt trappehus ved tårnets sydside. Foran syddøren fandtes fundamenterne til det nedbrudte våbenhus og tæt ved kirkens sydside sydstenene til et ligeledes forsvundet bindingsværkshus, måske et kalkhus, der omtales i kilderne i begyndelsen af 1600'erne. Den velholdte kirke er udvendig senest istandsat 1995–98 (ark. Mogens Svenning); en indvendig istandsættelse ved samme arkitekt er påbegyndt 2001.

Kirkens orientering har som nævnt en mindre afvigelse mod syd.

FORSKNINGSHISTORIE. Det var den unge Randersarkitekt, den arkæologisk interesserede *Fritz Uldall* (1839–1921), der som den første gjorde opmærksom på den usædvanlige kirke.⁶¹ I et brev 11. juni 1870⁶² til Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring beretter Uldall om pladerne fra kirkens gyldne alter og skriver så: 'Selve kirkens bygning er resterne af en fuldkommen basilika, der lader sig kende i de fleste enkeltheder og som sådan har mere end almindelig interesse'. Han gør kort rede for bygningens bestanddele: 'midtskib og tvende sideskibe samt særskilt kor', og nævner pillerne, der bærer højkirkens mure, og de tilmurede sidealternicher. Videre fremholder han som noget 'særdeles interessant' åbningen i langhusets østgavl, som han beskriver som 'en dobbelt korbue'; slutelig foreslår han, at koret mod øst har haft en apsis.

Direktionen takkede og bad Uldall levere tegninger af kirken. Disse indsendtes i september 1872 og omfattede foruden plan, opstalter og snit (fig. 9) også opmålinger af arkitektoniske detaljer: korets facadeudsmykning, syddøren, midtskibets rundpiller, sidealternicherne og åbningen over korbuen (fig. 10). I en beskrivelse, et utrykt manuskript fra 1873,⁶³ uddybede Uldall sin tidligere redegørelse og beretter om de undersøgelser, han havde foretaget. Trods ødelæggelser i forbindelse med hvælvenes indbygning 'vel omtrent på reformationstiden' er man stadig i stand til næsten overalt at følge 'de gamle og særdeles mærkelige spor'. Ifølge hans opfattelse havde midtskibsmurene hver været båret af tre lave piller (de bevarede), hvis mellemværende rundbuer senere var ændret til spidsbuer. Han beskriver den nordvestre⁶⁴ pille som firkantet, men har på planen (fig. 9e) tegnet den som en rundpille. Over midtskibets hvælv var der tydelige spor af de små romanske vinduer, efter hans formening fire i hver side, svarende til de 'fire gamle rundbuer'.⁶⁵ Åbningen over korbuen, mente han, kunne have indeholdt et krucifiks, båret af en bjælke, som var indmuret i åbningens østside. De tilmurede sidealternicher ville igen let kunne åbnes; han havde – dog uden resultat – ladet grave udvendig for at finde spor efter de formodede apsider. Bygningens sokkel havde én skråkant, til dels skjult under det høje jordsmon, der navnlig på sydsiden var vokset så betydeligt, at den lukkede syddør var alt for lav til at kunne tjene som indgang.

Fig. 8. Kirken set fra nordøst o. 1900. Ældre foto i kirken. – *The church seen from the north east c. 1900.*

Ligesom sine samtidige opfattede Uldall de gotiske ændringer som en forringelse af den romanske bygning. Navnlig skadede det dens udseende, at det store tag var ført ned over såvel højkirke som sideskibe. Kirken ville – efter hans mening – kunne vinde særdeles meget ved 'en ombygning i sin oprindelige stil'.

Ej heller middelalderarkæologen og arkitekten J. B. Løffler (1843–1904) havde forståelse for den gotiske ombygning, som han betegnede som en 'hensynsløs medfart'. Han var den første, der publicerede kirken (1881)²⁶ og medtog den 1883 i oversigten over Danmarks ældste kirkearkitektur.⁶⁶ Intetsteds nævner han i øvrigt Uldall, hvis tegninger han må have kendt. Selv undersøgte og opmålte Løffler kirken 1877–79 (fig. 12–13), og hans egne tegninger dannede forlæg for J. Magnus-Petersens stik, der ledsagede begge afhandlinger.

Løffler beskrev kirken som en 'treskibet søjlebasilika, hvor kor og sideskibe endte i halvrunde alterbygninger'. Han hæftede sig ved den uforholdsmæssigt store afstand mellem pillerne i midtskibets mure og antog, at hver anden 'søjle' var blevet fjernet, så der oprindeligt havde været det dobbelte antal arkader (jfr. fig. 13b–c). At der med en enkelt undtagelse var tale om kun 'runde søjler', var enestående for Danmark. Endvidere påpegede han, at højkirkens vinduer, som han opregnede til fire i nord og fem i syd, var anbragt uden hensyn til arkadernes placering. Løffler fandt, at kirkens opførelsestid måtte sættes til 'det 12. århund-

redes første årtier'. Bygningen havde i hele sin anordning betydelig lighed med Roskilde Vor Frue. Til trods for dens mishandling frembød kirken ved hele sit anlæg og 'den primitive bygningsmåde' betydelig interesse, og den var – så vidt han kunne skønne – det ældste af Danmarks mere anseelige monumenter fra den romanske periode.

Francis Beckett (1868–1943) pegede 1924²⁷ som Løffler på lighederne mellem Vor Frue kirke i Roskilde og Tamdrup, som han antog var opført o. 1100. Han fandt, at de to kirker lignede hinanden på så afgørende punkter, at ligheden ikke blot kunne skyldes samtidighed; de er omtrent lige lange, de er treskibede uden tværskib, og i begge kirker afsluttes såvel kor som sideskibe med apsis. Men mens midtskibet i Roskilde Vor Frue alene har firkantede piller, bæres det i Tamdrup af 'korte rundsøjler og af firkantede piller (hvoraf dog kun én er bevaret)', et træk som måtte stamme fra saksisk arkitektur. Beckett var altså åben over for den tanke, at pillerne i Tamdrup kunne have haft en vekslende udformning – at der kunne have været mere end én firkantet pille. I de dekorative led var der i begge kirker kun brugt skråkantede afslutninger: i kapitælerne over pillerne og i åbningernes kragbånd.

Inden kirken 1933–34 gennemgik en omfattende restaurering ved arkitekt Viggo Norn (1879–1967), blev bygningen 1928 målt op af Conny P. Krage, hvis tegninger (fig. 21, 23) af Nationalmuseet blev udlånt til Norn

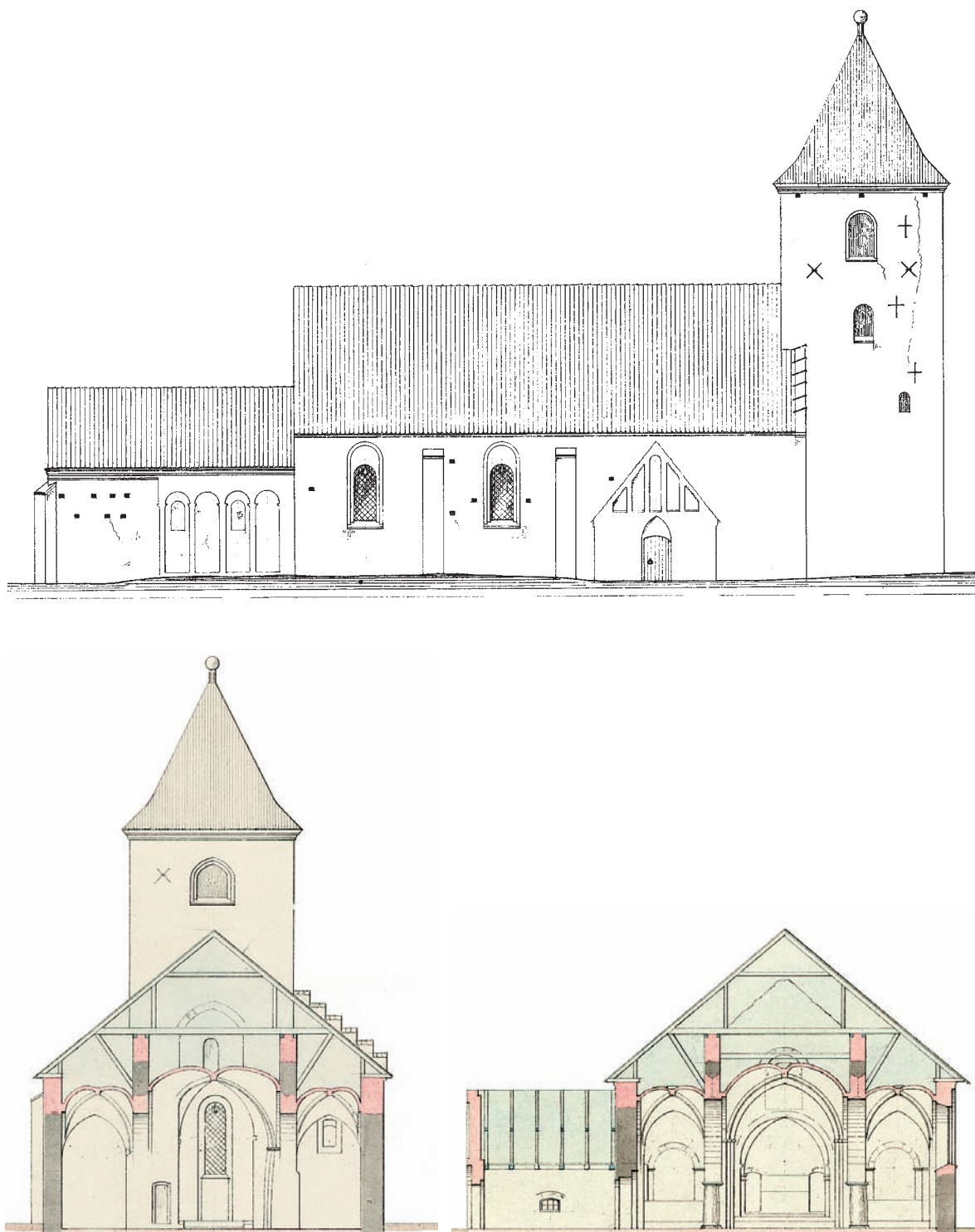

Fig. 9a-c. Opmålinger 1:300 ved F. Uldall 1872. a. Opstalt af kirkens nordside. b. Tværnit gennem langhus (B-B) set mod vest. c. Tværnit gennem langhus (A-A) set mod øst. — a-c. Scale drawings 1:300 by F. Uldall 1872. a. Elevation of the north side of the church. b. Cross-section through nave (B-B) looking west. c. Cross-section through nave (A-A) looking east.

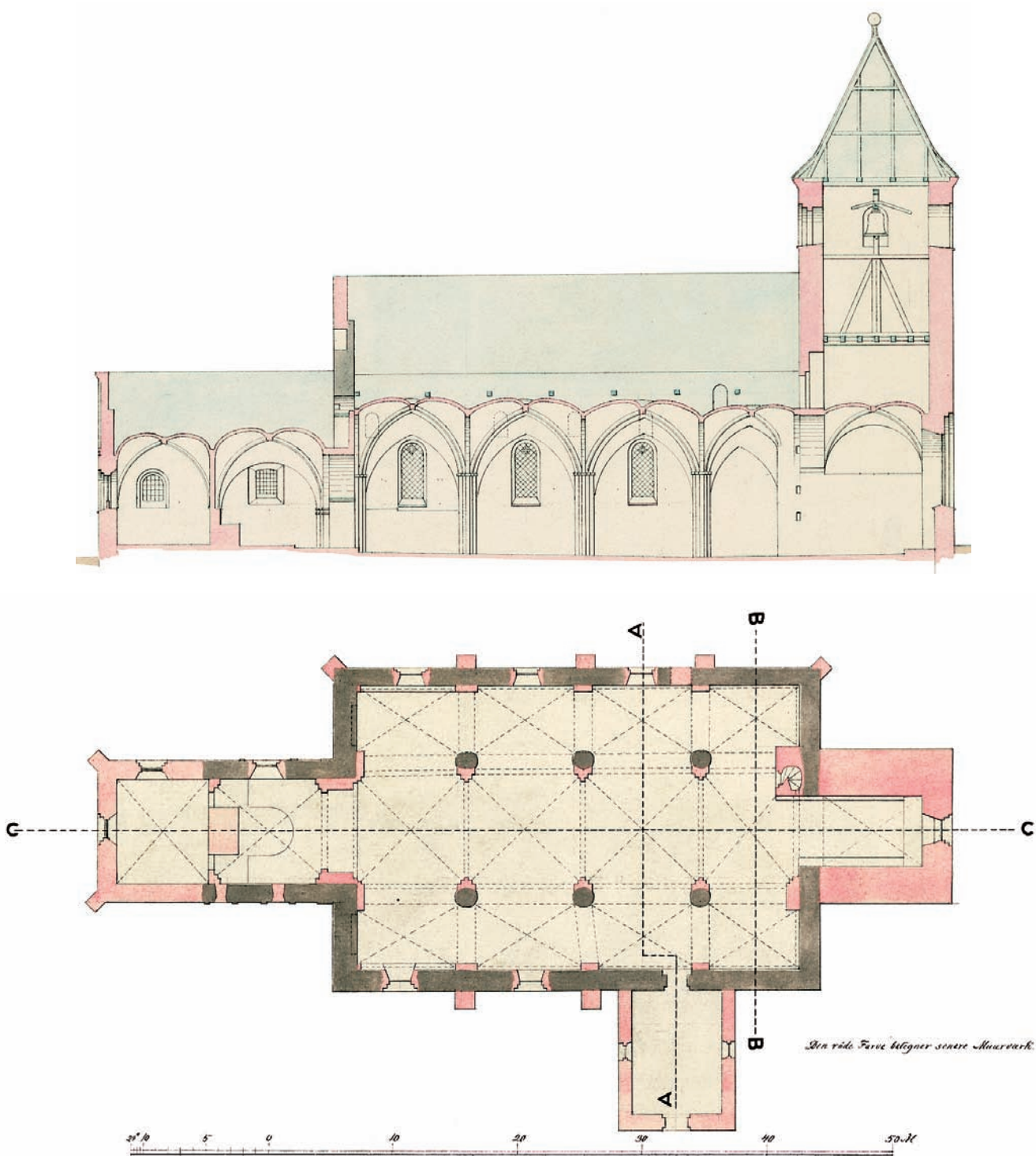
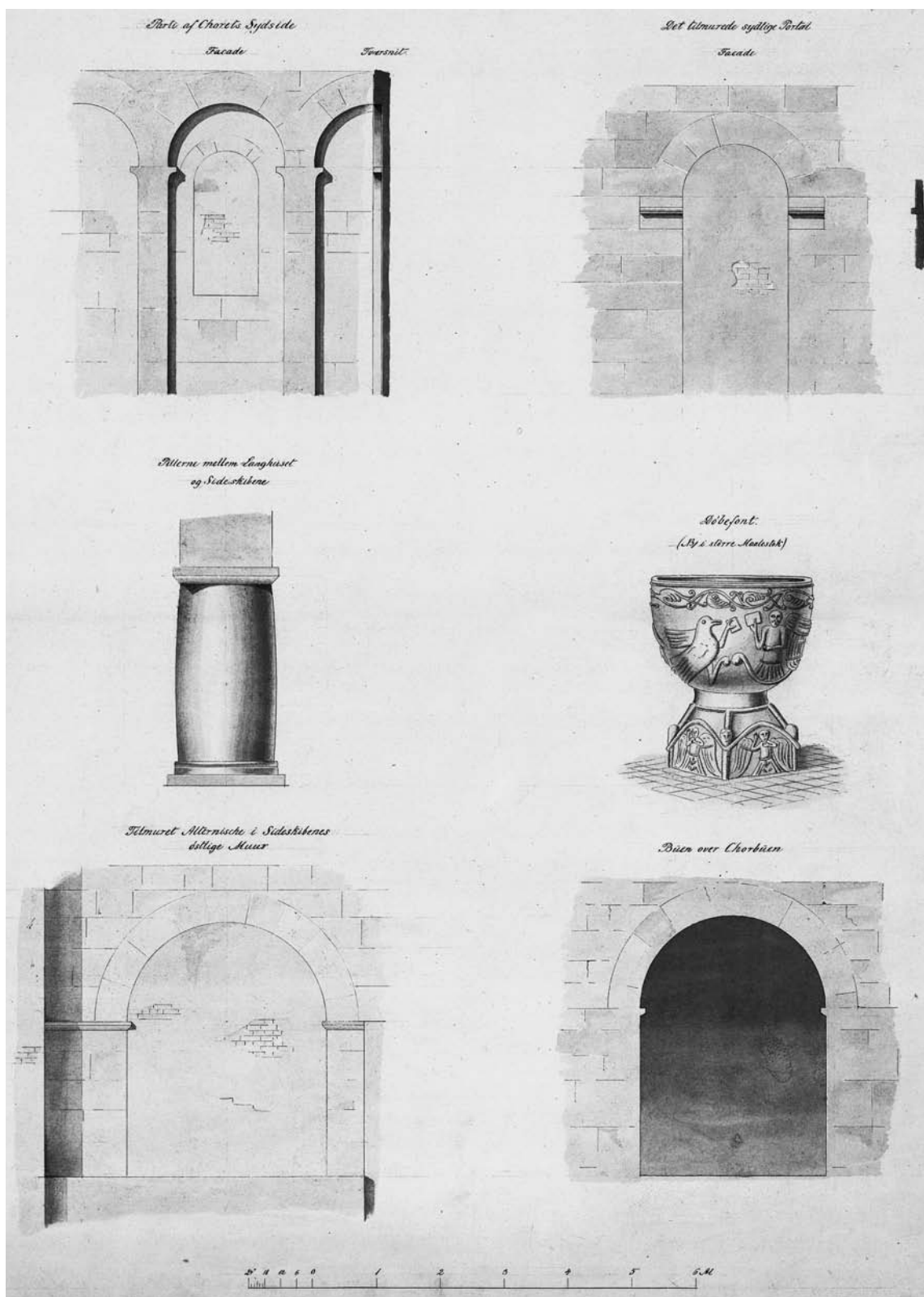

Fig. 9d-e. Opmålinger 1:300 ved F. Uldall 1872. d. Længdesnit (C-C) set mod syd. e. Grundplan med angivelse af længde- og tværsnit (syd opad). – d-e. Scale drawings 1:300 by F. Uldall 1872. d. Longitudinal (C-C) section looking south. e. Ground plan (south uppermost).

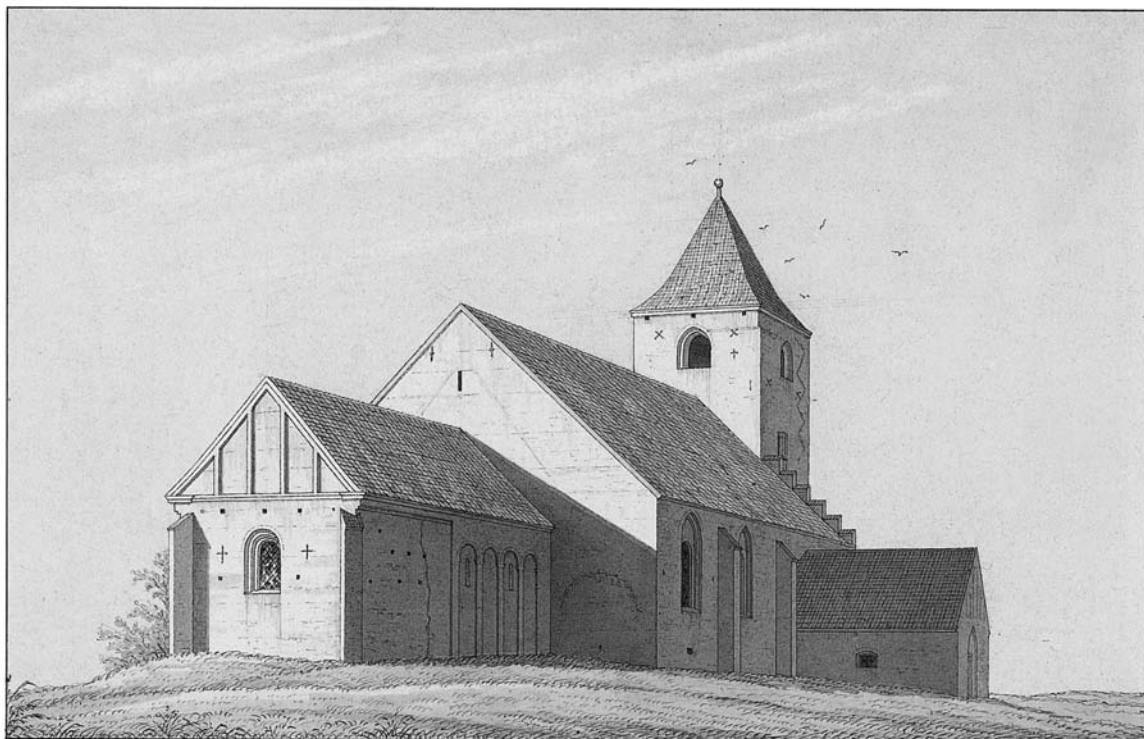

Fig. 11. Kirken set fra nordøst, tegnet af J. B. Løffler 1878. – *The church seen from the north east, 1878.*

og dannede grundlag for hans restaureringsforslag. Den travlt optagne arkitekt, der tillige var kgl. bygningsinspektør, lod i forbindelse med restaureringen foretage udgravninger for at klarlægge apsidernes udformning og forholdene omkring arkademurene. Foruden et sæt tegninger, der viser kirken efter restaureringen (fig. 27), leverede han sammen med en kortfattet beretning⁶⁷ om sine arbejder en række rekonstruktionstegninger (fig. 14) med forslag til den romanske kirkes udseende. Først som en gammel mand skrev han 1961 og 1962⁶⁸ to korte artikler om sine iagttagelser i kirken, den ene en redegørelse for de vinduesrammer, han havde ladet udtage af de romanske åbninger. Norn fastslog, at ko-

rets apside havde været betydeligt mindre end antaget af Løffler, og at korets østende havde stået uden hjørneliséner. Han gjorde opmærksom på de fortykkede murpartier i sideskibenes østende og foreslog som en mulighed, at kirken oprindeligt var tænkt som et ét-skibets anlæg, planlagt med korsarme. Over midtskibets strækmure fremdrog han sporene efter de plinter, der havde støttet de borttagne piller og nåede frem til, at der ikke – som foreslået af Løffler – var plads til et syvende par piller i skibets vestende. Her påviste han, at arkaderækkerne havde været afsluttet med fremspringende murpartier, vinkelret på vestgavlen. Som Løffler tog han for givet, at de fjernede piller alle havde været runde.⁶⁹ Norn opfattede bygningen som en 'hovedkirke i Jylland', der arkitektonisk kunne sammenlignes med Vor Frue kirke i Roskilde og kirken i Dalby (i Skåne). Formerne (de runde søjler), der var i slægt med den 'oldkristelige basilika', talte nærmest til gunst for, at Tamdrup var ældst og dermed måske 'den ældste bevarede kirkebygning her i landet'.

Roskilde Vor Frue kirke blev i de samme år undersøgt af arkitekt C. G. Schultz (1905–58). I en stor afhandling 1937⁷⁰ sammenlignede han Roskildekirken (som han daterer til o. 1080) med Tamdrup og fandt, at sidstnævnte var 'forbavsende arkaisk'. Mest påfaldende var midtskibsvæggene (fig. 15), for mens vinduerne i Vor Frue og Dalby er nogenlunde komponeret sammen med arkadefagene, var der i Tamdrup 'ikke det

Fig. 10a-f. Opmålinger af bygningsdetaljer ved F. Uldall 1872. a. Blændingsdekoration i korets sydside (s. 5068). b. Opstalt af syddør set udefra (s. 5074). c. Opstalt af rundpille i midtskibets arkademure (s. 5080). d. Døbefont (s. 5139) e. Øvre del af tilmuret apsis-åbning i nordre sideskib (s. 5084). f. Arkadeåbning mellem skib og kor over korbuen (s. 5078). – a-f. *Scale drawings of construction details by F. Uldall 1872. a. Recess decoration in the south side of the chancel. b. Elevation of south door seen from the outside. c. Elevation of column in arcade wall of central nave. d. Font. e. Upper part of walled-up apse opening in north side-aisle. f. Arcade bay between nave and chancel above chancel arch.*

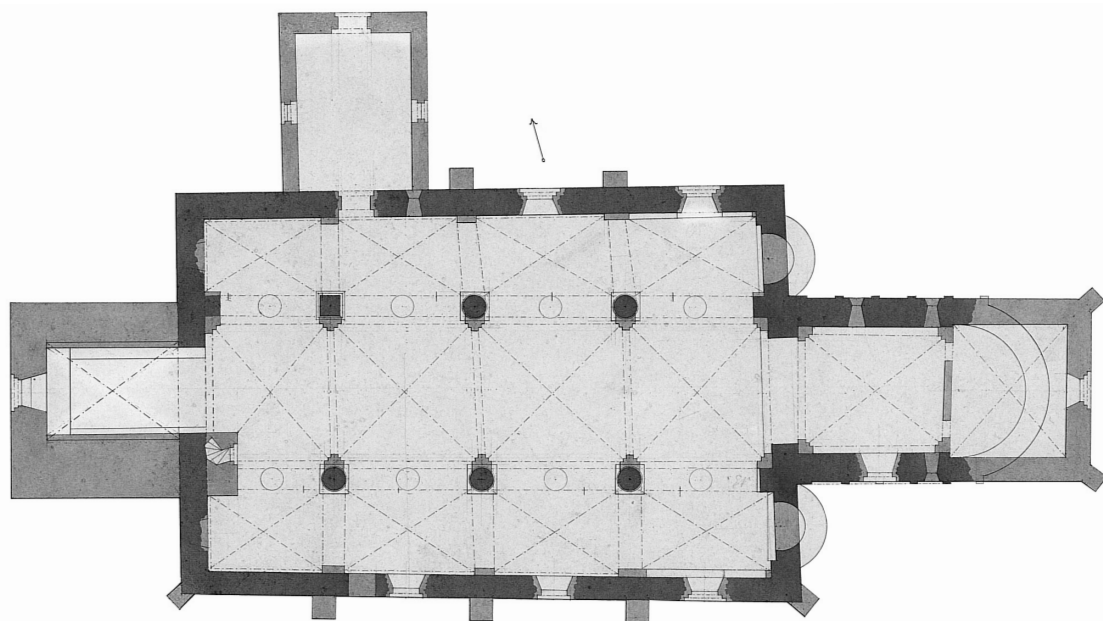

Fig. 12. Grundplan 1:300, målt og tegnet af J. B. Løffler 1878. – *Ground plan 1:300, 1878.*

mindste sammenspil' mellem de små lysåbninger og 'de ængsteligt lave, trykkede arkader', og ej heller det samme antal vinduer. Dette var for Schultz så meget desto mærkeligere, fordi kirken er så stor; og uden at kunne give noget afgørende bevis var han tilbøjelig til at opfatte den som ældre end Vor Frue – til 'tiden hen imod 1050'. Hermed blev kirken placeret i en nøglestilling inden for hele den tidlige stenarkitektur i Danmark, og den blev forløber for alt senere byggeri. I fyndige småartikler 1952⁷¹ skærpede han sine synspunkter: kirkerne i Roskilde og Tamdrup svarede mht. mål og plandisposition påfaldende til hinanden; virkelig afvigende var blot, at arkaderne i Vor Frue havde været båret af firkantede piller. Tamdrups stilpræg og størrelse kunne kun forklares ved, at den som Starup (DK. Sjyll., s. 397) måtte være rejst engang i 1000-tallet som 'en slags hovedkirke, om hvis funktion intet sikkert kan vides'. Schultz accepterede Norns rekonstruktionsforslag og regnede med seks runde piller i hver arkaderække; den firkantede pille forblev for ham et 'snurrigt, uforklarligt forhold'.

Harald Langberg⁷² – og andre med ham⁷³ – fulgte Schultz i hans tidlige datering af kirken. Langberg foreslog (1955) endvidere, at Tamdrup – som Vor Frue i Roskilde og kirkerne i Dalby og Asmild – havde haft en 'tribune' i vestenden.⁷²

Den mest dybtgående vurdering af Norns og Schultz' resultater skyldes den hamburgske kunsthistoriker, Hubert Krins (*1937), der i sin afhandling 1968 om det ældste danske stenbyggeri tog kritisk stilling til kirkens udformning og arkitektoniske forudsætninger.⁷⁴ Krins afviste, at korets østende kunne have stået uden

hjørneliséner (en sådan løsning ville være fremmed for romansk byggekunst!) og mente i nordsiden at finde belæg for endnu en rundbueblending, nemlig et lille kragled på østsiden af den østlige lisén (jfr. fig. 26). Han satte tillige spørgsmål ved Norns rekonstruktion af apsisen (jfr. fig. 14), som han ikke mente ville kunne bringes i fornuftig overensstemmelse med korets blændingsdekoration. Han åbnede for den mulighed, at det apsis-fundament, som Norn havde fremdraget, kunne hidrøre fra en tidligere bygning, og i stedet foreslog han en større og østligere liggende apsis. Derimod godtog han Norns forslag til arkademurenes udformning (med rundpiller og fremspringende murpartier i vest) og fandt det sandsynligt, at der over disse 'murtunger' havde befundet sig et pulpitur.⁷⁵

De fortykkede murpartier østligt i sideskibene opfattede Krins som tydelige spor efter en ændring af kirkens plan og foreslog, at man måske først havde planlagt en étskibet korskirke;⁷⁶ men det kunne også være et tværskib, der bare ikke trådte frem i sideskibsmurene. Med dette som udgangspunkt forestillede han sig kirken opført i tre faser: 1) korapsis, 2) kor og østre del af langhusets ydermure og 3) det basilikale langhus. At kirken var beslægtet med Roskilde Vor Frue fandt han bekræftet af både grundplan, byggemateriale, den anvendte teknik (forekomsten af sildebensmuring) og vinduernes frie placering (der dog gik langt videre end i Vor Frue), men også mht. størrelse lignede de to bygninger hinanden. Dog burde man ikke overse forskellene, først og fremmest pillernes form og det afvigende måleforhold mellem sideskibenes og midtskibets bredde.⁷⁷

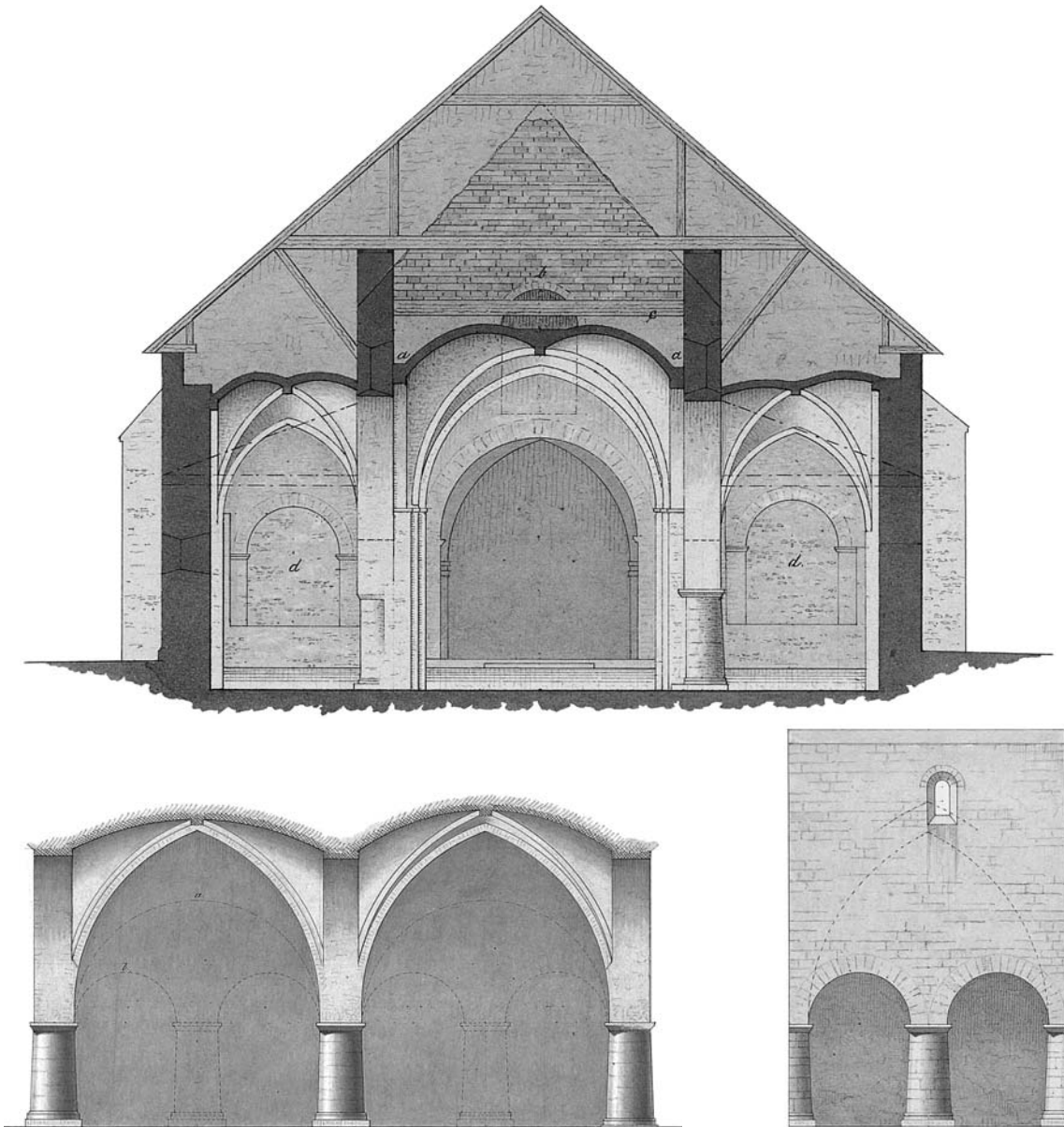

Fig. 13a-c. Opmålinger 1:150 ved J. B. Løffler 1877 og 1879. a. Tværsnit gennem langhus set mod øst. b. Længdesnit gennem søndre sideskib set mod nord, med rekonstruktion af romanske arkader. c. Udsnit af arkademuren, rekonstruktion set fra midtskibet. – a-c. Scale drawings 1:150, 1877 and 1879. a. Cross-section through nave looking east. b. Longitudinal section through south side-aisle looking north, with reconstruction of Romanesque arcades. c. Section of arcade walls, reconstruction, seen from the central aisle.

Krins fremdrog flere udenlandske eksempler (i Burgund, England og Norge)⁷⁸ på treskibede anlæg, der var båret af rundpiller, men måtte indrømme, at Tamdrup – med sine korte, undersætsige piller – kun havde få berøringspunkter med disse kirker. Nærmest forekom ham rundpillerne i Asmild kirke, men der vekslede de med kvadratiske piller. Han afviste Schultz' tid-

lige datering (o. 1050), der ville gøre den ældre end Roskilde Vor Frue. Tværtimod havde Tamdrup netop som forudsætning Sven Nordmands byggeri i Roskilde og havde derudover formodentlig modtaget impulser fra andre jyske byggerier, f.eks. kirken i Asmild. Tamdrup kunne derfor tidligst være opført ved udgangen af 1000-tallet.

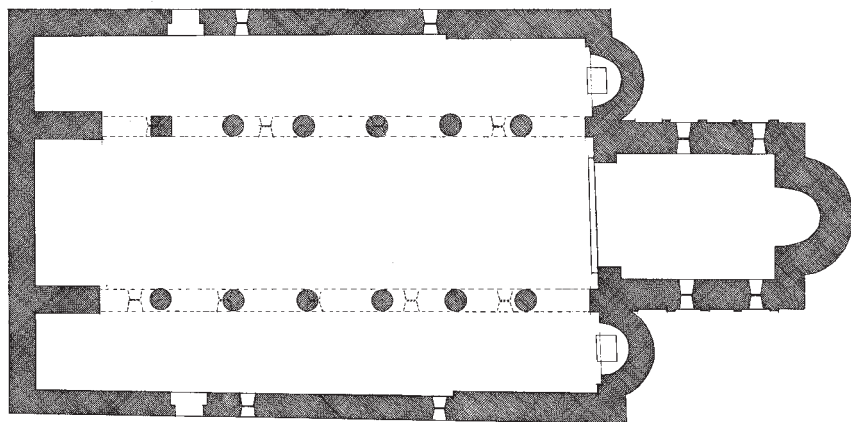
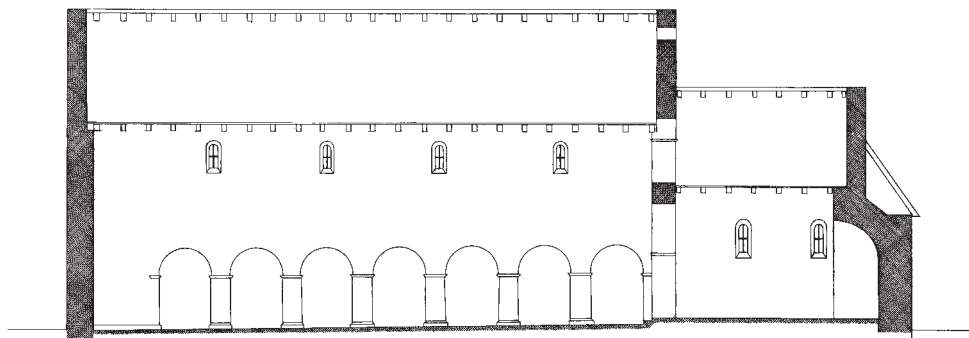
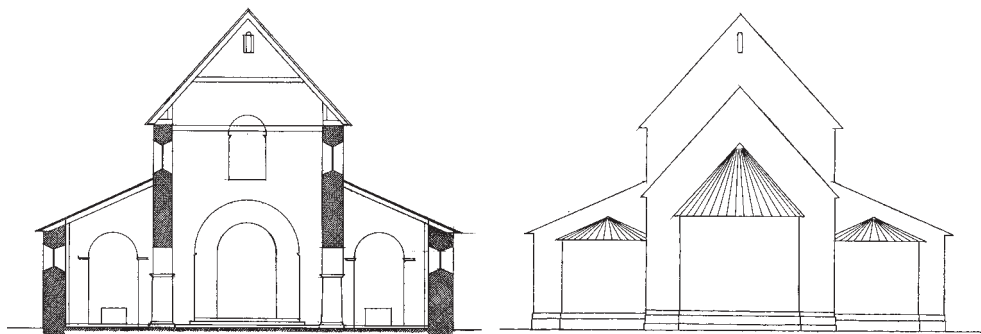
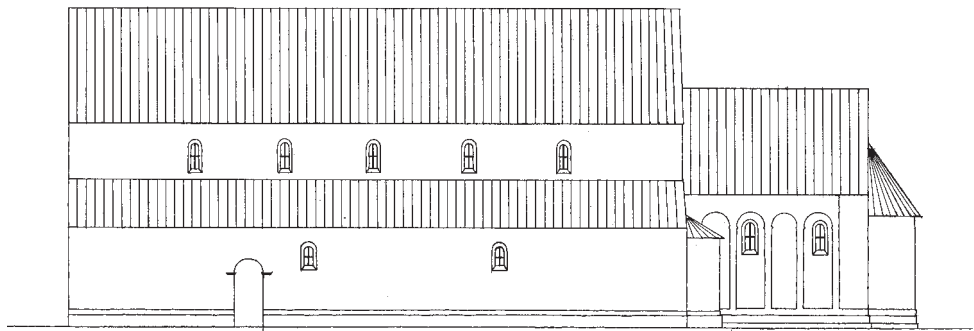

Fig. 14a-e. Rekonstruktion af den romanske basilika 1:300. a. Opstalt af kirkens sydside. b. Tværsnit gennem langhus set mod øst. c. Opstalt af kirkens østside. d. Længdesnit set mod nord. e. Grundplan. Tegnet af Viggo Norn 1934. I Horsens Museum. – *a-e. Reconstruction of the Romanesque basilica, 1:300. a. Elevation of the south side of the church. b. Cross-section through nave looking east. c. Elevation of the east side of the church. d. Longitudinal section looking north. e. Ground plan. Drawn by Viggo Norn 1934.*

Hugo Johannsens forslag 1981, at kirken muligvis først var opført 'nogle årtier inde i 1100-tallet',⁷⁹ bekræftedes to år senere ved en *dendrokronologisk analyse* af to vinduesrammer, som Viggo Norn havde ladet udtage, dels af koret og dels af højkirken (jfr. s. 5077). Analysen viste, at begge rammer formentlig var fremstillet i de første årtier af 1100'erne, og yderligere kunne det oplyses, at de tilsyneladende var udført samtidigt. Denne vigtige oplysning fik 1991 Henrik Græbe til – i den seneste behandling af kirken⁸⁰ – at konkludere, at der dermed 'ikke har været den store tidsforskel mellem korets og skibets opførelse'. I et forord til samme værk fremhævede Olaf Olsen den tekniske kvalitet i byggeriet og i de romanske kalkmalerier, men fandt, at dette kvalitetsarbejde stod i et underligt misforhold til den primitive arkitektur, hvor navnlig arkaderne i skibet var så lave, at de gav kirkerummet 'en undersætsig, kælderagtig karakter'. Forklaringen kunne være, foreslog han, at kirken var rejst af danske håndværkere, der nok havde lært sig at tilданne og opmure bygningsstenene, men ikke havde nået at tilegne sig den nødvendige forståelse for arkitekturen. De fremmede bygmestre var blevet sendt for tidligt hjem!⁴⁰

Udgravninger og undersøgelser. Ved en lille udgravning i koret, foran alterbordet, udført af arkitekt Ebbe Norn 1954, påvistes to små stolpehuller, der af sognepræst Rudolph Volf forsøgsvis blev tolket som levn af et såkaldt 'ambo-ciborium'.⁸¹ Ved en fornyet undersøgelse på samme sted ved Olaf Olsen 1967 fandtes yderligere fem stolpe- eller stokkehuller. Om samtlige huller kunne han imidlertid konkludere, at de hørte til opførelsen af stenkirken og hverken havde relation til tidligere bygninger på stedet eller til inventar i den stående kirke. Ved samme undersøgelse påviste han, at der før korets opførelse var foretaget en betydelig opfyldning af terrænet.⁸² En mindre udgravning 1974 (også ved Olaf Olsen) i tårnrummet, lige inden for tårnarkaden, fik som resultat, at der øjensynligt har været en vestdør i det romanske skib.⁸³

I forbindelse med kirkens seneste restaurering foretog Thomas Bertelsen 2001-02 arkæologiske udgravninger, dels i sakristiets gulv, dels i skibets vestende. I sakristiet fremdrog han fundamentet til den romanske korgavl og Tapsis, hvis grundplan hermed er endeligt klarlagt. Under arbejdet fandtes rester af begravelses, der var ældre end stenkirken. Udhugninger i murværket bekræftede Viggo Norns opfattelse, at koret var uden hjørneliséner. Og en undersøgelse af muren bag alteret fastslog, at den var opført som lukkemur, mens apsiden endnu stod her.⁸⁴ En udgravning i skibets vestende under nordvestre arkade efterprøvede Norns iagttagelser ved blotlægningen af gulvet 1933 og frembragte nye oplysninger om gulvniveau, strækmurens konstruktion og om arkademurens tilslutning til vestvæggen. Udgravninger langs væggene viste, at langhusets fundamenter oprindeligt var bestemt til at bære en mur af samme tykkelse som korets, men at man i vestenden havde reduceret tykkelsen, så den nederste del af murene indvendig kom til at stå som en bänk.⁸⁵

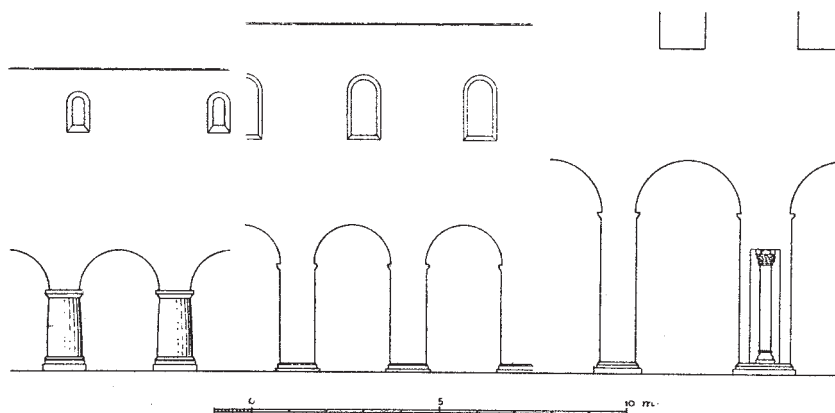

Fig. 15. Fagdelingen i midtskibets vægge i Tamdrup sammenlignet med Roskilde Vor Frue og kirken i Dalby (Skåne). Rekonstruktion tegnet af C. G. Schultz (s. 5057). 1:200. Efter Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1937. – *Bays in the walls of the nave in Tamdrup compared with Roskilde Church of Our Lady and the church in Dalby (Scania). Reconstruction drawn by C. G. Schultz. 1:200. 1937.*

†Trækirke(?). Ved ovennævnte udgravning 2001 fandtes i de opfyldningslag, hvori apsidens fundament er opbygget (jfr. s. 5070), knoglerester af både børn og voksne, som viser, at der har været foretaget begravelser på stedet før stenkirkens opførelse.⁸⁶ Begravelserne gør det sandsynligt, at der har ligget en trækirke (formodentlig af træ) på området forud for stenkirken. En sådan ældre kirke skal rimeligvis ses i sammenhæng med den omtalte tidlig-middelalderlige bebyggelse nordvest for kirkegården (jfr. s. 5047).⁸⁷

DET ROMANSKE ANLÆG

Trods de ændringer, som kirken har undergået, er den romanske bygning stadig bevaret i sine hovedtræk, og den er efter kirken i Venge den bedst bevarede af vore tidlige stenkirker. Tilbage er således hele grundplanen bortset fra apsiderne, hvis placering og udformning dog kendes fra udgravninger. Også kirkens oprindelige opstalt er velbelyst, idet såvel korets flankemure som sideskibenes og højkirkens mure er bevaret til murkronen; intakt er tillige hele langhusets østgavl, mens vestgavlens er nedrevet til lidt under gavlfoden i forbindelse med tårnbyggeriet, da der tillige blev brudt en arkade til tårnrummet.

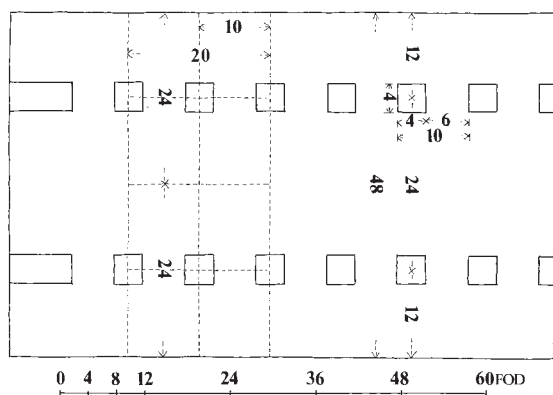

Fig. 16. Principskitse af det formodede system ved afsætningen af langhusets indre. De små fuldt optrukne kvadrater svarer til plintherne under midtskibets piller. Den anvendte måleenhed er en fod på 28,5–29 cm (s. 5062f.). Tegnet af Marianne Nielsen 2002 efter udkast af Niels Jørgen Poulsen. – *Outline sketch of the presumed system of marking out the interior of the nave. The small, unbroken squares correspond to the plinths below the nave pillars. The measuring unit used was a 'foot' of 28.5–29 cm.*

Byggeriets planlægning og afvikling. Bortset fra en vis skævhed i sammenkoblingen af kor og langhus er anlægget præget af en så betydelig regelmæssighed, at der må have foreligget en overordnet plan og et fast program ved byggeriets begyndelse. Kirken synes at være opført under ét og sandsynligvis inden for få år; i hvert fald har koret og højkirkemurene været under opførelse på nogenlunde samme tid (jfr. *vinduesrammer s. 5077). Arbejdet må være indledt i øst med koret og skibets østende, hvor murene holder samme tykkelse og er sværere end i langhusets vestre tre fjerdedele. Viggo Norn og Hubert Krins har som nævnt (s. 5057 og 5058) søgt at forklare den afvigende murtykkelse som resultatet af en ændring af kirkens grundplan (fra et étskibet anlæg med korsarme til en treskibet basilika); men undersøgelserne 2001–02 viste, at fundamentene er udstukket under ét, og at langhusets grundplan har ligget fast fra første færd; blot har man – måske af besparelsesgrunde – reduceret murtykkelsen i vest (jfr. s. 5070). Yderligere kunne det iagttages, at strækmurene, som bærer midtskibets piller, er udlagt, efter at man var gået i gang med at opføre ydermurene.⁸⁸ Også langhusets apsider er muligvis først bygget, efter at de omgivende mure var rejst.

Om *planen* gælder, at koret (i modsætning til f.eks. Roskilde Vor Frue og Erik Ejegods kirke i Slangerup) har samme bredde som midtskibet. Som følge heraf har der kun været levnet begrænset plads til sideskibenes apsider, hvis 'inder-sider' (som i Asmild) har stødt ind mod koret.

Den anvendte *måleenhed* ved opførelsen af bygningen er øjensynligt en fod på ca. 28,5–29 cm, et mål, der ligger tæt på den enhed, der senere blev betegnet som en 'jysk fod'.⁸⁹ Dette mål kan udledes af proportionerne i facadeudsmykningen i korets nordside, der er opmuret med betydelig nøjagtighed (jfr. s. 5068 og fig. 26). Bredden af en rundbuet blænding (114–115 cm) svarer således til fire gange lisénens bredde (28–29 cm); eller udtrykt på en anden måde: en lisén forholder sig til en blænding som 1:4.⁹⁰ Målt med denne enhed kan murtykkelsen i korets udgravede østgavl og i apsidens (ca. 114 cm over soklen) opfattes som 4 fod.

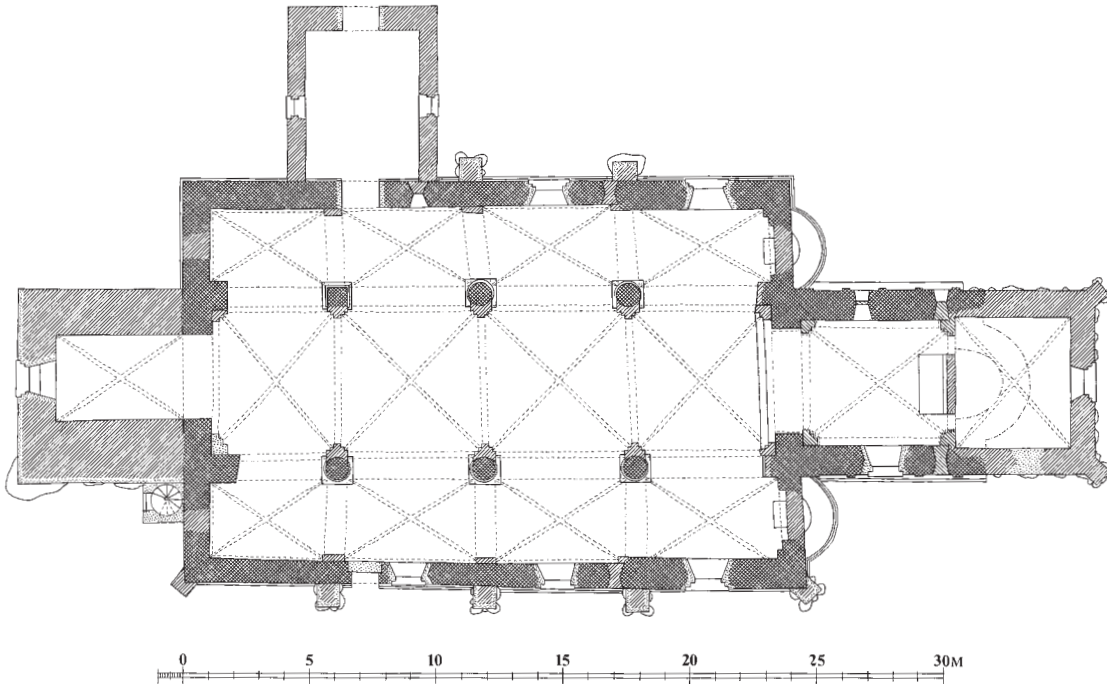

Fig. 17. Grundplan 1:300. Tegnet af Marianne Nielsen 2002 efter opmåling af Conny P. Krage 1928, suppleret af Viggo Norn 1934 og Niels Jørgen Poulsen 2001. – *Ground plan 2002, 1:300.*

Proportioner. Planen i det treskibede langhus, der – imod hensigten – smalner lidt ind mod vest, synes udtænkt og udstukket efter et ret enkelt princip (fig. 16) under anvendelse af proportionsforholdene 5:6 og 5:12 og tilsyneladende med brug af den ovennævnte måleenhed. De to arkademure deler huset på langs, så midtskibet, målt fra midten af arkademurene, i princippet er dobbelt så bredt

som sideskibene. Den indbyrdes afstand mellem pillerne, de bevarede og de manglende,⁹¹ kan – målt fra disses centrum – beregnes til 283–293 cm, mens afstanden mellem de to parallelle rækker – igen regnet fra pillernes centrum – er 675–690 cm.⁹² Sammenholdes disse tal med den ovennævnte måleenhed (en fodlængde på ca. 28,5–29 cm), må pillerne opfattes som anbragt med en ind-

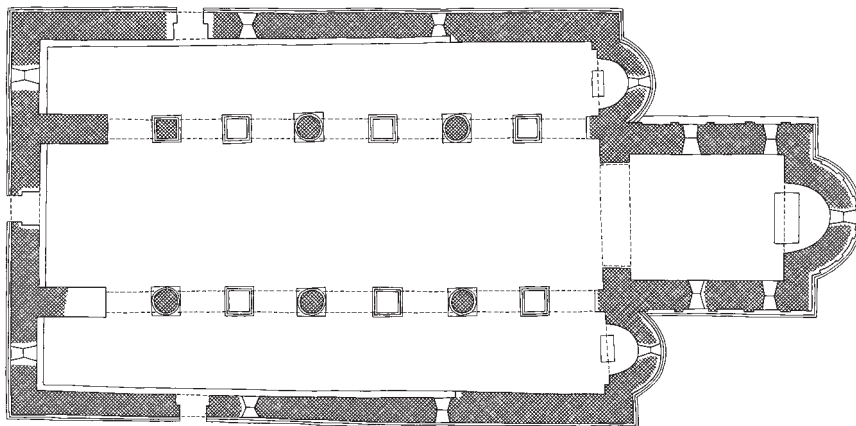

Fig. 18. Grundplan af den romanske kirke 1:300. Rekonstruktionsforslag tegnet af Thomas Bertelsen 2002. – *Ground plan of the Romanesque church, 1:300. Proposed reconstruction.*

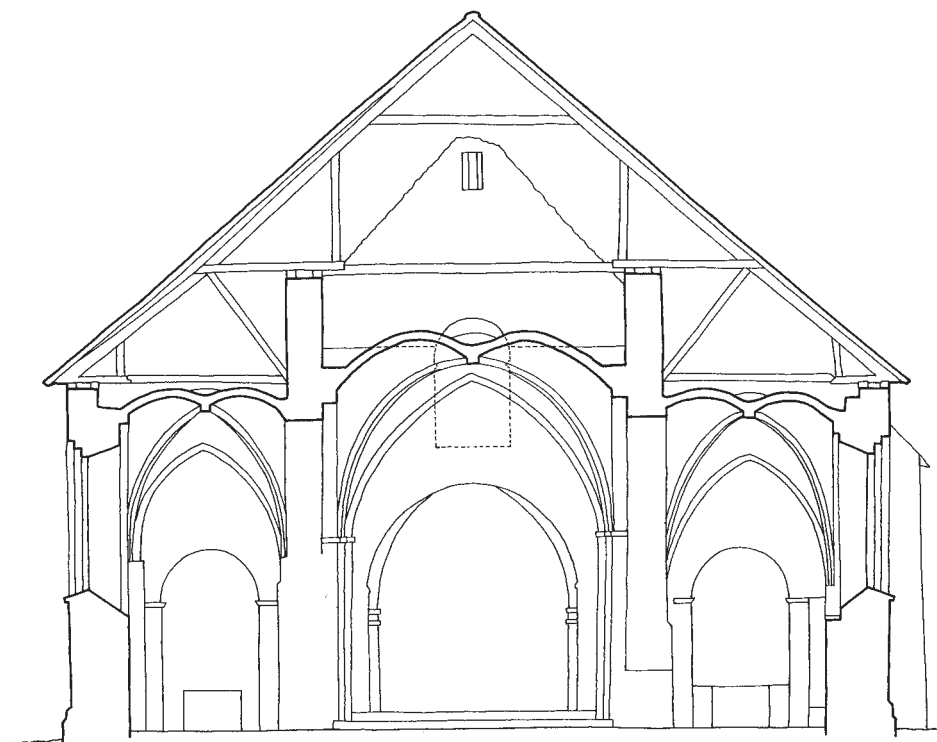

Fig. 19. Tværsnit 1:150 af langhuset set mod øst. Korrigeret og tegnet af Thomas Bertelsen 2001 efter opmåling ved Viggo Norn o. 1930. – *Cross-section 1:150 of nave looking east.*

byrdes afstand på 10 fod,⁹³ mens der er 24 fod mellem de to rækker. Disse for en middelalderlig bygmester let anvendelige mål kan yderligere reduceres til proportionen 5:12. Midtskibet må antages at have været afsat som fire rektangler (fire 'dobbeltfag') med siderne 20×24 fod (5:6); dog er det vestre dobbeltfag lidt smallere.

Byggegrunden. Den naturlige bund under den knap 34 m lange kirke består af gult, lerholdigt sand, hvorover der ligger et 30–40 cm tykt muldlag, som må opfattes som den oprindelige muldflade. Før byggeriet havde terrænet et let fald (ca. 40 cm) mod øst. Når koret alligevel kom til at ligge højere end skibet, og når skibets gulv skræner mod vest, så skyldes det, at terrænet under koret er påført et tykt *opfyldningslag* på 60–70 cm, bestående af blandede jordlag, fordi man ønskede at hæve koret i forhold til skibet. Fundamentsgrøften under korets sydmur er først gravet efter denne betydelige hævnings af terrænet, mens fundamentet under korets apside synes opbygget i opfyldningslaget samtidig med at dette blev udlagt. Koret

er i dag hævet to trin over skibet, hvis gulv falder godt 30 cm vestover. Skibets oprindelige gulv, der ligger 30–40 cm under den nuværende gulvflade, har haft et tilsvarende fald mod vest.⁹⁴

Fundamentet er gennemgående 60–90 cm dybt og består af hovedstore og større kampesten (op til 50 cm i tv.m.), som – uden bindemiddel – er lagt i fire-fem lag. Over stenfundamentet og som bund for frådstenssoklen ligger et tyndt afretningslag af udstøbt kalkmørtel, der vel oprindeligt har ligget i samme niveau som det omgivende terræn, så frådstenssoklen har rejst sig umiddelbart over jordsmonnet. Men gennem århundrederne skete der en så betydelig *terrænopfyldning*, at jorden på den omgivende kirkegård kom til at ligge langt op ad ydermurene, og soklen på det nærmeste blev skjult og derfor ikke kunne indtegnes på opmålingerne 1928 (jfr. fig. 21). Viggo Norn valgte 1933 at afgrave 0,5–1 m af terrænet omkring kirken, i det sydøstre hjørne mellem kor og skib endog 1,2 m. Ved denne *afgravning* blev ikke blot soklen lagt fri, men under koret og under langhusets nordsi-

de kom også det øverste lag af kampestensfundamentet frem i lyset. Mindst er der tilsyneladende gravet af terrænet ved langhusets vestende, hvor op mod 0,5 m af frådstenssoklen stadig er dækket. Dette afspejler muligvis forholdene i senmiddelalderen forud for tårnets tilbygning.⁹⁵

Soklen, der oprindeligt helt overvejende har været af frådsten, er i den østre del af kirken udformet som en *dobbeltsokkel med skråkant*, mens den i langhusets vestende sandsynligvis kun har haft en enkelt skråkant. Efter mange istandsættelser, senest 1933 og 1995, bærer det porøse materiale præg af i lang tid at have ligget under terræn, og soklen er mange steder læderet og repareret med tegl. Bedst oplyst er – efter udgravningen 2001 – forholdene i korets nedbrudte apsis (fig. 24 og 129), hvor soklen har bestået af fire frådstensskifter med en samlet højde på ca. 40 cm. De to skråkantled, adskilt af et rektantet skifte, springer tilsammen ca. 15 cm frem fra murplanet, og mellem nederste skråkant og fundamentet er der kun et enkelt skifte. – Mens dobbeltsoklen under korets sydside trods ommuringer synes at have bevaret sin hovedform, der lader sig sammenføje med de fremdragne rester af apsidens sokkel, er det vanskeligere at sammenkæde apsidens sokkel med den stærkt fremspringende sokkel i korets nordside, der i dag nærmest står som en bæk, indtil 30 cm bred. Af denne er kun bevaret et enkelt skråkantet led, der i niveau svarer til en fortsættelse af dobbeltsoklens nedre led. Som vist på tegningen (fig. 25) er det muligt, at det øvre skråkantled ikke har været ført igennem på korets nordside.

På langhusets nordside, øst for våbenhuset, springer dobbeltsoklen 15–18 cm frem og er over en ny stenbro 60–70 cm høj; men som nævnt synes det nedre parti her at være en del af selve stenfundamentet. Mindre fremtrædende er soklen på skibets sydside, hvor den (delvis fornyet i munkesten) er ca. 50 cm høj omkring den tilmurede dør (jfr. fig. 43). Under langhusets vestside, nær det sydvestre hjørne, har den nu næsten helt skjulte sokkel bevaret et enkelt skråkantled i den nuværende jordoverflade. Soklen, der her er ca. 50 cm høj, er muret af fire frådstensskifter.

Materialer og teknik. Murene er opført som kassemur af *frådsten*, der – overvejende i langhuset –

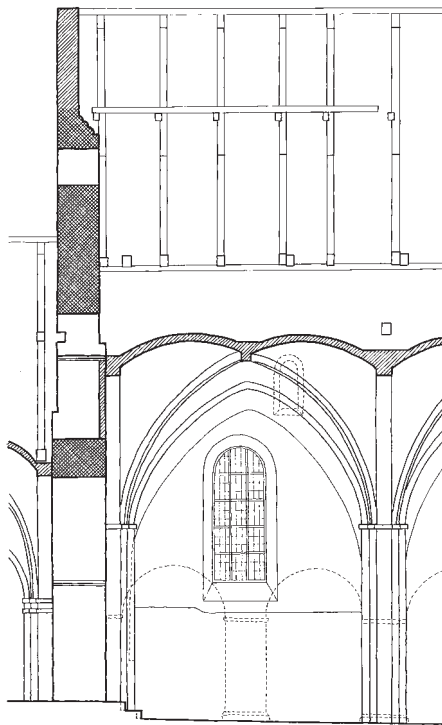

Fig. 20. Længdesnit 1:150, udsnit med triumfmuren set mod syd. Over korbuen ses den nu delvis tilmurede arkadeåbning, der fra højkirken har åbnet sig til korets loftsrums (s. 5078). Den romanske gavlf har formodentlig været afsluttet med en muret kam (s. 5079). Tegnet af Marianne Nielsen 2002 efter opmålinger ved Viggo Norn o. 1930 og 1934, suppleret af Niels Jørgen Poulsen 2001. – *Cross-section 1:150 of chancel wall looking south. Above the chancel arch one sees the now partly walled-up arcade bay, which once opened up from the nave to the chancel loft. The Romanesque gable was probably terminated with a crest.*

er suppleret med mindre partier af *jern-al*. Frådstenen kan ifølge Viggo Norn være brudt i nærheden, i en dalsænkning omkring en kilde nord for kirken.⁶⁷

Kassemurens opbygning kunne ved udgravningen 2001 studeres i den nederste del af korets nedrevne apsis. Her er den indvendige frådstensbeklædning bevaret i tre skifters højde (jfr. fig. 24), i et niveau svarende til den udvendige sokkel. Kvadrene, der er muret i regelmæssige skifter, er her typisk 10 cm høje, 35–50 cm lange og 20–35 cm dybe. Fugerne er ca. 1 cm brede og udført i en hård, grovkornet kalkmørtel. Murkernen består af rå marksten (10–30 cm i tv.m.) samt lidt flint og

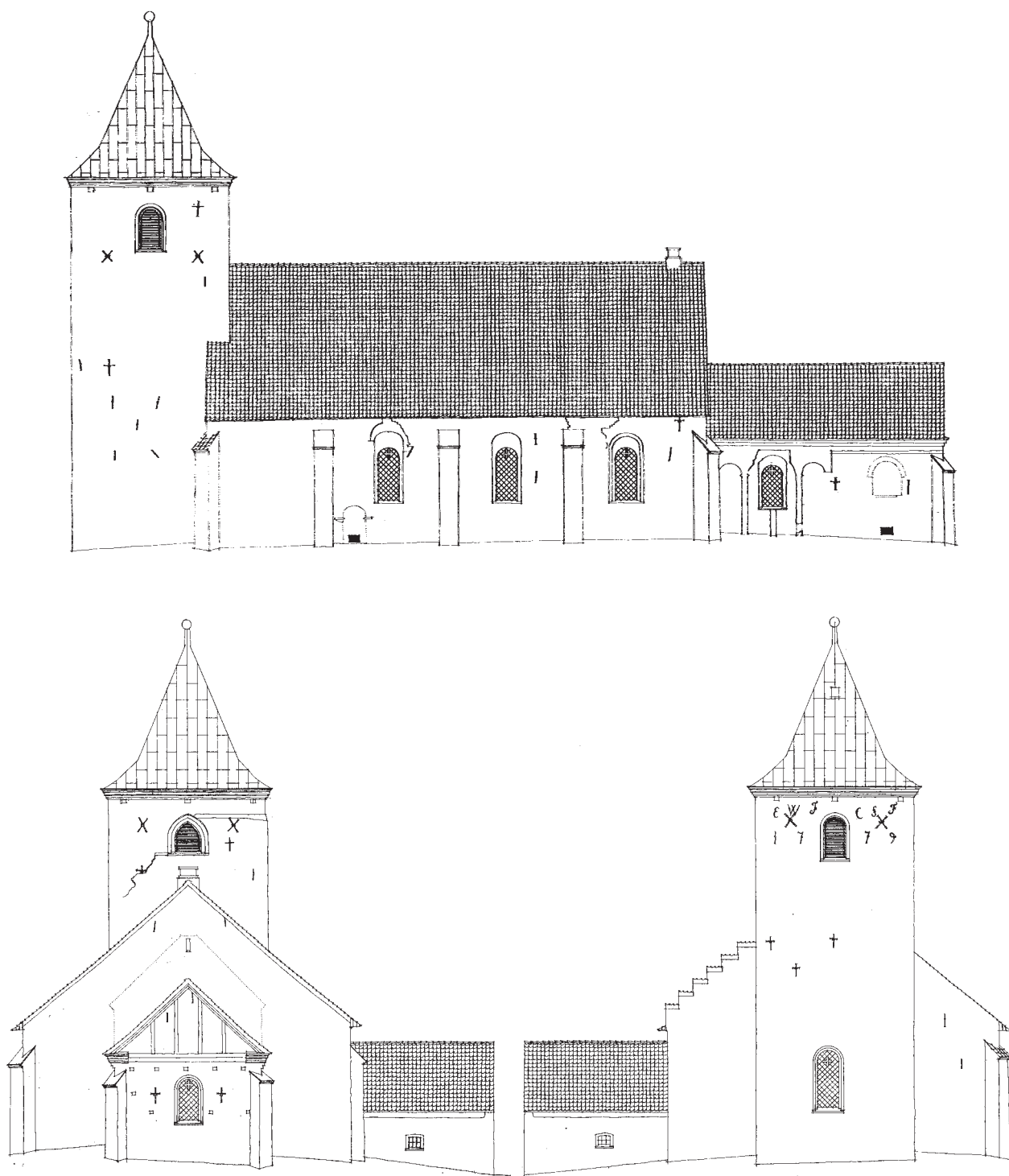

Fig. 21a-c. Opmålinger 1:300 for kirkens restaurering 1933-34. a. Opstalt af kirkens sydside. b. Opstalt af kirkens østside. c. Opstalt af kirkens vestside. Målt og tegnet af Conny P. Krage 1928. — a-c. Scale drawings 1:300 before the restoration of the church in 1933-34. a. Elevation of the south side of the church. b. Elevation of the east side of the church. c. Elevation of the west side of the church.

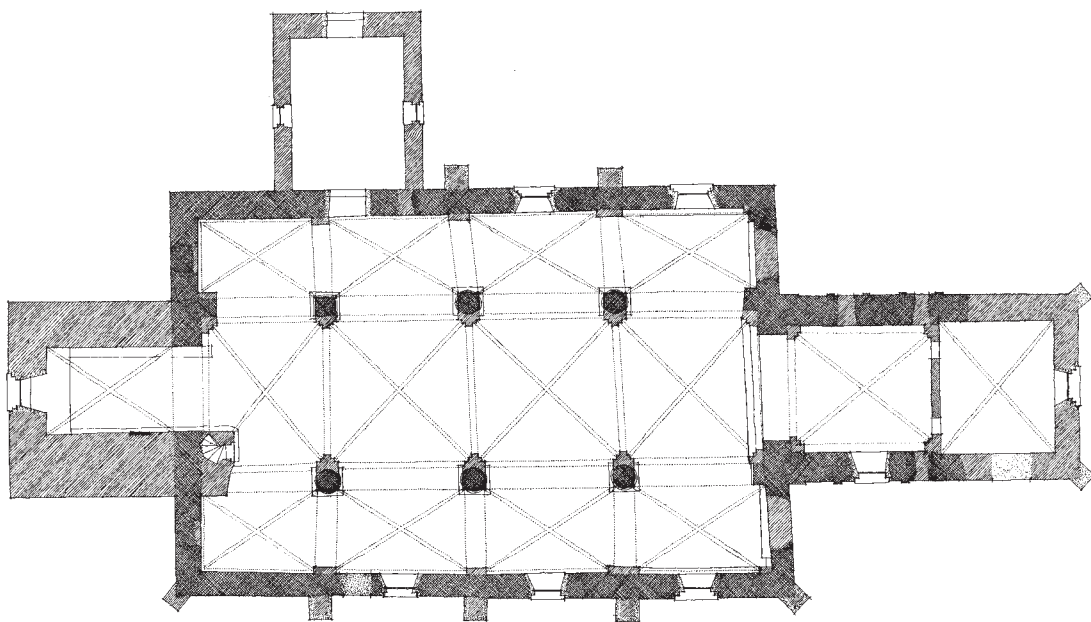

Fig. 21d-e. Opmålinger 1:300 før kirkens restaurering 1933-34. d. Opstalt af kirkens nordside. e. Grundplan. Målt og tegnet af Conny P. Krage 1928. – d-e. Scale drawings 1:300 before the restoration of the church in 1933-34. d. Elevation of the north side of the church. e. Ground plan.

Fig. 22. Frådstensmurværk i sildebensmønster i højkirkens sydvæg (s. 5068). Jesper Weng fot. 2001. – *Calcareous tufa masonry in herringbone pattern in the south wall of the nave.*

stumper af frådsten i en hård, lysgrå mørtel. Mens de udvendige pudslag var gået tabt, havde de indvendige facadesten bevaret et lag gullighvid *kalkpuds*, ca. 1 cm tykt.⁸⁴ – Den jernholdige al synes navnlig brugt i langhusets nordside – både ude og inde. 2001 sås det, at indervæggen næsten udelukkende er af al, både det østre, fortykkede murparti og vægfladen i 2. hvælvfag. Skifterne er her 10–15 cm høje, og den rødfarvede al er stærkt jernholdig. Herudover er jern-al konsekvent anvendt i rundpillernes baser, hvor skaffet til gengæld overvejende er af frådsten (jfr. s. 5081).

Et godt indtryk af byggematerialerne og den anvendte teknik får man tillige i tagrummene. I langhusets østre gavltrekant (fig. 36) er de grågule frådstenskvadre muret i skifter på 7–15 centimeters højde. Murfladen er plan, og skifterne er nogenlunde vandret gennemløbende; enkelte skæve skifter er søgt rettet op. I muren ses nogle få marksten og, især på gavlens østside, lidt jern-al med samme skifteøjde. Tre *bomhuller*⁹⁶ på vestsiden er ladt åbne. I korets sydvæg, over hvælvet, er frådstensformaterne til gengæld meget tynde, kun 4–6 cm høje. I højkirkens sydvæg ses bag den afskallede puds et parti med skråt stillede kvadre, som er muret i *sildebensmønster* (fig. 22), adskilt af tynde, vandrette skifter.

I midtskibets overvægge ses det, at *fugerne* under opmuringen er glattet og ridset med skeen. Også en første pudsning var *kvaderridset*, og denne berapning synes at være den finish, hvormed bygmesteren har afleveret det færdige byggeri, hvorefter kalkmalerne kunne tage fat (jfr. s. 5104).

Frådsten er stedvis *genbrugt* i de senmiddelalderlige teglstensmure. Øverst i det forhøjede, nordre sideskib, og især i dettes vestre del, ses således større partier af frådsten, her i ret store blokke. Disse kvadre, der er indtil en halv meter lange og 10–15 cm høje, må formodes at stamme fra det fjernede murværk ved gennembrydningen af større arkader mellem midtskib og sideskibe. Frådstenskvadre i sakristiets gavlspejls (bagmuren) kan til gengæld stamme fra korgavlen.

Kor og tåpsis. Af koret, der udvendigt målt har været på det nærmeste kvadratisk, er foruden triumfmuren med korbuen bevaret de to flankemure, oprindeligt hver med to vinduer.⁹⁷

Korets flankemure – men overraskende nok ikke hjørnerne – prydes som den eneste del af det romanske anlæg af en *facadeudsmykning*, bestående af lisédelte rundbueblændinger. Udsmykningen er forstyrret i syd (fig. 124), men velbevaret i nord (fig. 26). Murene optages hver af fire blændinger med vinduerne (lidt skævt) anbragt i hhv. 1. og 3. blænding. Blændingerne er ca. 7 cm dybe, og buernes vederlag er markeret ved små kragled med skrå underkant, som kun springer frem i siderne.⁹⁸ I nordsiden holder de fire blændinger nøjagtig samme bredde, 114–15 cm, svarende til fire gange bredden af en lisén (jfr. måleenhed s. 5062). I den kortere sydmur er blændingerne lidt smallere. De afsluttende og bredere liséner mod skibet måler 80 cm i nord og 70 cm i syd.

Udsmykningen omfatter som nævnt ikke korets østre parti, men er afbrudt ca. en meter fra hjørnerne, umiddelbart øst for den lisén, som indrammer østre blænding. Her er murplanet trukket tilbage til et niveau, der svarer til bunden i blændingerne. I nord, hvor murværket er bedst bevaret, er østre lisén ganske vist forsynet med et kragled også på østsiden – som en vederlagsmarkering for endnu en bue; men dette blændingsfag har dog aldrig været udført, og i stedet er liséneren ført lodret op til murkronen.⁹⁹

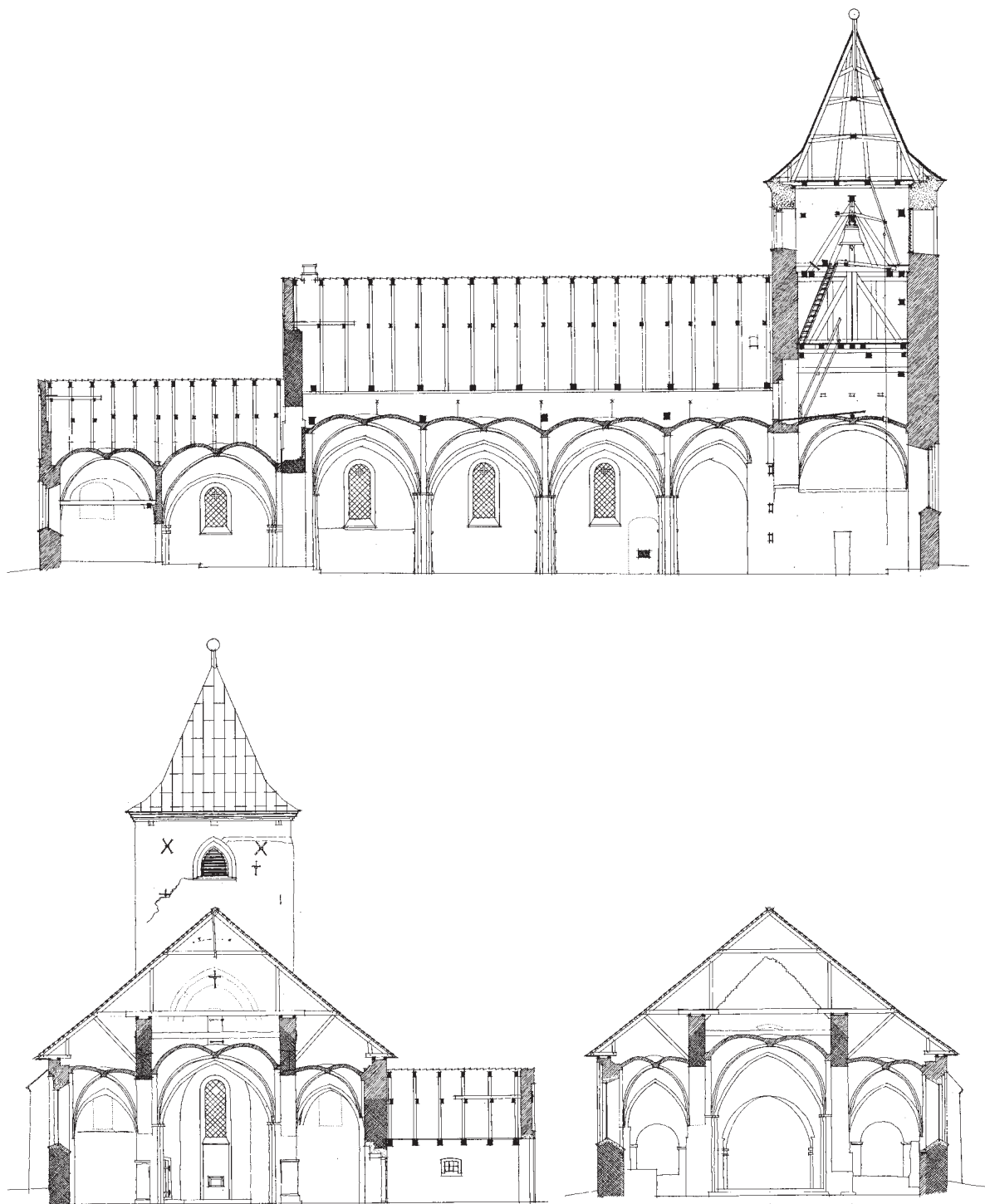

Fig. 23a-c. Opmålinger 1:300 for kirkens restaurering 1933-34. a. Længdesnit set mod syd. b. Tværnit gennem langhus set mod vest. c. Tværnit gennem langhus set mod øst. Målt og tegnet af Conny P. Krage 1928. — a-c. Scale drawings 1:300 before the restoration of the church in 1933-34. a. Longitudinal section looking south. b. Cross-section through nave looking west. c. Cross-section through nave looking east.

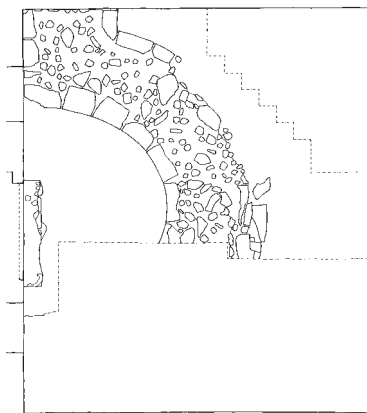

Fig. 24. Plan 1:100 af de fremdragne dele af korets nedbrudte østmur og apsis (s. 5070). Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2001. – Plan 1:100 of the identified parts of the demolished east wall of the chancel and apse.

†Apsidens fundament, påvist af Viggo Norn 1934 (jfr. fig. 14), er genfremdraget 2001 (fig. 24 og 128).¹⁰⁰ Den krumme bygning har udvendig – over soklen – været ca. 4,6 m bred, mens åbningen indvendig var ca. 2,75 m bred. Centrum for cirkelslaget ligger omtrent midt i korets østmur, og apsiden har trådt lidt længere frem end de to

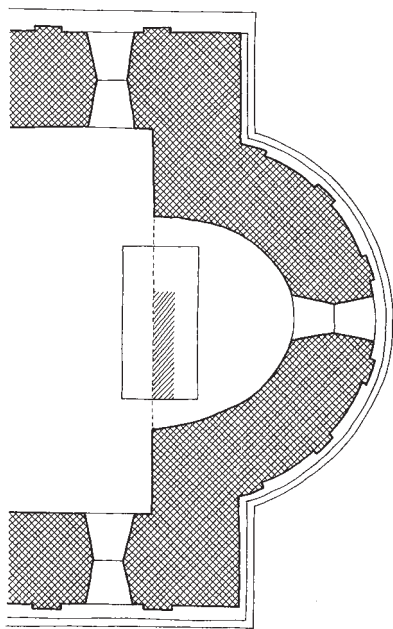

Fig. 25. Plan af romansk kor og apsis med mulige spor af talterbord (nr. 2, s. 5113) 1:100. Rekonstruktion ved Thomas Bertelsen 2001. – Plan of Romanesque chancel and apse 1:100. Reconstruction 2001.

apsider i sideskibene. Over fundamentet er indvendig bevaret tre skifter frådstenskvadre og udvendig i samme niveau rester af den skråkantede dobbeltsokkel (jfr. fig. 129). Der kan intet siges om den videre opbygning eller om åbninger. På rekonstruktionen (fig. 25) er der foreslået et vindue i øst, anbragt i en arkitektonisk dekoration med blændinger og liséner svarende til korets. En sådan facadeudsmykning ville i nogen grad have kompenseret for korets manglende hjørneliséner.

Langhuset, bestående af midtskib og sideskibe, er bevaret i sin helhed, bortset fra apsiderne og midtskibets vestre gavltrekant. Ved den senmiddelalderlige ombygning blev midtskibets arkademure gennembrudt af nye store arkader, hvorved hver anden af de romanske piller blev fjernet, men arbejdet udførtes med så stor teknisk behændighed, at højkirkemurene forblev intakte.

At sideskibene oprindelig var meget lave, fremgår umiddelbart af vinduernes placering med toppunktet i de rundbuede åbninger kun ca. 2,75 m over soklen. Selv om de øverste skifter er fjernet i forbindelse med murenes forhøjelse, kan man omtrent anslå beliggenheden af den romanske murkrone.¹⁰¹

Murtykkelsen i sideskibene svarer i østenden nogenlunde til korets flankemure (ca. 1,2–1,3 m), men er i de vestre tre fjerdedele og i vestmuren noget mindre, idet væggene, ca. 6 m fra østhjørnerne, træder 0,25–0,30 m tilbage. Østendens fortykkede murpartier afsluttes nu 2,1–2,3 m over gulvet – lidt under de store, fornyede vinduer; men de svære mure, hvis vestre del sløres af de indbyggede hvælpiller, har formodentlig været ført helt op til den oprindelige murkrone. Undersøgelser i gulvet 2001–02 viste, at fundamenterne holder samme bredde i skibets fulde længde, og at murene i vestpartiet oprindelig var bestemt til at være af samme tykkelse som i østenden. Over kampestensfundamentet er muren ført op til tre skifters højde (svarende til et niveau nogle centimeter under nuværende gulvhøjde); men herover har man reduceret tykkelsen, måske for at spare materialer.¹⁰² Den nedre, tykke del af muren kom herefter til at stå som en tålbænk, der løb langs væggene i vestenden af kirken, og som meget vel kan have tjent som siddeplads.

Fig. 26. Korets nordside med facadeudsmykning (s. 5068) og th. langhusets nordre apsis (s. 5071). Jesper Weng fot. 2001. – North side of the chancel with facade decoration and (right) the north apse of the old nave.

Ved nordvæggens istandsættelse 2001 sås der ingen videre forskel i murværket, idet der både i det fortykkede murparti og i den tyndere mur vest herfor fortrinsvis er brugt jernal-kvadre, som i farve og forarbejdning er næsten ens. Anvendelsen af samme byggemateriale rimer godt med den antagelse, at der kun har været en ringe tidsafstand mellem færdiggørelsen af skibets østende og opmuringen af vestenden.

Sideskibenes nedbrudte og delvis tilmurede (†)apsider, hvis andre (jfr. s. 5113) formodentlig har været i brug indtil reformationstiden, står siden 1933–34 markeret som rundbuede blændinger i det indre (jfr. fig. 38); udvendig fremdrog og rekonstruerede man soklen i den sydlige apsis og genskabte den nordlige som en replik af den sydlige. Begge de lave, krumme murpartier blev 1991 afdækket med et zinktag (jfr. fig. 26).

Udgravninger 1933 foran sideskibene (fig. 29) viste, at den nordre apsis var fjernet til fundamentet, mens der af den søndre var bevaret det meste af den skråkantede dobbeltsokkel, men kun nogle få kvadre af skifterne herover. Soklen er i princippet udført på samme måde som den i korets sydside og i dennes apsis, men ligger ca. 15 cm lavere. Apsiderne har kun været svagt fremtrædende, og udvendig har den krumme mur sluttet sig til korets flankemure ca. 30 cm fra hjørnet mod skibet, der således har været skjult. Samme planløsning kendes fra flere ældre, treskibede anlæg, således bl.a. Asmild.¹⁰³ Apsiderne må ligesom sideskibene have haft en ganske lav taghældning (jfr. s. 5094). Om apsiders indre, se s. 5084.

Højkirke-murene, der siden den senmiddelalderlige ombygning er dækket af det store fælles tag,

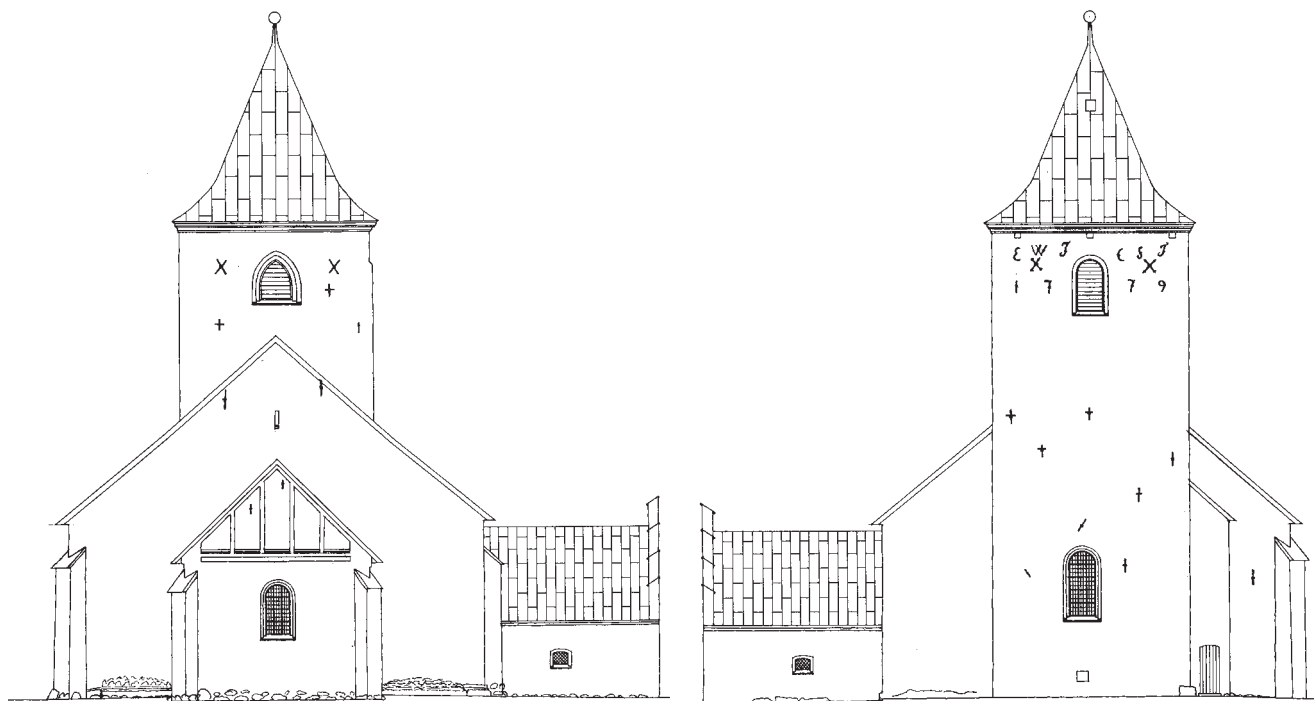

Fig. 27a-c. Opmålinger 1:300 efter kirkens restaurering 1933-34. a. Opstalt af kirkens sydside. b. Opstalt af kirkens østside. c. Opstalt af kirkens vestside. Tegnet af Viggo Norn 1934 efter opmåling af Conny P. Krage 1928. I Horsens Museum. — a-c. Scale drawings 1:300 after the restoration of the church in 1933-34. a. Elevation of the south side of the church. b. Elevation of the east side of the church. c. Elevation of the west side of the church.

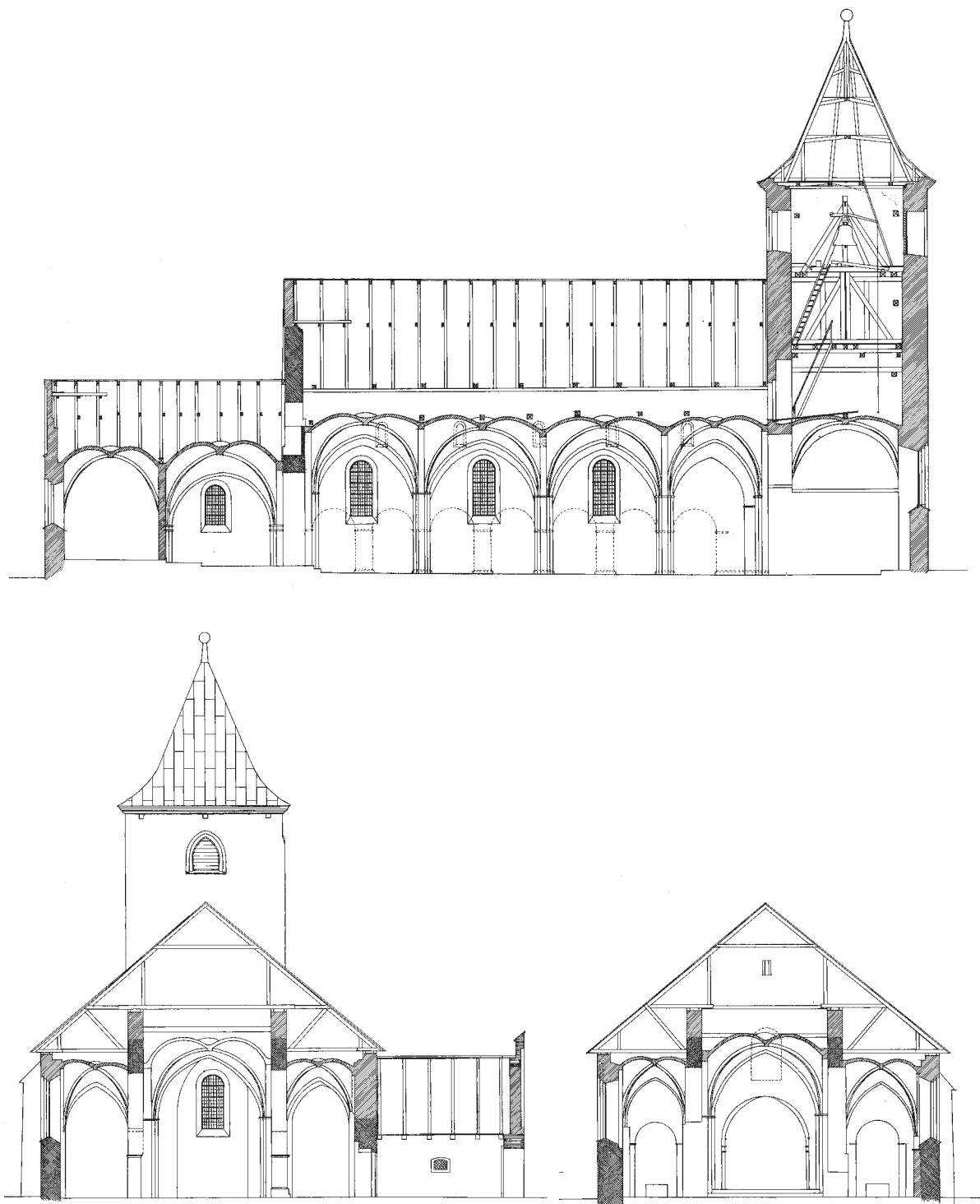

Fig. 27d-f. Opmålinger 1:300 efter kirkens restaurering 1933-34. d. Længdesnit set mod syd. e. Tværsnit gennem langhus set mod vest. f. Tværsnit gennem langhus set mod øst. Tegnet af Viggo Norn 1934 efter opmåling af Conny P. Krage 1928. I Horsens Museum. — d-f. Scale drawings 1:300 after the restoration of the church in 1933-34. d. Longitudinal section looking south. e. Cross-section through nave looking west. f. Cross-section through nave looking east.

Fig. 28. Skibets syddør set udefra (s. 5074). Jesper Weng fot. 2001. – *South door of the nave seen from the outside.*

står som nævnt intakte bortset fra den vestre gavltrekan (om murkronens oprindelige niveau jfr. *†*lofter s. 5095). Murtykkelsen er noget mindre end i sideskibene, kun ca. 0,75 m. Partier af de

pudsede og kalkmalerismykkede vægge er som nævnt muret i sildebensmønster. Murens ydersider, der nu er tilgængelige fra sideskibenes loftsrum, dækkes af så megen puds, at murværket ikke nærmere kan undersøges. Vinduerne, der beskrives nedenfor, er lukket i forbindelse med hvælvslagningen; først på et meget senere tidspunkt, 1701-02, er flankemurene blevet forhøjet med knap halvanden meter (jfr. s. 5094).

Døre. Langhusets to døre er anbragt på den traditionelle plads vestligt i langmurene; foruden disse to har der formodentlig været en dør midt i vestgavlen, der er opslugt af tårnarkaden. Mens norddøren er udvidet og ændret i forbindelse med den senmiddelalderlige ombygning, har *syddøren* (fig. 28 og 43) bevaret sin oprindelige form. Den rundbuede åbning, der er tilmuret i den indre halvdel, måler udvendig ca. 250×108 cm og smykkes af svagt fremspringende *kragbånd* af frådsten, der ligesom i sidealternicherne er ført rundt om hjørnerne. Bunden i døren, der oprindeligt kan have ligget noget lavere, befinder sig i dag i samme niveau som o. 1500 – at dømme efter gulvniveauet i det nedbrudte søndre *†*våbenhus (jfr. s. 5087).¹⁰⁴

†Vestdør(?). Ved udgravningen 1974⁸³ blev der midt i vestsiden fundet spor, der snarest skal tol-

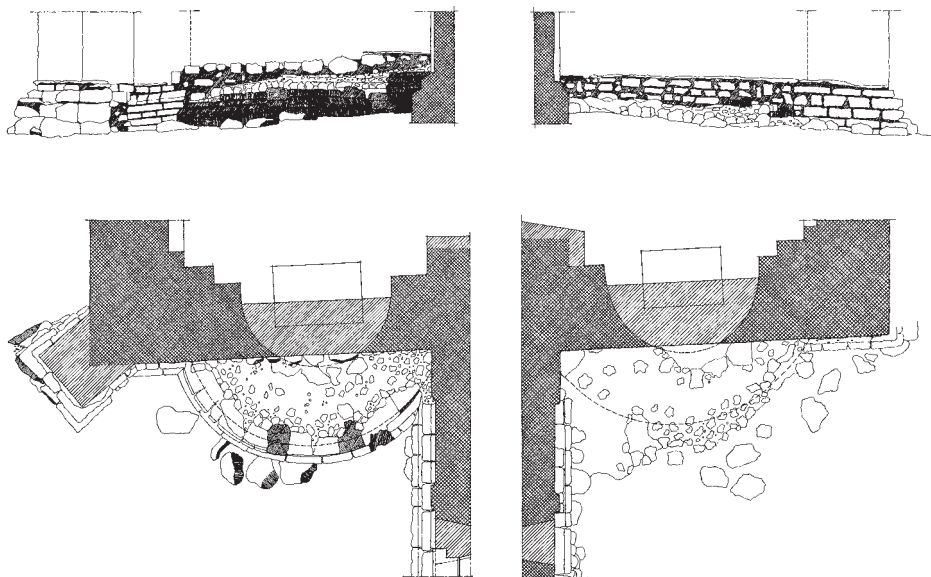

Fig. 29. Plan og opstalt 1:100 af langhusets nedbrudte apsider efter udgravning, vest opad (s. 5071). Målt og tegnet af Viggo Norn 1933. I Horsens Museum. – *Plan and elevation 1:100 of the demolished apses of the nave after excavation (west uppermost). 1933.*

Fig. 30. Kirken set fra nord. Jesper Weng fot. 2001. – *The church seen from the north.*

kes som en dør. I bunden af tårnbuen var der over kampestensfundamentet bevaret to til tre skifter frådsten, hvorefter dog formodentlig kun det øverste har ligget over terræn. Adskilt af et mellemrum sås i hver side to frådstensblokke, der sandsynligvis har udgjort hjørnerne i en 110 cm bred døråbning.¹⁰⁵

Vinduer. Kirken har været oplyst af rundbuede og dobbeltsmigede vinduer, hvis antal og fordeling stort set er kendt. Der har været to åbninger i hver side af koret og kun to i hver af sideskibenes langmure øst for dørene; sideskibene har dog muligvis tillige fået lys gennem vinduer i vestmuren. I højkirken er ni(!) vinduer fordelt med fem i sydsiden og fire i nord. Hvis der har været vin-

duer i midtskibets vestende, kan disse kun have været anbragt over den formodede vestdør (bag pulpituret?) i det murparti, som senere blev opslugt af tårnarkaden. Midtskibets tagrum belyses af en lille rektangulær åbning i den østre gavltrekant, og der kan meget vel have været en tilsvarende i vestenden. De forsvundne apsider har sandsynligvis hver haft ét vindue.

Vinduernes disponering. Mens formen i de bevarede åbninger er den traditionelle romanske, om end siderne kun er let smigede, er vinduernes anbringelse og disponering usædvanlig. Korets vinduer, der af hensyn til langhusets apsider er trukket mod øst, er således inden for deres respektive facadeblændinger rykket hhv. lidt mod øst og

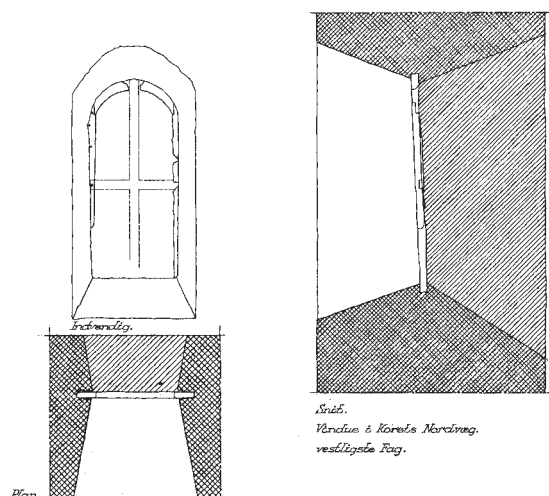

Fig. 31. Romansk vindue i korets nordside (s. 5076), for udtagelsen af *vinduesramme (nr.1, s. 5078), dendrokronologisk dateret til o. 1125 (s. 5096). Plansnit, opstalt set indefra og snit set mod vest. 1:40. Opmåling og rekonstruktion ved Viggo Norn 1933. I Horsens Museum. – *Romanesque window on the north side of the chancel, before the *window frame was removed, dendrochronologically dated to c. 1125. Sectional plan, elevation seen from within and section looking west, 1:40.*

vest.¹⁰⁶ I langhuset må sideskibene med deres små, lavtsiddende åbninger nærmest have henligget i halvmørke. Vinduerne her er placeret på samme måde i syd og nord, men – som det også gælder for højkirkevinduerne – uden hensyntagen til rytmen i midtskibets piller og arkader.

Mest besynderligt er dog det ulige antal vinduer i højkirken (fem i syd og fire i nord). Det østre par sidder lige over for hinanden, og i hver række er vinduerne anbragt med nogenlunde samme respektive afstand, så der mellem vinduernes centrum er hhv. ca. 3,8 m i syd og ca. 4,5 m i nord. Om grunden til den særegne disponering kan der kun gisnes. Det kan være ønsket om at få mest lys ind fra syd (solsiden); men det kan vel også skyldes hensynet til de kalkmalerier, der måske allerede var planlagt. En kendsgerning er det i hvert fald, at Korsfæstelses-scenen (jfr. fig. 58) er malet midt mellem de to midterste vinduer i nordsiden med korset stående præcis midt i scenen og med korstræet brydende den ovenliggende mæanderfrise. Denne centrale scene er hermed placeret lige over for det midterste

vindue i sydsiden, ved hvis vestre karm Nadveren var malet (jfr. s. 5101).

I koret står de to nordvinduer siden 1933 som udvendige blændinger (det vestre tillige som en indvendig blænding); de måler i udvendig murflugt ca. 160×63 cm, og den smigede bund ligger 2,2 m over soklen. Af den vestre åbning (fig. 31) udtog man 1933 resterne af den indmurede *vinduesramme (jfr. ndf. nr. 1). I sydsiden er det østre vindue markeret ved en svag indridsning i muren, mens det vestre er næsten helt ødelagt ved gennembrydningen af en ny stor åbning. De to østre vinduer er muret til, senest i forbindelse med hvælvslagningen.

Sideskibenes små vinduer (90×60 cm i udvendig murflugt) er anbragt betydeligt lavere end korets åbninger med bunden kun 1,8 m over soklen. Det nordvestre (fig. 32), der undersøgtes 1933, står siden da som en indvendig niche, dækket af et kilestensstik. I lysningen, der kun måler 68×35 cm, sås aftrykket af den bortrødne træramme. De øvrige tilmurede åbninger er påvist og markeret i murværket af Norn 1933. En tilmuret åbning i vestmuren, 2,5–3,4 m fra det ydre nordvestre hjørne og med en teglstensmuret kurvehanksbue, kan være et omdannet vindue, der har givet lys til nordre sideskib.¹⁰⁷ Der har formodentlig været et tilsvarende vindue i vestenden af søndre sideskib.

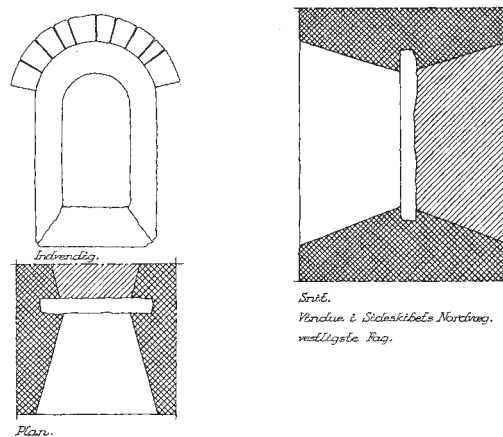

Fig. 32. Romansk vindue vestligt i nordre sideskibs nordside (s. 5076). Plansnit, opstalt set indefra og snit set mod vest. 1:40. Opmåling ved Viggo Norn 1933. I Horsens Museum. – *Romanesque window westward on the north side of the north side-aisle. Sectional plan, elevation seen from within and section looking west. 1:40.*

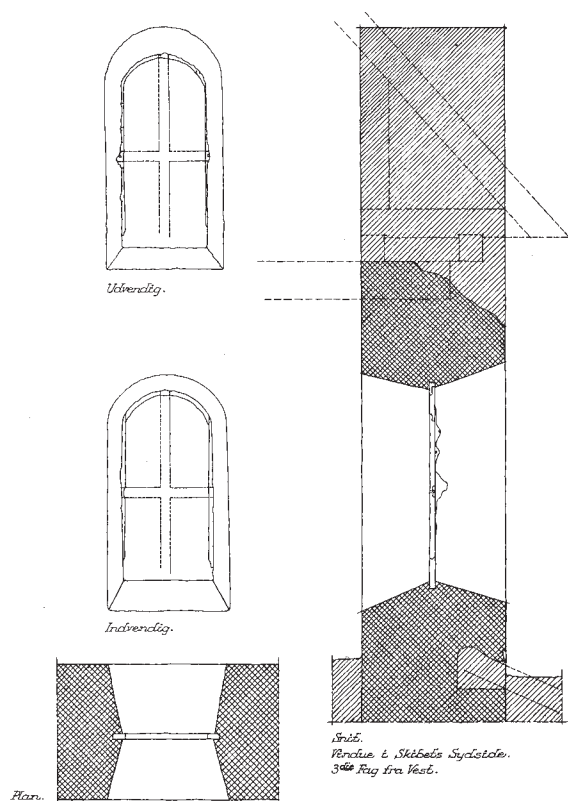

Fig. 33. Romansk vindue i højkirkens sydside, det midterste af fem (jfr. fig. 34 og s. 5077), før udtagelsen af *vinduesramme (nr. 2, s. 5078), dendrokronologisk dateret til o. 1125 (s. 5096). Plansnit (nord nedad), opstalter set indefra og udefra og snit set mod øst, nederst med angivelse af sideskibets tagspær (s. 5095) og øverst med rekonstruktionsforslag til midtskibets tagværk (s. 5094). 1:40. Opmåling og rekonstruktion ved Viggo Norn 1933. I Horsens Museum. – *Romanesque window on the south side of the nave, the midmost of five, before the *window frame was removed, dendrochronologically dated to c. 1125. Sectional plan (north lowest), elevations seen from within and outside and section looking east; bottom, with indication of the side-aisle rafters; top, with reconstruction proposal for the central-aisle roofing, 1:40.*

Højkirkens vinduer måler i udvendig flugt ca. 125×63 cm og er dermed lidt lavere end åbningerne i koret. De var anbragt med bunden ca. 0,3 m over sideskibenes tage og med bueslaget ca. 0,5 m under murkronen. Åbningerne, der er tilmuret i forbindelse med den senmiddelalderlige ombygning, dækkes indvendig til dels af hvælvkapperne. Det vestre vindue i sydsiden er for den øvre halvdels vedkommende ødelagt ved udvidelse til en loftsdør, men ellers er vinduernes rundbu-

ede afslutning synlig overalt. Bedst bevaret er det (tilmurede) vestre vindue i nord og det midterste i syd (fig. 33 og 34), der blev genåbnet og undersøgt 1933, og hvoraf rester af *vinduesrammen er udtaget (jfr. ndf. nr. 2).

De to *vinduesrammer (jfr. fig. 31 og 33), der siden 1933 opbevares i Horsens Museum, er begge sandsynligvis fremstillet o. 1125 (jfr. dendrokronologiske analyser s. 5096). De er konstrueret på stort set samme måde og har hver været udført af fire stykker spejlklovet eller spejlskåret egetræ, hvoraf det nederste af sidestykkerne er forrådnethelt og bundstykkerne helt forsvundet.¹⁰⁸ Dog kan formen bestemmes efter aftrykket i murlivet, der for højkirkevinduets vedkommende stadig er fuldt tilgængeligt.¹⁰⁹ Stykkerne, der gennemgående er 3,5–4 cm tykke, har bladede samlinger og nagler af egetræ. I det øvre karmstykke er udført en bue svarende nogenlunde til vinduets form. Udstemninger viser, at hver ramme på ydersiden har haft to krydsende sprosser, ca. 5 cm brede, som har opdelt lysningen i fire lige store dele. Der er ingen

Fig. 34. Romansk vinduesåbning i højkirkens sydvæg med rille efter udtaget *vinduesramme (jfr. fig. 33 og s. 5077). Jesper Weng fot. 2001. – *Romanesque window opening in the south wall of the nave with a groove from a removed *window frame (cf. fig. 33).*

false til fastgørelse af glas, sådan som det f.eks. ses på en bevaret ramme fra Beder kirke (jfr. s. 2289), hvorfor man kan antage, at ruderne har været indfattet i bly, som – det viser talrige sømhuller – har været sømmet på trærammens yderside.¹¹⁰

1) (Fig. 31). Ramme udtaget af det vestre vindue i korets nordside. Lysningens bredde er 39 cm, mens den murede åbning er 45 cm. Sidestykkerne er begge forrådnede forneden, og af det østre stykke er nu kun den øvre del bevaret.¹¹¹ Overliggeren, som har 6–7 cm fremspringende ‘vinger’ til forankringen i murlivet, er bortrådnede på midten omkring buens toppunkt, hvor den lodrette træsporse har været fæstnet. I den bladede samling i vestre side er bevaret en rest af naglen, i den østre ses kun hullet. I vestre sidestykke (9,5×4,0 cm) er bevaret en rest af den påbladede tværsporse (5,0×1,5 cm), der er ført igennem til rammens yderkant. Sprossen er fastgjort med en trænagle, hvorefter en rest er tilbage. Langs lysningen ses huller efter søm (Horsens Museum inv.nr. 3016).

2) (Fig. 33). Ramme udtaget af det midterste vindue i højkirken sydside. Lysningens bredde er 42,5 cm, mens den murede åbning er ca. 45 cm. I begge sidestykker (ca. 11×3,5 cm), der er bortrådnede forneden, ses på ydersiden udstemninger til tværsporsen (5,0×1,5 cm) og rester af naglerne. Midt i den buede overligger, hvis sammenføjning med nagle er bevaret i vestre side, ses udstemningen til lodsporsen, der har holdt samme dimensioner. Langs lysningen ses huller efter talrige søm, der dog sagtens kan være slået i af flere gange i forbindelse med glassets fornyelse (Horsens Museum inv.nr. 3899).¹¹²

Indre. Den velbevarede, brede, runde *korbu* (fig. 35) dækkes af et kilestensstik og er forsynet med enkle *kragbånd* med nedadvendt skråkant.

I triumfvæggen umiddelbart over korbuen og delvis rækkende op i gavltrekanter er en usædvanlig *arkadeåbning* (fig. 19, 20, 36 og 130), der fra højkirken – i niveau med vinduerne – har åbnet sig til korets loftsrum. Den rundbuede åbning, der øverst har været overskåret af skibets træloft, måler 245×155/160 cm; bunden ligger kun 0,80 m over korbuen (5,4 m over skibets gulv). Åbningen er i dag kun tilgængelig i tagrummet; den er (i vestre murflugt) delvis lukket med en

halvstensmur af munkesten, muret i forbindelse med hvælvslagningen.

Arkadeåbningen er som korbuen udført med betydelig omhu. Den dækkes af et stik, hvis kilesten er ca. 35 cm lange, og *kragbåndene*, der er af-faset på undersiden, svarer helt til korbuens, blot er skalaen afstemt efter det mindre format. I bueslaget ses partier af en glattet puds, der formentlig har dækket fladerne i hele åbningen. Buen har på vestsiden – lidt over kragbåndene – været overskåret af skibets østre loftsbjælke (20 cm høj), der har hvilet i et murefremspring ved gavlfoden (jfr. fløfter). På østsiden har korets træloft ligget lidt under åbningens bund; i niveau med skibets lofts-bjælke har buen mod korets tagrum været krydset af en tværgående, indmuret bjælke (23×16 cm), formentlig et hanebånd i korets ældste tagværk (jfr. tagværker).

Den rundbuede åbning har teknisk set fungeret som en aflastningsbue, der letter vægten på korbuen og leder det lodrette tryk ud til siderne.¹¹³ Men dens centrale placering, dens synlighed fra kirkegulvet, og den omhu, hvormed den er udført, viser, at åbningen også må have haft et andet og egentligt formål, hvorom vi i dag kun kan gisne.¹¹⁴ Den kan være indrettet under hensyntagen til de omgivende kalkmalerier,¹¹⁵ hvis scener fra Jesu lidelseshistorie muligvis har kulmineret på triumfvæggen med en skulptur (Kristi Himmelfart?) stående i arkadeåbningen (s. 5106).¹¹⁶ Men den kan også have tjent et liturgisk formål og, selv om der ikke har været meget rum over koret bagved,¹¹⁷ have været brugt til fremvisning af relikvier (levninger af S. Poppo?).¹¹⁸

Midtskibets *østre taggavl* (fig. 19, 20 og 36) er som nævnt bevaret til spidsen, der befinder sig ca. 2 m under den nuværende gavlspejs, og er indkapslet i den senmiddelalderlige forhøjelse. At dømme efter aftryk af både bjælker og spær er gavlen først opmuret, efter at tømmeret var rejst. Gavlmuren, der i korbuen er ca. 110 cm tyk, aftrappes opad og er øverst ca. 80 cm. På østsiden er der et tilbagespring 130 cm under gavlfoden, (svarende til 55 cm over bunden i den ovennævnte aflastningsbue), og på vestsiden springer muren 12–14 cm tilbage ved selve gavlfoden, svarende til den romanske murkrone. En indad smiget *glug* øverst oppe dækkes af

Fig. 35. Indre set mod øst før restaurering. Jesper Weng fot. 2001. – *Interior looking east before restoration.*

en rund bue i det ydre og er rektantet i det indre, hvor åbningen måler 70×40 cm.

†*Gavlkamme*. Gavlene har efter alt at dømme været afsluttet med murede kamme. I midtskibets østre gavltrekan (jfr. fig. 36) rager murkeren nemlig så betydeligt op over aftrykket af de indmurede spær (jfr. †tagværker),¹¹⁹ at kernen må have trådt frem over tagfladen og være en rest af en muret kam. Denne (formodentlig glatte) kam synes at have haft en tykkelse svarende til gavlen, ca. 0,8 m. Lignende kamme har sandsynligvis også afsluttet koret og midtskibets vestgavl og kan vel også have markeret sideskibenes halvgavle.

I langhuset var *midtskibets arkademure* i hver side båret af seks relativt lave piller, hvilende på kraftige plinter, der igen stod på solidt funderede strækmure (jfr. ndf.). Plinterne, der nu er skjult af gulvet, var oprindeligt fuldt synlige i rummet. Af de 6+6 piller er som nævnt bevaret tre i hver side, mens et lignende antal er fjernet under den senmiddelalderlige ombygning. De to østre arkader har sandsynligvis sluttet sig til (rektantede) halvpiller ved østvæggen, nu indkapslet i gotisk murværk. I vest var arkademurene afsluttet med fremspringende, lidt fortykkede vægpiller, der kan have båret et †pulpitur (jfr. ndf.). – En analyse af propor-

Fig. 36. Langhusets østre gavl set fra midtskibets loft (jfr. fig. 19, 20, 130 og s. 5078). I midten den øvre del af arkadeåbningen mellem højkirken og korets loftsrum (s. 5078). Over gavltrekanten ses den opragende murkerne, der må være en rest af en muret kam (s. 5079). Jesper Weng fot. 2001. – *East gable of the nave seen from the ceiling of the central aisle. Centre: the upper part of the arcade opening between the nave and the chancel loft. Above the gable triangle, one can see the projecting core of a wall, which must be the remains of a crest (cf. figs. 19, 20, 130).*

tioner (s. 5062f.) synes som nævnt at vise, at pillerne er afsat efter et enkelt princip, så de – regnet fra centrum – har stået med en indbyrdes afstand af 10 fod, idet plinterne måler 4×4 fod, og bredden af de oprindelige arkader, målt ved gulvet, har været kun 6 fod.

Strækmurene (jfr. fig. 41), der bærer pillerne, er opført over et ca. 60 cm dybt fundament af store kampesten. De er anlagt som en ca. 140 cm bred

kassemur af tildannede frådstenskvadre, et skifte højt; kernen består af kampesten, og bindemidlet er ler, der også er brugt som et afretningslag over fundamentet.¹²⁰

Af de *bevarede piller* er fem runde og én firkantet (den nordvestre). Pillernes inderside (imod midtskibet) skjules af de gotiske hvælpiller, mens de er fuldt synlige imod sideskibene. *Rundpillerne* (fig. 39 og 40b-c), der kun har mindre

variationer i højde og udførelse, er muret af frådsten og dækkes af kvadratiske, lave, lidt 'pladeagtige' kapitæler, der er 17-18 cm høje og nederst forsynet med en hulkel. De kun mandshøje, konisk smalnende skafter, hvoraf nogle har tendens til entasis, er ved foden ca. 95 cm i tværmål, under kapitælet ca. 85 cm. Pillerne hviler på cirkulære baser, udført af jern-al og udformet som et retkantet led med en lille omløbende indridsning på den lodrette side. De kvadratiske plinter er opmuret af frådstenskvadre direkte på strækmuren.

Den nordvestre, *firkantede pille* (fig. 40a) måler i planet ca. 80×80 cm og hviler på en 65 cm høj dobbeltsokkel af frådsten, hvis øverste led er skråkantet. Det nedre, retkantede led, der er opført direkte på strækmuren, måler i planet ca. 120×120 cm og er lidt større end rundpillernes plinter. Selve pillen er muret af frådsten, bortset fra de øverste tre skifter, der er af al. En lille retkantet *niche* i pillens nordside, i næstøverste skifte og med bund

Fig. 37. Vægspille i vestenden af søndre arkademur, muligvis støtte for et tulpitur (s. 5084). Jesper Weng fot. 2001. – *Pilaster at western end of south arcade wall, possibly a support for a tulpitur.*

Fig. 38. Søndre sideskibets tilmurede apsis set indvendig under restaurering (s. 5071, 5084, alterbordet s. 5113). Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. – *Walled-up apse of south side-aisle seen from the inside during restoration.*

ca. 1,8 m over oprindeligt gulvniveau, er senere udfyldt og tillukket med marksten.¹²¹

De fjernede t-piller. Ved blotlægning af midtskibets strækmure 1933 (jfr. foto fig. 50) fandt Viggo Norn efter eget udsagn 'tydelige spor af de manglende søjler',⁶⁷ uden dog at gøre nærmere rede for disse spor. På en plan (fig. 41) er de seks fjernede piller markeret som kvadrater, der må angive aftrykket af de forsvundne plinter (eller sokler). Derimod kan der intet sikkert siges om pillernes opbygning og form. Når Norn i sine rekonstruktioner af den romanske kirke (fig. 14) ligesom Löffler foreslog, at de manglende piller alle havde været runde – en antagelse, hvori han senere blev fulgt af Krins (jfr. s. 5058) – skyldes dette altså ikke egentlige iagttagelser.¹²²

På det foreliggende, usikre grundlag må det være en nærliggende mulighed, at de manglende piller – eller nogle af dem – har været kvadratiske, således som jo allerede én af de bevarede er det.

Fig. 39. Langhusets søndre arkademur set mod vest under restaurering. Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. – *South arcade wall of nave looking west during restoration.*

At basilikaen alene skulle have stået med runde piller, ville nemlig være en absolut undtagelse, der savner paralleller blandt de øvrige treskibede anlæg i Danmark. Det almindelige er enten firkantede piller (således Vor Frue i Roskilde og S. Knuds kirke i Odense) eller vekslende kvadratiske og runde piller, såkaldt 'støtteveksel' (jfr. Asmild (Viborg Amt) og de yngre kirker i Vester-vig (DK. Tisted, s. 609) og Starup (DK. Sjyll. , s. 397)). På rekonstruktionen af Tamdrups oprindelige plan (fig. 18) er de manglende piller som en mulighed indtegnet firkantede. Hermed er pillernes rytme ganske vist 'forkert', idet man ved støtteveksel normalt finder de firkantede ('stærke') piller i planens hoveddelingspunkter, dvs. i planens (latente) kvadratinddeling. Men netop for både Starup og Vester-vig gælder, at heller ikke de har ægte støtteveksel. Med forslaget om vekslende støtter i Tamdrup bliver anomalien i vestenden¹²³

ikke så påfaldende, som hidtil fremstillet, og med både runde og firkantede piller behøver vi ikke søge forbilleder blandt udenlandske søjlebasilikaer.

Om formen af de borthuggede *†arkader*, der gav adgang mellem midtskib og sideskibe, kan der kun gisnes. Løffler og med ham Norn har naturligt opfattet disse som rundbuede (jfr. fig. 13 og 14) med vederlag direkte på pillernes kapitæler.

Arkademurenes afslutning i vest. Mens Løffler (jfr. fig. 12) regnede med syv piller og otte arkader i hver side, nåede Norn frem til, at der kun var plads til seks piller med syv arkader (jfr. fig. 14), idet arkademurene i vest var afsluttet med fremspringende, fortykkede (*†*) *vægpill*er.¹²⁴ Frådstenspillerne (fig. 37), der er stærkt reduceret i forbindelse med gennembrydningen af de gotiske arkader og nu delvis indkapslet i hvælvene, har oprindeligt strakt sig ca. 2,65 m ud fra vestgavlen, hvad der netop gav plads til en arkade, der i bredden har svaret til de

Fig. 40a-c. Udvalgte romanske piller i midtskibet, plansnit og opstalt 1:50. a. Vestre, firkantede pille i nordre arkademur, set fra nord. b. Vestre rundpille i søndre arkademur, set fra syd. c. Østre rundpille i søndre arkademur, set fra syd (s. 5080f.). Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2002. — a-c. *Selected Romanesque pillars in the nave, sectional plan and elevation 1:50. a. Western rectangular pier in northern arcade wall, seen from the north. b. Western round column in south arcade wall seen from the south. c. Eastern round column in south arcade wall, seen from the south.*

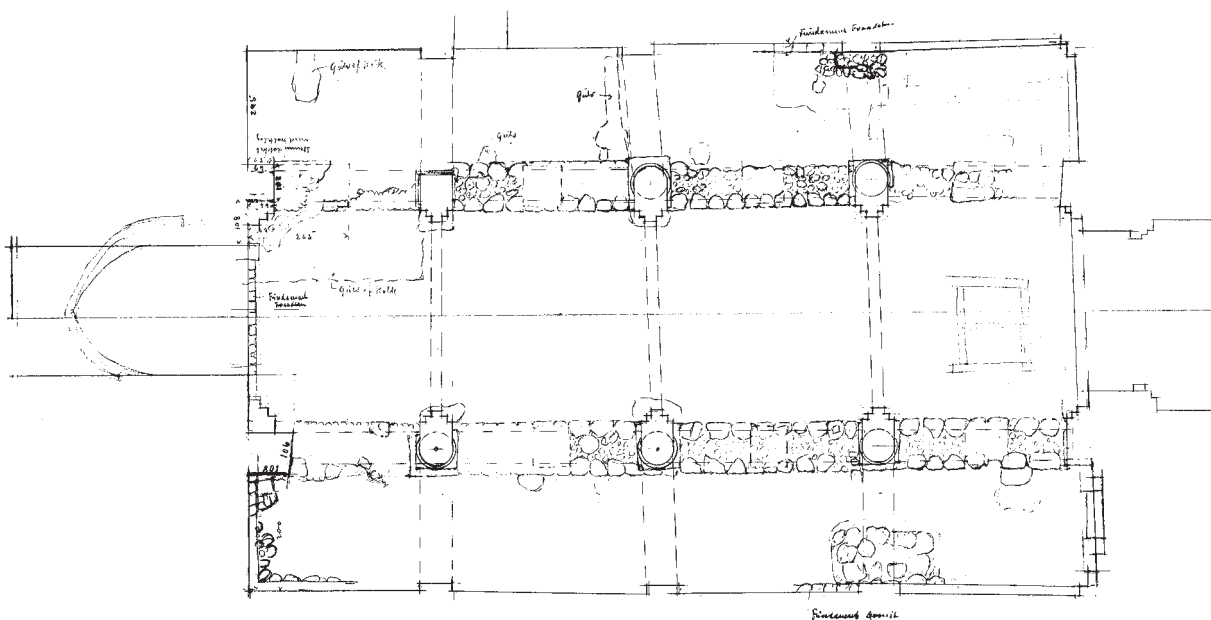
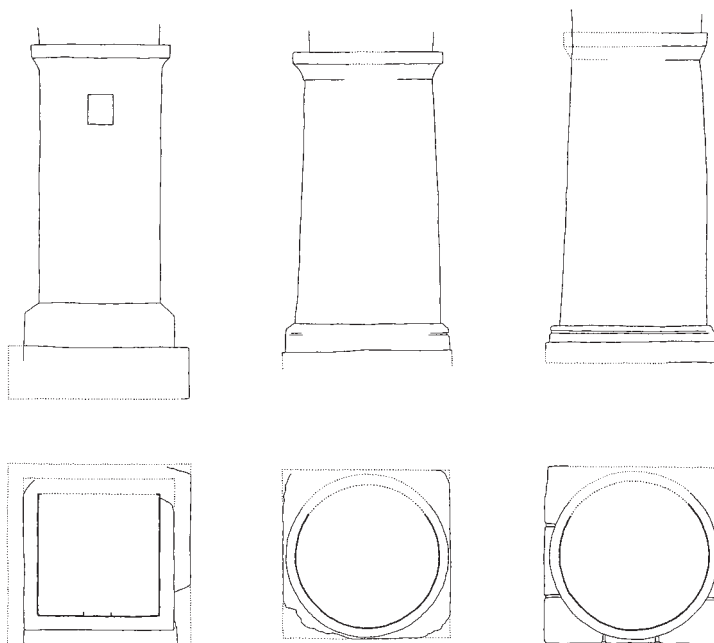

Fig. 41. Plan 1:200 af udgravning i langhuset 1933–34. De afdækkede strækmure under midtskibets romanske piller er indtegnet. Mellem de seks bevarede piller ses aftrykket af de plinter (eller sokler), der har båret de seks fjernede piller (s. 5081), og i vestenden de to vægpiller, som kan have båret et $\ddagger$ pulpitur (s. 5082f.). Usigneret blyantstegning i Horsens Museum. — *Plan 1:200 of excavation in the nave, 1933–34. The uncovered wall sections below the Romanesque pillars of the nave are drawn in. Between the six preserved pillars one sees the impression of the plinths (or bases) that bore the six removed pillars, and at the western end the pillars which may have borne a $\ddagger$ gallery.*

øvrige romanske arkader. Det interessante ved de næsten helt forsvundne murpartier er imidlertid, at de har været betydelig tykkere (ca. 1,2 m) end høj Kirkemurene (der kun er ca. 0,75 m) og har trådt frem i forhold til den ovenliggende mur både mod midtskibet og sideskibene.¹²⁵ Højden på de to vægpiller har som minimum været 3 m.

De fremspringende vægpiller forklares bedst som støtte for et *†vestpulpitur*, således som det allerede er foreslået af Harald Langberg og Hubert Krins (jfr. s. 5058). Et sådant galleri kan i sin enkleste udformning blot have bestået af tømmer, der hvilede på afsæt i de fortykkede murpartier; men det kan også have været båret af en eller to piller i kirkens vestende inden for den formodede vestdør. Pulpituret har næppe været tilgængeligt udefra, men må have haft adgang via en indvendig trappe. Og det kan vel ikke helt afvises, at placeringen af en senmiddelalderlig *†spindeltrappe* i midtskibets sydvesthjørne (s. 5091) var bestemt af, at der tidligere fandtes en trappe i netop denne ende af skibet – en trappe der i givet fald har ført op til et galleri og herfra videre til loftrummet.¹²⁶ Et indicium for et *vestpulpitur* er muligvis også det forhold, at det sengotiske tårnrum var delt i to etager med en indskudt, øvre etage, hvis gulv var skudt frem i tårnbuen (jfr. s. 5088). Denne etageadskillelse kan have sluttet sig til et foranstående pulpitur eller have været indrettet som afløser for et sådant pulpitur hørende til det romanske anlæg.

Sideskibenes apsider står nu i det indre som rundbuede, flade blændinger, ca. 3,5×2 m og 30 cm dybe.¹²⁷ De krumme nicher, der ved væggen dækkes af et kilestensstik, må oprindeligt have haft (støbte) halvkuppelhælv. De har *kragbånd*, hvis skrå underkant har samme profil som korbuens kragbånd, men til forskel fra korbuens er båndene ført om på vestsiden (jfr. syddøren). Alternicherne klinger arkitektonisk kun dårligt sammen med midtskibets arkader og piller, hvis kapitæler befinder sig mere end en halv meter under nichernes kragbånd. – Nær alternicherne er der i sideskibenes østre hjørner (hhv. i sydøst og nordøst) en slank retkantet *pille* af frådsten, ca. 20×40 cm og nu afbrudt i niveau med kragbåndene.¹²⁸ Pillerne, hvis funktion ikke er endeligt klarlagt, blev af Krins (jfr. s. 5058) opfattet som forlæg for aldrig opførte hælv.

SAMMENFATNING. Datering. Enhver vurdering af kirkens alder må nødvendigvis tage udgangspunkt i den dendrokronologiske analyse af de to vinduesrammer (jfr. s. 5096), der som resultat fik, at det anvendte træ må være fældet i de første årtier af 1100'erne, eller udtrykt med en vis usikkerhedsmargin: o. 1125. Da det yderligere er sandsynligt, at træet i de to rammer er fældet (og tilvirket) samtidig, må vi tro, at de to vinduer er indsat i muren (i korets nordside og i høj Kirkens sydside) på nogenlunde samme tidspunkt. Disse oplysninger giver et vigtigt fingerpeg om arbejdets gang og må lede til den konklusion, at kor og skib er afsluttet omtrent samtidig.

Arkitektoniske forudsætninger. Det forhold, at langhuset er udstukket under ét, og at langmurene nederst holder samme tykkelse (jfr. s. 5062, 5070), viser, at bygningen fra første færd var tænkt som en treskibet basilika. Med en datering til o. 1125 må kirken henregnes til 2. generation af vore tidlige stenkirker, opført på et tidspunkt, da byggeriet af f.eks. domkirkerne i Lund og Odense var vidt fremskredent. Den er klart yngre end Vor Frue kirke i Roskilde, der – selvom den ikke nødvendigvis har været et direkte forbillede – er en god repræsentant for de større, treskibede anlæg, der allerede var rejst og indviet, da håndværkerne tog fat i Tamdrup. En anden parallel er kirken i Asmild ved Viborg, der dog ikke er så velbevaret som kirken i Tamdrup.

Om bygmesterens baggrund kan vi kun gisne. Teknisk set er der tale om godt arbejde, hvad der fremgår alene af den kendsgerning, at den snart 900-årige bygning stadig står her. Mindre overbevisende er måske dens arkitektoniske udformning. Arkademurene har unægtelig et sært undersætsigt præg – også selv om man tager i betragtning, at langhusets gulv oprindeligt har ligget 30–40 cm lavere – ligesom det ulige antal vinduer i høj Kirkemurene må undre. Om arkitekten tør vi dog tro, at han har kunnet både måle og tegne. Det bør ikke overraske, at han øjensynligt har benyttet en af tidens gængse måleenheder (en fod på 28,5–29 cm), og egentlig heller ikke, at de mere komplicerede dele af byggeriet, arkademurene med deres faste rytme mellem pille og arkade, lader sig opløse i enkle målforhold og proportioner.

Billedet af kirken med de lavstammede rundpiller som et fjernt ekko af den mediterrane basilikas søjlerække lader sig næppe opretholde, idet det langt fra er sikkert, at midtskibet har været båret af kun runde piller. Kirken kan meget vel – som det jævndrende, treskibede anlæg i Asmild og den yngre kirke i Starup – have haft piller af vekslende udformning, såkaldt støtteveksel, således som også kirken i Vestervig har det.

Det er rimeligt at tro, at arkitekturen og den kalkmalede udsmykning til en vis grad har været koordineret, ja, bygningens uregelmæssige præg kan måske netop forklares ud fra hensynet til og samspillet

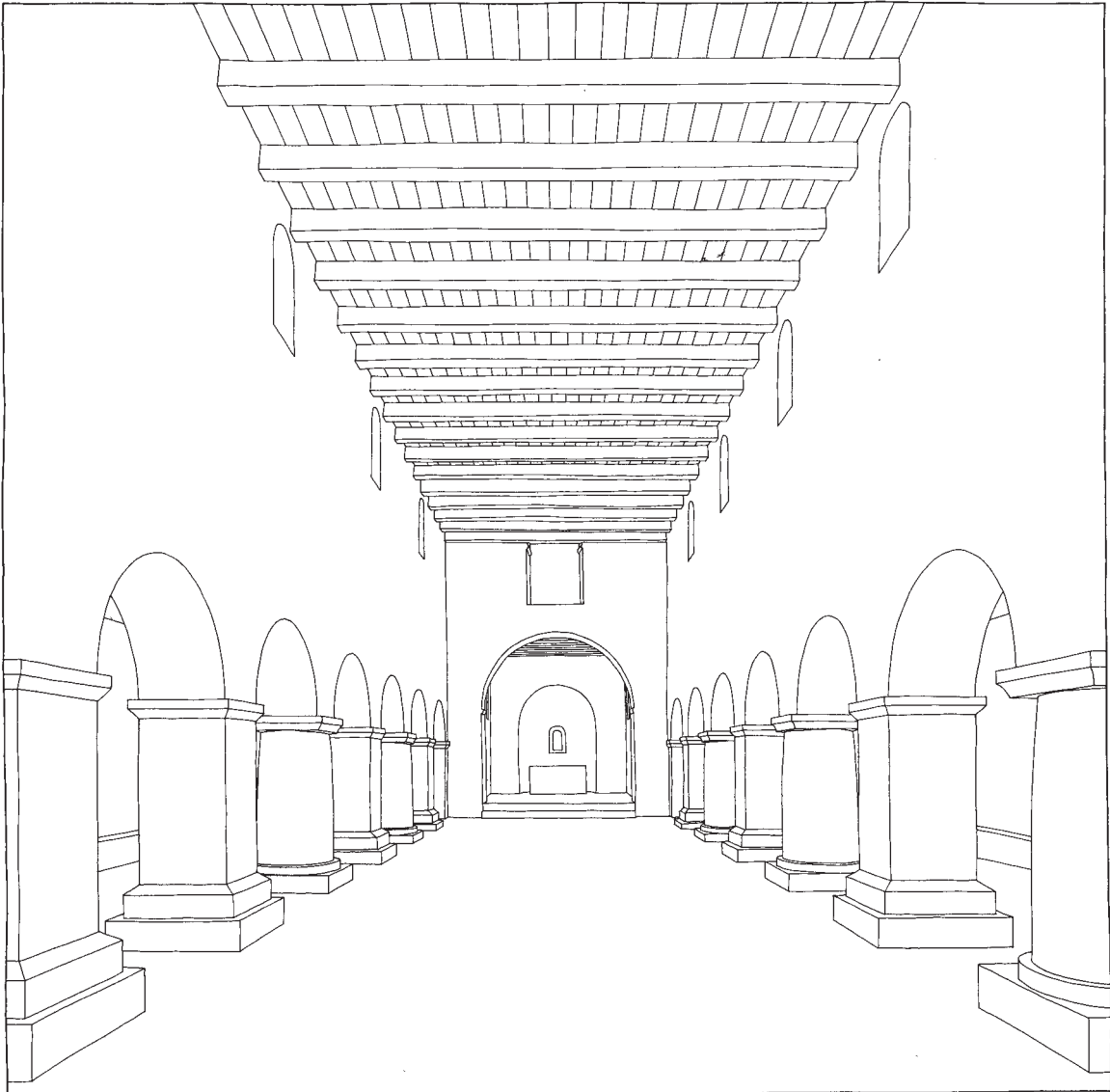

Fig. 42. Rekonstruktion af den romanske kirkes indre set mod øst. Forslag ved Thomas Bertelsen 2002. – *Reconstruction of the interior of the Romanesque church looking east. Proposal by Thomas Bertelsen, 2002.*

med de malerier, der snart fulgte efter, og som i dag betegnes som et af de største kendte billedprogrammer nord for Alperne. Man kan således have ønsket at skaffe plads til de to gennemløbende friser over de lavt spændte buer, ligesom placeringen af de enkelte scener kan have været bestemmende for vinduernes anbringelse (Korsfæstelsen midt på nordvæggen) og for etableringen af den særegne åbning over korbuen.

Selv om vi ikke kender bygherren, må vi tro, at byggeriet er foregået under teologisk tilsyn, og at arkitekturen primært skulle spejle og tjene bygningens religiøse funktion. At der bag planlægningen også kan have ligget symbolske overvejelser, antydes af pillernes antal: to rækker med hver seks piller (de tolv apostle), adskilt af syv arkader, et andet vigtigt tal i den kristne symbolik.¹²⁹

SENMIDDELALDERLIGE TILFØJELSER OG ÆNDRINGER

Af *ændringer af frådstenskirken* før den store ombygning har vi kun kendskab til en fornyelse af (dele af) langhusets tagværk i 1430'erne (jfr. gotisk (†)tagværk s. 5095). Det er interessant at konstatere, at langhuset bevarede sine små romanske åbninger uændret helt indtil ombygningen, måske bortset fra vinduerne i sideskibenes vestende.

De omfattende senmiddelalderlige byggearbejder er alle af *munkesten i munkeforbandt*, idet der kun enkelte steder (øverst i sideskibene og i sakristiets gavltrekanter) er genbrugt frådsten fra nedbrudte dele af den romanske kirke. *Rækkefølgen* af de forskellige arbejder, der må have strakt sig over mindst et par generationer, kan anslås med nogenlunde sikkerhed. Våbenhuset ved skibets nordside er tilføjet inden skibets ombygning, måske ved midten af 1400'erne, og også et søndre tvåbenhus, hvis fundamenter blev påtruffet 1933, var formodentlig ældre end skibets ombygning – ligesom kor-

hvelvet kan være det. Herefter synes arbejderne i hovedsagen at have strakt sig fra vest mod øst. Tårnet er således opført, mens midtskibet endnu stod med sit selvstændige tagværk, formentlig kort tid før 1463, da kirkens store klokke blev anskaffet. I langhuset er sideskibene tydeligvis forhøjede og overhvalvede, inden der blev indbygget hvalv i midtskibet, et arbejde, der kan være foregået ca. 1475–1500. Inden 1520 (jfr. kalkmalerier) blev apsiden skilt fra koret ved en lukkemur og indrettet til et lille sakristi. Apsiden blev revet ned kort tid efter, da koret – vel lige før reformationen – blev forlænget med et egentligt sakristi i øst.

Våbenhuset foran norddøren er som nævnt kommet til inden sideskibets forhøjelse.¹³⁰ Flankemurene, der afsluttes med en afrundet falsgesims, er to sten tykke, gavlmuren tre sten. Den fladbuede (tidligere spidsbuede) dør i gavlen var udvidet allerede inden 1933, da den fik sin nuværende form. Rummet, der dækkes af et bjælkeloft, får lys gennem lavtsiddende fladbuede og falsede vinduer, ét i hver side, hvori der indsattes støbejernsram-

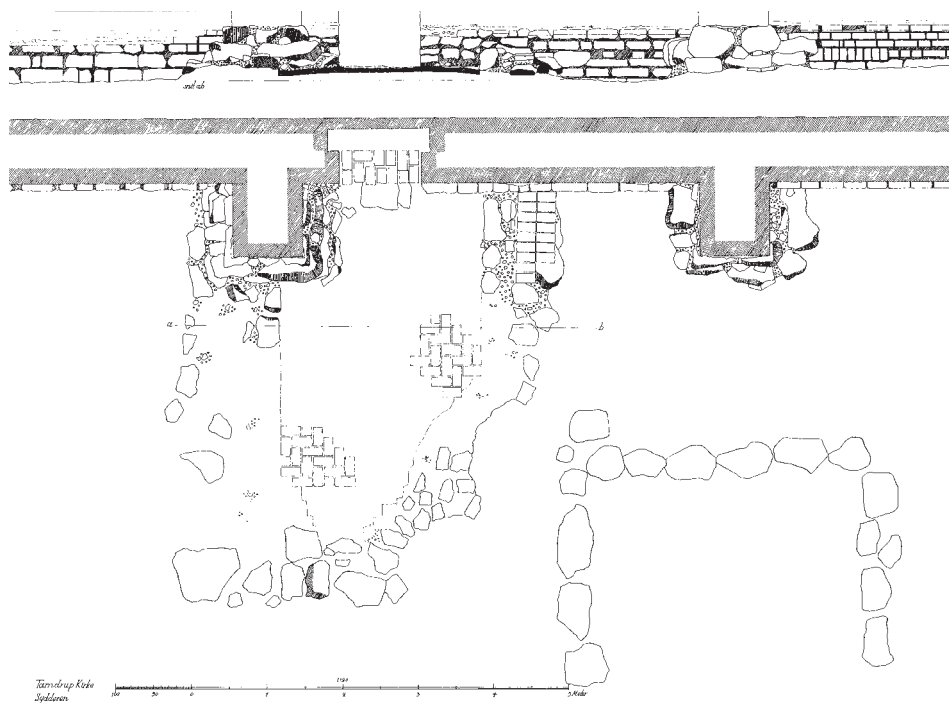

Fig. 43. Plan og snit 1:100 af fundamenter til senmiddelalderligt tvåbenhus foran syddøren (s. 5087) samt stensyld til et yngre, fritliggende tbindingsværkshus, muligvis et 'kalkhus' til opbevaring af bygningskalk (s. 5049). Målt og tegnet af Viggo Norn 1933. I Horsens Museum. – Plan and section 1:100 of foundations of Late Medieval tporch in front of the south door and stone sill for a later, separate t half-timbered house, possibly a 'limehouse' for storage of construction lime.

Fig. 44. Kirken set fra syd. Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. – *The church seen from the south.*

mer 1862.¹⁷ Den blændingsprydede gavltrekan, hvis kamme var nedtaget 1761,⁵⁸ blev 1933 genopmuret med syv brynede takker. Samtidig retablerede man fem nedskårne højblændinger, der nu alle står med fladbuede afslutninger.

Også et senmiddelalderligt *†våbenhus* foran syddøren var formodentlig ældre end langhusets ombygning. Fundamenterne (fig. 43), der blev partielt blotlagt ved afgravning af terrænet 1933, viser, at det har været et lille, ret spinkelt hus, indvendig kun ca. 3,5 m bredt.¹³¹ Over en syld af kampesten var af murværket i øst kun bevaret et afretningslag med et skifte af bindere (stenstørrelse ca. 24×12×7 cm). *Gulvet*, der lå ca. 0,5 m under skibets sokkelkant, var lagt af munkesten i et smukt sildebensmønster. Langs siderne sås rester af *†vægbenke* af kampesten, bedst bevaret i øst. Huset er formodentlig nedbrudt senest o. 1600, da det gav plads for et fritliggende *†bindingsværkshus* (et *†kalkhus*(?), jfr. s. 5049), hvis stensyld overlejlrede våbenhusets sydøsthjørne. Efter våbenhusets nedrivning opførtes vest for skibets

dør en støttepille, trukket lidt mod vest af hensyn til døråbningen.

Korhvalvet er et gængs sengotisk krydshvalv (jfr. fig. 67), hvilende på falsede hjørnepiller, som kun ved de dobbelte kragled adskiller sig fra midtskibets hvalv. De helstens skjoldbuer er runde i syd og nord, svagt spidsende i øst og vest; ribberne er nederst af kvarte sten og herover af halve sten. Der er *spygatter* i alle hjørner, bortset fra det nordvestre, og sydligst i østre kappe ses et hul med slid fra et (klokke)reb, formodentlig hørende til en *†messe klokke*. Det rundbuede *vindue* midt i korets sydside, der må være udført samtidig med hvalvet, har samme form og udviklingshistorie som de noget større og højere placerede vinduer i skibets sydside.

Tårn. Det magtfulde, fire stokværk høje tårn er som nævnt formodentlig rejst kort tid forud for ophængningen af den store klokke (støbt 1463). Den store bygning, der i hvert fald siden 1600'erne har været dækket af et pyramidetag ('spir'), præges i det ydre af en reparation 1779, da det fik sin

nuværende skikkelse med en kraftig, barok gesims. Planen er omtrent kvadratisk; østmuren hviler på skibets vestmur, og bredden har været bestemt af højkirken, der – da tårnet blev bygget – endnu rejste sig over sideskibenes tage. Flankemurene er usædvanlig kraftige. Nordmuren måler i tykkelsen 1,8 m og sydmuren endog 2,5 m – eller så meget, at tykkelsen højst sandsynlig har været bestemt af en ligeløbet *†trappe(?)* i murlivet. En sådan trappe kan have haft udvendig adgang i den nu skalmurede sydside og har måske udmundet i tårnrummets indskudte etage, hvor der ses en tilmuret åbning i sydvæggen (jfr. ndf.).¹³² Tårnets mure, der er af munkesten i munkeskifte, hviler i syd på en meget uregelmæssig syld af rejste kampesten og i det sydvestre hjørne på en stor liggende granitblok. I vestsiden indgår nederst 4-5 tildannede kvadre. Facaderne præges af omfattende skalmureringer med små, gule sten, således hele syd- og vestsiden, der – bortset fra vinduet i tårnrummets vestside og de fornyede glamhuller – nu er helt uden åbninger. Denne ombygning må være foretaget »1779«, angivet med jerntal øverst på vestsiden, på initiativ af kirkeejeren Erhard Wedel-Friis, hvis forbogstaver, ligeledes i jern »EWF« er opsat sammen med hustruens »CSF« (for Christine Sophie Friis). I nord og øst er de gamle facader i hovedsagen intakte indtil en meter under gesimsen, idet det nordvestre hjørne dog er helt ommuret og nu træder frem med en skarp, i siksak forløbende søm.

Bedst bevaret er *østmuren*, der som nævnt hviler på det romanske midtskibs vestmur, som er nedbrudt til 0,4 m under gavlfoden. I denne side omfatter munkestensmurværket endnu det oprindelige *glamhul*, der giver et indtryk af det gotiske formsprog: det er en stor, bred, spidsbuet og dobbeltfalset åbning (i murflugten 2,2×1,9 m). Murerarbejdet i den relativt tynde mur (1,2 m), der er bestemt af skibets murtykkelse, iagttages bedst fra skibets loftsrum. Her ses åbne bomhuller i hvert 11. skifte, og det fremgår, at tårnet er rejst, mens skibet endnu stod i sin gamle skikkelse, idet muren er muret op imod tagværket, før dette blev forhøjet.

Indvendig er *tårnrummet*, der efter alt at dømme har indeholdt en øvre etage, trukket mere end en

halv meter mod nord på grund af den tykke sydmur. Rummet åbner sig i hele sin bredde mod skibet med en høj spids bue – brudt igennem frådstensmuren – og dækkes af et samtidigt krydshvælv, hvis halvstensribber nederst er muret med kvarte sten. Det høje rum (mere end 7 m til hvælvspidsen) må oprindeligt have været delt i to etager, idet væggen i de kraftige flankemure ca. 3,9 m over gulvet er trukket 30 cm tilbage. Dette tilbagespring, der er i to afsæt (to halve sten), har formodentlig båret en *†etageadskillelse(?)*, som også har strakt sig ud i tårnarkaden, hvor to tilbagetrukne skifter i begge vanger kan have båret indlagte bjælker. (Om lofts mulige sammenhæng med et ældre *†pulpitur* i skibets vestende se s. 5084). Et stort, rundbuet vindue i vest, med jernramme fra 1933, er falsat i det ydre, og indvendig er de smigede sider ført helt ned til gulvet. Med sin placering og størrelse må vinduet oprindeligt have givet lys også til tårnrummets øvre etage. Her ses midt i hver flankemur – over de tilbagespringende vægflader – tilmurede, fladbuede åbninger. Den nordre, der også spores udvendig, er et vindue (indvendig 0,9 m bredt, udvendig 0,6 m), mens den søndre – i den fortykkede mur – som nævnt kan være en dør, der har ledt ind til en trappe i murlivet.

Der er siden 1934 adgang til de øvre stokværk via en moderne spindeltrappe i et selvstændigt *trappehus* ved tårnets sydside i hjørnet mod skibet, opført af mursten efter tegning af Viggo Norn. Tidligere kom man op i tårnet via skibets loft, hvortil der var adgang ad en *†spindeltrappe* i midtskibets sydvesthjørne (jfr. ndf.).

Over tårnrummet findes tre etager, adskilt af bjælkelofter: to mellemstokværk og øverst et klokkestokværk. Mens øst- og vestmuren kun træder lidt tilbage – i højde med klokkestokværkets gulv – aftrappes de svære flankemure trinvis op igennem hele tårnet. Nedre mellemstokværk har oprindeligt åbnet sig mod skibets tagrum med en stor, spidsbuet aflastningsbue, der dækkes af et kraftigt, smukt udført stik, dannet af 1½ + 1 sten. Åbningen er, formodentlig o. 1600, udmuret i østre murflugt med en 1½ sten tyk mur i krydsskifte; i denne lukkemur er anbragt en fladbuet dør, falsat på vestsiden. – Samme stokværk får lys gennem en glug vestligt i nordsiden, den oven-

Fig. 45. Indre set mod øst under restaurering. Jesper Weng fot. 2001. – *Interior looking east during restoration.*

værende etage gennem en fladbuet åbning midt i samme side. Indvendig er munkestensmurværket intakt indtil bunden af klokkestokværket. Dette stokværk, ommuret 1779, har som nævnt kun bevaret ét af de oprindelige glamhuller, det østre. De tre fornyede huller er store, rundbuede og ligeløbede åbninger, falsede på ydersiden.

Ombygningen 1779 gav tårnet sit nuværende, barokke præg med næsten ubrudte facader, afsluttet med en kraftig, rigt profileret gesims og dækket af et svejftet pyramidetag. Taget, der tidligere var tækket med spån, fik blytag 1927. Det prydes siden 1838 af en stor, blyklædt kugle (diameter 0,6 m), der opsattes, efter at lynild 21. juni 1836 havde ødelagt en tvindfløj (s.d.).⁵⁹ – Den oprindelige tagform kendes ikke; men tårnet, der 1614

‘mangesteds var nedfalden’,¹⁹ har højst sandsynligt oprindelig haft sadeltag, vel med gavle i øst og vest. Et ‘spir’ (over tårnet – efter sammenhængen at dømme) nævnes dog allerede 1676/77 som ‘nedfalden og øde’.¹³³ 1761 var alt træværk i ‘tårnet og spiret’ råddent og burde fornyes.⁵⁸

Langhusets ombygning, der på det nærmeste omskabte dette til en sengotisk hallekirke af købstadsstørrelse, er som nævnt indledt med sideskibene, der må være blevet forhøjet og overhælvvet før midtskibet. Ved ombygningen tog man udgangspunkt i den eksisterende arkitektur og inddelte langhuset i fire fag, hvorved ét nyt, gotisk fag kom til at svare til to romanske. Fagdelingen accentueredes i det ydre med støttepiller og store, højsiddende vinduesåbninger – en inddeling, der

Fig. 46. Nordre sideskibs indre set mod øst før seneste restaurering. Jesper Weng fot. 2000. – Interior of north side-aisle looking east before restoration.

dog kun er konsekvent gennemført i syd. Bygearbejdet, der sluttelig bragte de tre skibe under ét fælles tag, har været en sammenhængende, kontinuerlig proces, som kan have strakt sig over nogen tid i perioden ca. 1475–1500. Det forekommer velovervejende, nøje planlagt, og viser bygmesteren som en mand med betydelig teknisk indsigt og kunnen. Navnlig må det imponere, at man ved gennembrydningen af de nye arkader var i stand til at bevare de romanske højarkemure, uden at disse led overlast.

Ved ombygningen forhøjede man *sideskibene* til omtrent det dobbelte. Murene er helt overvejende af munkesten, muret i munkeskifte, men øverst i nordsiden og til dels også i syd er genbrugt en del frådsten (jfr. s. 5068), der må have været frigjort efter nedbrydningen af vestgavlen og gennembrydningen af de nye arkader. I nordfacaden sås

før 1933 et lag nu tilmurede *bomhuller* til stilladser (jfr. fig. 21), hvis niveau ændrede sig vestover af hensyn til det allerede tilføjede våbenhus.

Det kan også være hensynet til våbenhuset, der gjorde, at man i nord nøjedes med to *støttestiller*, mens der i syd gennemførtes en fagdeling med fire (senere fem) piller,¹³⁴ hvoraf de yderste, omkring hjørnerne, er diagonalt stillede. Pillerne, der gentagne gange er ommuret, hviler på en syld af kampesten og skråner indad opefter. Overdækningernes top ligger ca. en halv meter under murkronen. Kun den sydvestre pille samt den nedre del af de to nordre er af munkesten og gamle, mens de øvrige (senest) er nymuret ved Viggo Norn 1933, da pillerne igen (jfr. ndf.) blev tækket med bly. Ifølge kirkesynet 1801 var 'alle udvendige sidepiller revnede fra kirkebygningen'.⁵⁸ De havde endnu 1862 alle blytag,¹⁷ ligesom også de to

ved sakristiets gavl, men var efter ommuringer o. 1900 dækket med forskellige materialer: de nordre med bly, den sydvestre med tegl, mens de øvrige var afdækket med cement.

Som et led i langhusets ombygning blev østgavlen forhøjet og sammenbygget til én stor *gavltrekan*t, hvis toppunkt ligger ca. 2 m over den romanske gavlspids. På grund af den betydelige forhøjelse af flankemurene blev hældningen i de nye store tagflader noget lavere end i det romanske midtskib, hvis gamle gavltrekan står indkapslet i den nye (jfr. 19 og 36). Halvgavlen over nordre sideskibs vestende kronedes indtil 1933 af en muret *†kam* med seks brynede takker. Tilsvarende kamme har vel tidligere også prydet søndre halvgavl og østre gavltrekan.

De store, rundbuede *vinduer* i skibets langsider er falsede i det ydre og smigede indadtil. Vinduerne, der fik deres nuværende form 1933 (jfr. s. 5096), har omtrent samme størrelse som de gamle (ca. 3,0×1,6 m i ydre flugt), men sad oprindeligt betydeligt højere, så de indvendig tangerede skjoldbuernes underside. Bedst belyst er forholdene omkring de to nordvinduer, hvis gamle skikkelse – sådan som denne kan spores i murværket – også må have været gældende for de tre vinduer i syd. Højtsiddende stik 0,8 m over de nuværende viser, at de dobbeltfalsede åbninger oprindelig strakte sig op til en halv meter under tagskægget. Bunden lå tidligere tilsvarende højere (i et niveau svarende til den romanske murkrone). – I vestenden af begge sideskibe ses i de forhøjede partier tilmurede, fladbuede (*†*)vinduer, der har været smigede indvendig.

Hvælvslægningen i sideskibene er foregået sideløbende med forhøjelsen. De 2×4 fag *krydshvælv* hviler på halvtstens spidse skjoldbuer langs ydervæggene og på kraftige, spidse gjordbuer, der mod ydermurene udgår fra retkantede vægpiller¹³⁵ og mod midtskibet tager afsæt i de romanske pillers kapitæler. De to sten tykke gjordbuer er i tagrummene vandret afsluttede og ført op til samme niveau som de forhøjede ydermure, med hvilke de er muret i forbandt.

Gennembrydningen af nye, store spidsbuede arkader til midtskibet må være foretaget fag for fag, efter at arkademurene først var forankret med

Fig. 47. Indre set mod vest før restaureringen 1933–34. Syd for *†orglet* (s. 5145) ses det nu nedbrudte *†trappehus* (s. 5091). Viggo Norn fot. 1930. – *Interior looking west before the restoration in 1933–34. South of the †organ one sees the now demolished †stairwell.*

ydermurene ved hjælp af sideskibenes gjordbuer. Ved dette krævende arbejde fjernede man som nævnt hver anden af de romanske piller og lod de teglmurede stik i de nye åbninger tage afsæt i de tilbageværende piller. Toppunktet i de gotiske arkader ligger godt 6 m over gulvniveau, eller så højt, at de i flere tilfælde har ødelagt bunden af de romanske højkirkevinduer. Ved gennembrydningen af den vestre arkade i søndre række måtte der tages hensyn til *†spindeltrappen* (se ovf.), hvorfor denne arkade blev både smallere og lavere end den modsvarende i nord.

Arbejdet i langhuset er afsluttet med indbygningen af fire fag *krydshvælv* i midtskibet. De hviler på falsede piller og på spidse helstens skjold- og gjordbuer. I pillerne er vederlaget markeret med et enkelt retkantet kragled.

Den omtalte *†spindeltrappe* i midtskibets sydvesthjørne (jfr. fig. 21e, 23a–b og 47), der blev brudt ned 1933, må have været opmuret samtidig med

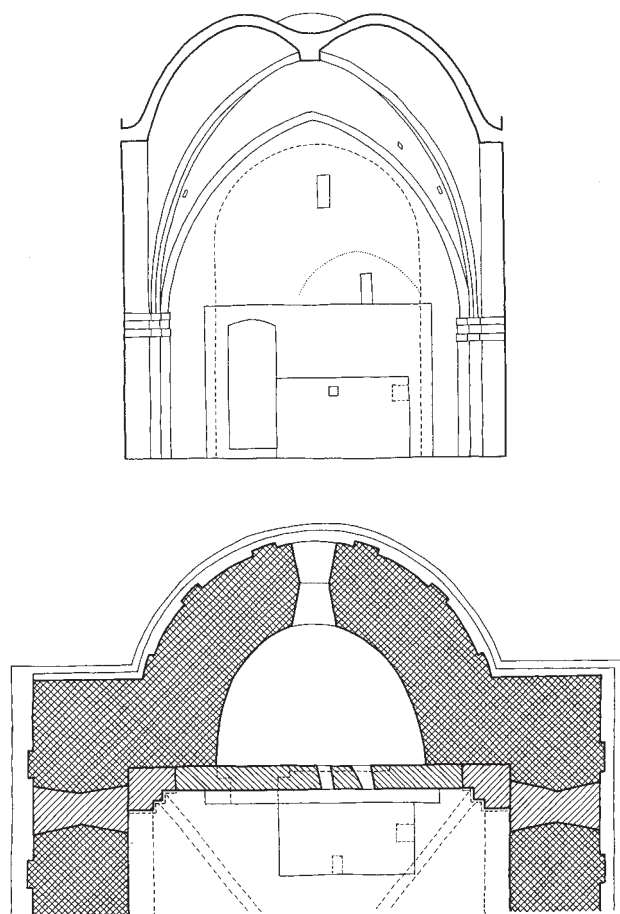

Fig. 48. Rekonstruktion af det senmiddelalderlige alterbords oprindelige fremtræden (s. 5112) og af lukkemuren for apsidens nedrivning (jfr. fig. 49). Skraveret plan (øst opad) og opstalt af vestsiden (s. 5092). 1:100. Tegnet af Thomas Bertelsen 2001. – *Reconstruction of the Late Medieval altar and of the enclosing wall before the demolition of the apse (cf. fig. 49). Hatched plan (east up) and elevation of west side, 1:100.*

hvælvene. Trappen, der udmundede i tagrummet, var indbygget i en slags indendørs trappehus,¹³⁶ hvis nordside flugtede med tårnbuens søndre vange, og hvis sydside stødte ind imod den reducerede, romanske vægpille. Der var adgang gennem en fladbuet og falset dør i øst, og det polygonale trapperum oplystes af tre lysprækker i nordsiden, anbragt over hinanden nær skibets vestmur. I kirkesynet 1761 betegnes 'stentrappetrinene' som 'optrådte'.⁵⁸ Efter nedtagningen 1933 murede man en hvælpille på dens plads og udfyldte hullet i hvælvet.

Korvæg og sakristi. Muren, der skiller kor og sakristi, er oprindeligt opført som en *lukkemur* (fig. 48, 49 og 69) foran apsiden, der inden 1520 (jfr. kalkmalerier) blev skilt fra som et lille snævert rum og i en kort periode – indtil apsiden snart efter blev fjernet – må have fungeret som sakristi.¹³⁷ Muren, der er én sten tyk og udfylder den østre skjoldbue, er opført i ét med det sengotiske alterbord, som i sin første skikkelse kun udgjorde de søndre tre fjerdedele af det nuværende bord (jfr. alterborde). Der var adgang gennem en nu tilmur, fladbuet *†dør*¹³⁸ nord for alteret, som på grund af manglende plads blev trukket mod syd i forhold til korets midtakse. Omkring alter og dør var lukkemuren – indtil 2 m over gulvet – fortykket med en halv sten. Denne indrammende murfortykkelse, der som selve lukkemuren bærer spor af kalkmalerier (jfr. s. 5108 og fig. 69), er i dag kun bevaret over det udvidede alterbord, men har oprindeligt været bredere og muligvis fyldt en sten mere på hver side.

Over alterbordet er skillevæggen forsynet med to små retkantede *glugger*, fire skifter høje, placeret i forskelligt niveau, men symmetrisk omkring det senmiddelalderlige bords midte. De to åbninger, hvoraf den nedre er anbragt under et 1,5 m bredt, spidsbuet helstens aflastningsstik, er let smigede på østsiden og drejet, så de peger mod midten af apsisrunden og mod korets sydvesthjørne. Gluggerne minder i deres form om de små forbindelsesåbninger, 'squints', der er almindelige i engelske kirker, men kan dårligt have haft samme funktion. Deres brug må betegnes som ukendt, men de skal måske ses i lyset af lignende forhold i Sahl kirke (Ringkøbing amt), hvor gluggerne har haft sammenhæng med en sekundær opsætning af et gyldent alter (jfr. s. 5134). Her flankerede de et krucifiks og formidlede lyset fra apsidens.²⁸

Sakristiet ved korets østende er formodentlig opført i det sidste årti før reformationen. Det er en hvælvet tilbygning med diagonalt stillede støttestøtter ved de udvendige hjørner. Murene hviler på en syld af kampesten, og af skiftegangen i nordvæggen fremgår det, at opførelsen er påbegyndt, mens apsidens og den romanske korgavl endnu stod her. Først da murene nåede godt

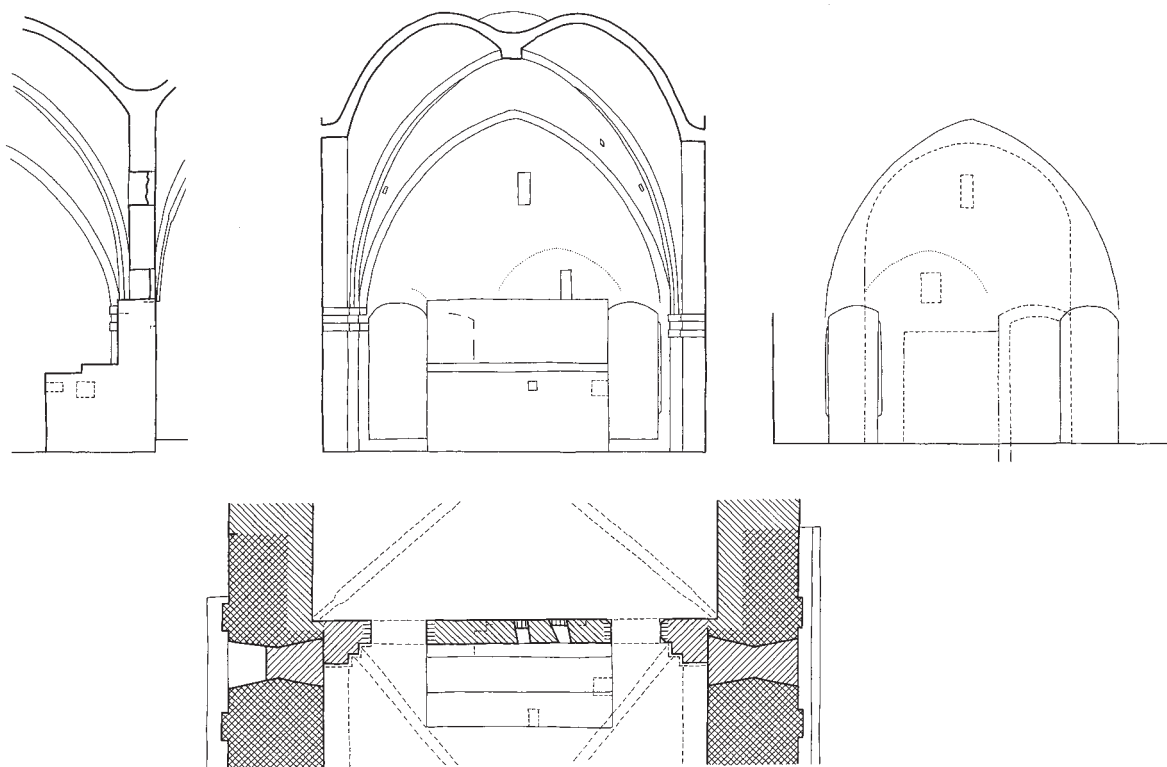

Fig. 49. Opmålinger 1:100 af alterbordet (s. 5112) og korets østvæg, en lukkemur fra ca. 1500-20, oprindelig opført foran apsisåbningen (jfr. fig. 48 og 69). Skraveret plan (øst opad) og herover (fra venstre): snit set mod nord, opstalt af vestside og opstalt af østside (s. 5092). Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2001. – *Scale drawings 1:100 of altar and east wall of chancel, an enclosing wall from c. 1500-20, originally built in front of the apse opening (cf. figs. 48 and 69). Hatched plan (east uppermost) and above (from left): Section looking north, elevation of west side and elevation of east side.*

og vel mandshøjde, nedbrød man apsis og sluttede flankemurene til korets østende.¹³⁹ Indtil 1933 sås i nordsiden tre lag *bomhuller*. Tilbygningen var – af et sakristi at være – et lysfyldt rum med store rundbuede vinduer i både øst og syd, udvendig falsede og indvendig smigede. Af disse er det søndre muret til i 1870'erne (jfr. fig. 9d-e, 12). Flankemurene afsluttes med en falsgesims, og gavltrekanter prydes af en blændingsdekoration, bestående af fem brede, skråt afskårne *højblændinger*, der adskilles af halvtstens piller og rejser sig over et vandret bånd. I gavlspejdsens nedre halvdel er bagmuren af genanvendte frådsten, der vel er hentet fra korets nedbrudte gavl og fra apsisen. Krydshvælv, der udspringer af væggene, er forsynet med halvtstens overribber, hvilende på fladen og med trinkamme i de nedre partier.

EFTERMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER

De to fladbuede *døre*, der flankerer alteret og fører ind til sakristiet (jfr. fig. 49, 69), er formodentlig etableret i forbindelse med anskaffelsen af kirkens renæssancealtertavle i begyndelsen af 1600'erne. Samtidig blev alterbordet udvidet mod nord (jfr. s. 5112) og den oprindelige dør muret til.

Af *større reparationer* nævner regnskaberne en istandsættelse af tårnet 1614/15 ved Johan murmand.¹⁹ En synsforretning ca. 1676/77 – efter kirkens overgang til grevskabet Frijsenborg – viser, at bygningen, navnlig tårnet og blytaget, da var ret forfalden.¹³³

En *istandsættelse 1701-02*, omtalt en passant af godsforvalteren på Boller, Peder Møller,⁶⁰ har sandsynligvis været af betydeligt omfang. Den må ha-

ve omfattet tårnet, som ifølge kirkesynet 1700 udvendig var 'ganske brøstfældig',¹⁴⁰ og dertil en ombygning af langhusets tagværk med tilhørende forhøjelse af højkirkemurene. En årringsdatering af en bindbjælke over midtskibet bekræfter, at det pågældende tømmer er fældet netop ca. 1702 (jfr. s. 5096). Forhøjelsen af de romanske højkirkemure med knap 1,5 m er udført af relativt små, røde teglsten (25-26×11,5-12×5-7 cm), der er muret i krydsskifte. Nederst i de forhøjede murpartier er som *ankerbjælker* indlagt syv ældre bjælker, der tidligere må have indgået i et gotisk tagværk (jfr. s. 5095). En dør vestligst i hver mur forbinder midtskibets tagrum med sideskibenes. Bunden i de fladbuede åbninger, der er ca. 65 cm brede, er hugget ned i det romanske murværk, hvorved det vestre af sydsidens højkirkevinduer er delvist ødelagt.¹⁴¹

Ifølge kirkesynet 1761 var gulvet meget optrådt og burde omlægges med nye sten; i hvælvingerne var der store åbninger og sprækker.⁵⁸ Samme syn fandt 1786, at kirken efter tårnets reparation 1779 (jfr. s. 5089) var i en 'meget smuk og god stand'; men 1801 beklagede man igen bygningens dårlige forfatning. Den var overalt 'både ind- og udvendig af en forfalden mørk og sørgelig udseende',⁵⁸ og bedre blev det foreløbig ikke, efter at ejeren af Bisgård sammen med sognets øvrige beboere 1803 havde overtaget ejerskabet. Først 1824 blev taget fornyet, murværket istandsat og vinduerne forbedret.⁵⁹ En væsentlig ændring af bygningens fremtræden var indsættelsen 1869 af støbejernsrammer i vinduerne, hvis åbninger muligvis allerede 1839 var blevet sænket. Samtidig blev murene pudset både ude og inde.¹⁷

Viggo Norns *hovedrestauration 1933-34* respekterede helt de gotiske former, idet det indvendige trappehus dog blev fjernet. Mange års opfyldningslag omkring kirken blev gravet bort, og bygningen underkastedes en almindelig istandsættelse på mur og tag. Der kom igen bly på alle tage, vinduesrammerne blev udskiftet, og der blev lagt nyt gulv. En ny *hovedrestauration* (ark. Mogens Svenning) omfattede 1995-98 kirkens udvendige dele og 2001-02 også de indvendige. Dette arbejde består i en almindelig istandsættelse under bevarelse af det udseende, som kirken fik ved restaureringen i 1930'erne.

Tagværkerne bærer præg af fornyelser og delvis udskiftning i flere omgange. De tolv spærfag over kor og sakristi har et lag hanebånd, korte stivere og spærsko. Tømmeret, der har bladede samlinger, er nummereret i to afsnit, fra hhv. øst og vest. En del spær og bånd er fornyet i fyr og forstærket med krydsbånd i fyr.

Langhusets store tømmerkonstruktion, der hviler på højkirkemurene, er i sin nuværende skikkelse formodentlig lagt op i forbindelse med murenes forhøjelse 1701-02 (jfr. s. ovf. og dendrokronologisk datering s. 5096).

Romanske tagværker. Et bevaret aftryk i østsidens af midtskibets gavltrekant (jfr. fig. 20, 130 og s. 5078) antyder, at *korets* oprindelige tagværk har været af en type med hanebånd, der har ligget i omtrent samme niveau som i det nuværende, for-

Fig. 50. Udgravning i langhuset 1933. Fremdraget er midtskibets søndre strækmur under 2. arkade, set fra vest. Det lyse felt i midten er aftrykket af en plint, der har båret den fjernede pille (s. 5081f.). Viggo Norn fot. 1933. – Excavation in the nave, 1933. The southern wall section from the central aisle below the second arcade, seen from the west, has been uncovered. The light area in the middle is the impression of a plinth that bore the removed pillar.

nyede tagværk. Sporet af den indmurede bjælke viser, at der har været tale om tømmer af betydelige dimensioner (23×16 cm). I gavltrekanterens vestsider (fig. 36) er der foruden en loftsbjælke aftryk af *midt-skibets østre spærfag*, der som nævnt har været rejst, inden man murede gavltrekanter. Spærene har været trukket 6–7 cm ind over gavlspsidsen, der at dømme efter den opragende murkerne har været afsluttet med en muret kam (jfr. s. 5079).¹⁴² Taghældningen har efter spær-aftrykket at dømme været relativt lav, med en grundvinkel på ca. 47° og en topvinkel på ca. 86°. Tagfladerne har tilsyneladende haft et udhæng på mere end en halv meter, så betydeligt, at Norn i sin rekonstruktion (vinduessnit fig. 33) foreslog, at tagværket havde haft spærsko, hvilende oven på muremmene, der igen hvilede på bjælkerne. Der er dog næppe grund til at betvivle, at spærfagene har bestået af en almindelig trekantkonstruktion, som blot har strakt sig et godt stykke ud over muren. Der kendes således andre eksempler på romanske bygninger med betydeligt udhæng.¹⁴³

Sideskibene har været dækket af halvtage med en meget lav hældning, en grundvinkel på kun ca. 25°. Huller i højkirkens sydmur, 30–40 cm under vinduernes underkant og knap 2 m under murkronen, viser at spærene (eller i hvert fald nogle af dem) har været stukket ind i muren.¹⁴⁴ Mest oplysende er sporene omkring og under det midterste (tredje) vindue (jfr. fig. 33). Her har et af hullerne indeholdt et stykke skråt nedadgående tømmer, kun 12×8 cm. Andre huller har rummet vandret indstukne bjælker (bomme?). Indhuggede, vandrette riller langs murfladen viser, at tagbeklædningen sandsynligvis har ligget ca. 15 cm over de ovennævnte huller.

Tømmer fra et *gotisk* (†)tagværk(?). De syv bjælker, der er genanvendt som ankerbjælker i de 1701–02 forhøjede højkirke-mure (s. 5094) kan dendrokronologisk dateres til 1430'erne (jfr. s. 5096), og de er således ældre end den senmiddelalderlige ombygning. Udstemninger viser, at tømmeret tidligere må have indgået i en tagkonstruktion, og det stammer sandsynligvis fra en fornyelse af (dele af) det romanske ↑tagværk.

Ved langhusets ombygning blev de tre skibe som nævnt samlet under ét stort tag. Indtil højkirke-

murenes forhøjelse 1701–02 har tagværket efter alt at dømme været båret af store langstole, der var rejst over de romanske murkroner.

Tagbeklædning. Kirken har siden 1933–34 igen tage af bly. Blyet var formentlig enerådende endnu i 1600'erne, men blev i de følgende århundreder suppleret med – og efterhånden afløst af – træspån og tegl. Ifølge regnskaberne indkøbtes 1618/19 et større parti bly i Horsens, og en 'blymester' fra Rye arbejdede på kirken med sine folk i 14 dage.⁵⁷ Ved synet 1676 var 'våbenhusets tække for størstedelen øde', og over den øvrige del af kirken var blytaget så brøstfældigt, 'at (regn)vandet rødner (rårner) hvælvingerne i kirken'.¹³³ 1761 var blytaget i god stand, mens en del af spånene på tårn og skib var blæst af; 1803 trængte spåntækningen overalt på skibet igen til reparation.⁵⁸ 1820 omtales spåntag på tårnet og på skibets vestre del, mens den østre ende havde stentag.⁵⁹ Inden 1862 fik kirken overalt tage af røde sten, der udgjorde tagmaterialet indtil 1933. Kun tårnspiret bevarede sit spåntag, der blev liggende indtil 1927, da det afløstes af bly.¹⁷

†*Løfter.* Kor og midtskib i det romanske anlæg var efter alt at dømme dækket af flade trælofter. Mens sporene er gået tabt i koret, er i midtskibet bevaret aftrykket af den østre loftsbjælke, der har hvilet i det omtalte tilbagespring ved gavlfoden (jfr. fig. 20 og s. 5078) og var ca. 20 cm høj. Bjælken overskærer som nævnt den rundbuede åbning over korbuen, hvad der kunne tale imod et fladt træloft, mens det forhold, at gavltrekanter – modsat vægfladerne under gavlfoden – ikke er pudset synes at bekræfte, at rummet har været fladt afdækket.¹⁴⁵

Om overdækningen af sideskibene kan intet sikkert siges. Viggo Norn foreslog i sin rekonstruktion (fig. 14b), at de lave skibe ikke har haft egentlige lofter, men været været åbne imod de svagt skrånende tagflader. De små retkantede piller ved de fortykkede murpartier i hhv. sydøstre og nordøstre hjørne blev af Hubert Krins opfattet som forlæg for aldrig fuldførte hvælv (jfr. ovf. s. 5058).

Gulve. Gule klinker, der 1934 blev lagt over et tykt cementlag, afløses 2002 af gule mursten i mønstre, hvilende på fladen.

Middelalderlige tømertelgulve. Ved udgravningerne 2001 blotlagdes i apsis og i skibet partier af kirkens middelalderlige tømertelgulve. Disse har været fornyet i flere omgange og fremtrådte ved fremdragelsen som fløjsbløde, bulede kalklag, præget af mange års slid. Det ældste gulv har hvilet på et stabiliserende underlag af håndstore sten, hvorover der ligger et 5-15 cm tykt afretningslag af knust frådsten; trædefladen har været dannet af et tyndt lag kalkmørtel, hvis overflade i apsiden flugter med underkanten af kvaderbeklædningens nederste skifte. Over dette gulv findes i det mindste yderligere to tømertelgulve, adskilt af sorte smudslag.¹⁴⁶

Tømertelgulvene må senest i forbindelse med den senmiddelalderlige ombygning være afløst af *turmstensgulve*, således som det har kunnet iagttages i det nedbrudte søndre tvåbenhus, hvor murstenene er lagt i smukke sildebensmønstre (jfr. s. 5087). – En muremester og hans karl betalte 1618 for at 'færdige på kirkegulvet'.⁵⁷ Gulvene var 1761 meget 'optrådte', og 1795 var hele gulvet 'fra alteret til klokketårnet både inde i stolene og i alle tre gange fulde af huller og løse sten'. I midtgangen og nordre gang forstyrredes trafikken yderligere af sammensunkne 'åbne begravelse'.⁵⁸ 1849 blev gulvene helt lagt om, og 1851 lagdes brændte fliser i koret.⁵⁹ 1903 kom der beton og linoleum under stolene.¹⁷

Vinduer. Som nævnt (s. 5091) var skibets fem sengotiske vinduer anbragt noget højere end de nuværende åbninger. Sænkningen af vinduerne er muligvis foretaget allerede før indsættelsen af støbejernsrammer 1869 – måske 1839, da synet påbød, at tre vinduer skulle 'fordybes' med ca. 1 alen.¹⁴⁷ Spor i murværket viser, at buerne over de tre åbninger i skibets sydside og over korets sydvindue i 16-1700'erne var ændret til kurvehanksform. Samtlige vinduer, de fem i skibet og ét i hhv. kor, sakristi og tårnrum, fik deres nuværende form 1933, da rammer med jernsprosser afløste støbejernsrammer fra 1869 og følgende år.¹⁷ De sidstnævnte, der svarede til dem i Hornborg og havde små rhombeformede rudere, udfyldte ikke de gamle lysninger, hvis øverste tredjedel fremtrådte som et muret spejl (jfr. opmåling 1928, fig. 21). Norn lod 1933 spejlene udmure og åbningerne afslutte med de nuværende, lave-residdende stik.

Opvarmning. Kirken har været opvarmet siden 1879, da der efter synets påbud skulle opstilles to store tkakkelovne til koks (såkaldte 'fisteriske cindersovne'), én i østenden af hvert sideskib med aftræk gennem muren og en skorsten over skibets østgavl. Der blev dog muligvis kun opstillet én ovn, i det nordøstre hjørne, hvortil der refereres 1893. Denne blev 1900 udskiftet med en tkalorifer på samme sted.¹⁷ Et dampanlæg fra 1933 – med kedlen placeret i en støbt grube nord for skibet og med rørfremføring til radiatorerne langs væggene i store støbte kanaler i gulvet – afløstes 1987 af et elektrisk varmeanlæg med rørovn under stolene og planovne i eksisterende radiatornicher. Anlægget er under udskiftning 2002.

Dendrokronologiske undersøgelser. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser (ved Niels Bonde) har 1983 foretaget analyser af to romanske vinduesrammer og 1990 af fire ankerbjælker og en bindbjælke i midtskibets tagrum.¹⁴⁸

1) Analysen af de to romanske *vinduesrammer, nu i Horsens Museum (jfr. s. 5077), viste, at de seks bevarede træstykker alle lod sig datere. Sidste bevarede årring i ramme nr. 1 (korets nordside) er fra 1079, i ramme nr. 2 (højkirkens sydside) fra 1084. Træstykkerne, hvoraf der kun er bevaret kerneved, har tilsyneladende samme fældningstidspunkt, og dette kan tidligst ligge o. 1104.¹⁴⁹ Men da der mangler både splintved og et ukendt antal årringe af kerneved, må fældningstidspunktet sandsynligvis ligge længere fremme i 1100'erne, af Niels Bonde 1990 formuleret som 'i første halvdel af det 12. århundrede'.¹⁵⁰

2) Analyserne af boreprøver (alle med splintved) fra fire tømmerstykker, brugt som ankerbjælker¹⁵¹ i de forhøjede, teglstensmurede partier af højkirke-murene (jfr. s. 5094-95), gav som resultat, at tømmeret stammer fra træer, der er fældet i 1430'erne.

3) En analyse af en bindbjælke i midtskibets tagværk (nr. 6 fra vest, jfr. s. 5094) viste, at tømmeret stammer fra et træ, som er fældet ca. 1702.

†*Vindfløj.* 'Fløjstangen' og det øverste af spærene i spiret brændte 21. juni 1836 som følge af lynild. Af frygt for nye lynnedslag opsattes i stedet en kugle.⁵⁹

Kirken står 2002 overalt, ude og inde, hvidkalket og har som nævnt blytækte tage og spir.

Fig. 51. Majestas Domini, kalkmaleri fra o. 1125 i korbuetoppen (s. 5099). Jesper Weng fot. 2001. – *Christ in Majesty, mural from c. 1125 at top of chancel arch.*

KALKMALERIER

Ifølge F. Uldall, der besøgte kirken 1870, var der 1869 fremkommet 'flere kalkmalerier' i kirken, hvoraf han navnlig fandt korbuens af interesse. Også sideskibenes alternicher havde haft en dekoration, 'som nu formodentlig vil blive fuldkommen afdækket, da murerne er i færd med at afskrabe kirkens indre flader for at undgå fugtighed'. Som den første opdagede Uldall ved samme lejlighed endvidere, at der over højkirkens og ko-

rets hvælvinger fandtes spor af 'den oprindelige dekoration'.¹⁵² Det, der var fundet nede i kirken, blev atter overkalket. Men 1881 kunne J. B. Løffler 'trods overkalkningen skimte to ret anseelige figurer på triumfbuens underflade', ligesom også han over hvælvene iagttog 'svage farvespor' flere steder på højkirkens mure.²⁶ Her så og aftegnede Chr. Axel Jensen også et maleri 1933 – forud for restaureringen 1934, da man nede i kirken

Fig. 52. Kalkmalet Tparti på korets nordvæg, o. 1125, der ud fra sammenligning med Tmalerierne i Jelling kirke må opfattes som hørende til en fremstilling af Johannes Døberens Fødsel (s. 5098). *Kalke af Peder Bøllingtoft 2002. – Painted Tsection of north wall of chancel, c. 1125, which must be regarded, on the basis of a comparison with the Tpaintings in Jelling Church, as belonging to a scene of the Birth of John the Baptist.*

gjorde større fund. Her afdækkedes malerier fra 1500–20 i korhvelvet, et samtidigt maleri fremkom uoverkalket bag altertavlen på korets østvæg, mens der i korbuen fandtes en interessant tidlig-romansk fremstilling af Kains og Abels offer. Malerierne stod delvis frilagte indtil 1940, da korbuens og korhvelvets malerier blev istandsat, mens det sengotiske maleri på korets østvæg fik lov at stå uoverkalket bag altertavlen. Efter at der 1965 atter var gjort opmærksom på sporene af romanske malerier over hvælvene på overvæggene,¹⁵³ blev resterne her søgt frilagt og dokumenteret ved arbejder 1973, der bl.a. tilvejebragte kalker af de hovedsagelig meget svage malerispor (jfr. fig. 58).¹⁵⁴ 2001–02 er de eksisterende udsmykninger blevet genistandsat. Samtidig er der på triumfvæggen og korets nordvæg fremkommet yderligere rester af den romanske udsmykning, hvoraf førstnævnte til dels er istandsat, mens korets forventes tildækket. Og rundt om i kirkerummet er der konstateret beskedne malerispor fra forskellig tid, som atter er overkalkede.

1) (Fig. 51–64), o. 1125, en romansk dekorati-on, der er blandt landets tidligste, og som har sit nærmeste sidestykke i de nu ødelagte malerier på

korvæggene i Jelling kirke (Vejle amt).¹⁵⁵ Malerierne er kendetegnet ved højtidsfuld strengthed, en stiv ceremoniel gestik, ekstremt stiliserede dragtfol-der og dekorative elementer, der indskrænker sig til geometriske borter. Kun i korbuen og et par steder på overvæggene er der egentlige farver og farverester i behold. Ellers er det over hvælvene alene grundtegningen, som kan iagttages, ofte kun den indledende grundridsning. Og sporene må til dels observeres igennem nyere kalklag, der ikke ganske har kunnet fjernes ved 1970ernes arbejder.

I koret ses over hvælvet på nordvæggen og nordligst på vestvæggen rester af en 58 cm høj kronfrise i form af en mæanderbort (felterne 6×6 cm), der udgøres af røde vandrette og gule lodrette linjer, og som nedadtil afsluttes af en 6 cm bred rød stribe.¹⁵⁶ Herunder ses østligst på nordvæggen et par røde taggavle med gul kant, der har hørt til en figurscene øst for det blændede vindue.

Af en tilstødende scene vest for vinduet er der 2002 under hvælvingen afdækket et Tparti, som med støtte i de forsvundne malerier i Jelling, må opfattes som en rest af *Johannes Døberens Fødsel* (fig. 52).¹⁵⁷ Det afdækkede parti (55×70 cm) fremkom østligst op imod den gotiske skjoldbue og det bag buen skjulte vindue. Partiet afgrænses her af et 7 cm bredt bånd i okker, der følger vinduets vestre karm. Vest herfor ses brystpartiet af to personer, der står bag nogle bølgede aftegninger, der må have markeret fodenden af en seng, som den ses på scenen med Johannes Døberens Fødsel i Jelling. Begge personer har opmærksomheden vendt mod vest, hvor man må have set Elisabeth ligge i sengen med barnet, mens Zacharias har skrevet Johannes' navn. Den østligste af personerne, hvis hoved var dækket af hvælvet, bar en grøn klædning med dragtbånd og holdt venstre hånd op for brystet. Den vestligste var en kvinde med langt hår, kappe og højre hånd løftet foran brystet. Det tomme ansigt fremstod ægformet med en omgivende ydre kontur, der kan have været en glorie. I så fald må den fremstillede have været Maria i færd med at hjælpe sin ældre kusine med fødslen. Østligst ses lidt af et kapitæl og over kvinden en stump af et bueslag. Scenen har således – ligesom Jellings – udspillet sig under arkader. Og

Fig. 53-54. Abels (tv.) og Kains offer, kalkmaleri fra o. 1125 i korbuen (s. 5099). Egmont Lind fot. 1941. – *Sacrifice of Cain and Abel (left), mural from c. 1125 in chancel arch.*

da fødselsscenen i Jelling har samme plads vest for nordvæggens østlige vindue, er det muligt, at hele serien har været den samme i Tamdrup. Rimeligvis har der som i Jelling kun været tale om én billedfrise i koret, ca. 160 cm høj, med en nedre afgrænsning i højde med vinduernes sålbænke.

I *korbuen*, hvor malerierne som nævnt er bedst i behold, er malet *Kains og Abels offer* (fig. 53-54). Fra hver side af buen rækker Kain (i syd) og Abel deres offergaver frem mod øst (alteret) og op imod *Majestas Domini*, der viser sig i en medaljon i buetoppen med højre hånd løftet til velsignelse og modtagelse imod Abel. Motivet kantes af okkerfarvede randstriber langs korbuens kanter, og under de to ofrende brødre (140 cm høje), ses buerester, der hidrører fra yderligere medaljoner forinden i korbuen. Maleriets baggrund er

nu overalt farveløs, men har oprindeligt snarest været grå. Topmedaljonen (fig. 51) er sammensat af fire ringe, de ydre rødbrune, de indre oprindelig mønjerøde (nu gråbrune). *Majestas Domini* er vist som halvfigur, højre hånd er som nævnt hævet velsignende, den venstre bærer en bog med grøn kant og spænder, som er vist perspektivisk. Gloriens kors bryder glorieskiven, øvre korsarm endog den tilstødende randstribe. Det rødbrune hår er fyldigt og falder i lokker ud over skuldrene. Ansigtet er ægformet med kort trevlet hageskæg samt rester af et stort højre øje og en lang lige næse. Den langærmede kjortel er okkergul med hvide felter, kappen er hvid, og folderne er overalt strengt stiliserede til mønstre af tætliggende parallelle linjer, der danner kantede og let svungne figurer.

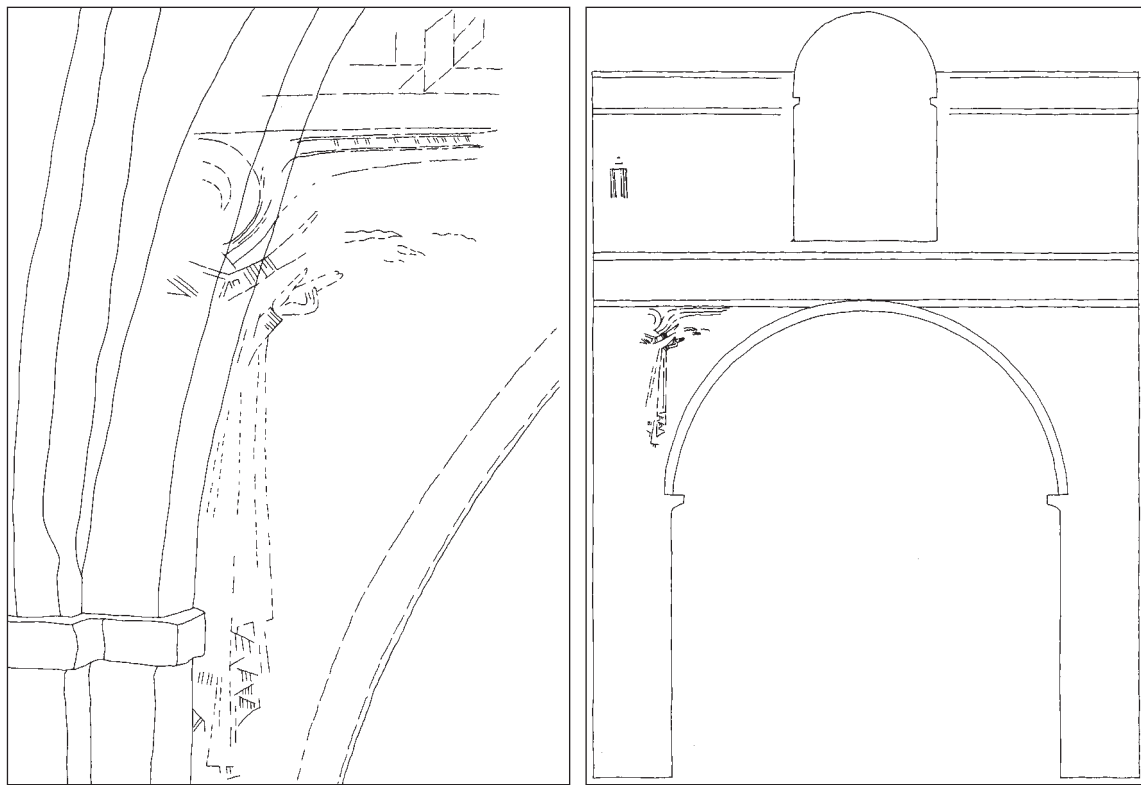

Fig. 55-56. Kalkmalerifragmenter på triumfvæggen, o. 1125 (s. 5100f.). 55. Engel nord for korbuens. Som det fremgår er et par sten af den gotiske hvælving, der tv. skjuler maleriet, blevet fjernet for af frilægge hovedet. 56. Indmåling af triumfvæggens fragmenter og rekonstruktion af den kalkmalede udsmyknings opbygning med to mæanderbortter. Kalke og opmåling ved Peder Bollingtoft 2002. – *Triumphal wall mural fragments, c. 1125. 55. Angel north of the chancel arch. As will be evident, a couple of bricks from the Gothic arch which conceals the painting (left) have been taken out to expose the head of the figure. 56. Triumphal wall fragments and reconstruction of the structure of the mural with two separating Greek borders. Scale drawing, partly after tracing.*

Kain og Abel indrammes af brede, svagt gullige striber. Begge står frontalt, idet kun hovedet og favnen med den løftede offergave er vendt mod Gudfader. Fødderne er udadvendte og armene ses ikke, idet de er indhyllet i kappen, der ærbødigt er lagt under offeret. Dragtfolderne svarer til Majestabilledets, idet der endvidere på Abel ses mandelformede aftegninger, på Kain trekantede og dråbeformede figurer. Abel (fig. 53) har kort bølget hår, ansigtsstrækkene er forsvundet som også en del af brystpartiet og lammets hoved. Den fodsides kjortel er okkerfarvet med hvide felter, kappen hvid med okkerfarvet bræmme, og hoserne er grønne, mens et skærf fremtræder okkerfarvet. Kain (fig. 54) har fyldigt, okkerfarvet og buklet hår, og af ansigtet ses vistnok øjnene

nedre afgrænsning. Kjortlen er hvid med mønjerød bræmme, kappen er grøn med okkerfarvet søm, hoserne grønne. Korbuedekorationen står i princippet, som den er fundet, dog er der foretaget en vis udbedring og supplerings, hvor konturer og dele af farveflader var gået tabt.¹⁵⁸

I skibet er der 2001 på *triumfvæggen* afdækket og istandsat en rest af nedre frises udsmykning umiddelbart nord for korbuens nordvange og helt op til den gotiske skjoldbue (fig. 55). Her ses, under dele af en bred mæanderbort, det forreste af en stående engel vendt imod korbuens. Den ene vinge strækker sig imod syd under mæanderborten. Venstre hånd er løftet med to udstrakte 'talende' fingre under den højre, som også ses rakt frem med en bevaret pegefinger. Ud for hænder-

ne ses rester af spidse bølgetunger, der ligner en signatur for ild og måske kan skyldes, at englen har svunget er røgelseskar ind mod korbuen.¹⁵⁹ Af klædningen ses spredte linjepartier svarende til dragttegningen i korbuen, fodpartiet mangler, og figurhøjden må derfor have været lidt mere end de konstaterbare 120 cm. Hovedet, der har været dækket af den gotiske hvælvbue, er bragt til syne ved fjernelse af nogle af buerstenene. Det hælder lidt fremad, ansigtet fremtræder tomt, og omkring det ses en glorie. Scenen har grøn baggrund med en blå randstribе (lapis lazuli), og englevingens øvre del fremtræder rød med tydelig angivelse af fjerene. Den manglende vinge må have strakt sig ned bag englen, således at der næppe har været plads til flere figurer i feltet (jfr. fig. 56). Tilstedeværelsen af en engel her ved korbuen må som Kains og Abels offer forstås eucharistisk, dvs. i relation til messen, hvis bønner englene bringer til himlen.¹⁶⁰

Triumfvæggens øvrige *†malerirester* måtte efter fremdragelsen 2001 atter tildækkes, idet så at sige alt havde været afdækket før (vel 1869) med ødelæggelse til følge. Stumperne kunne først og fremmest give oplysning om triumfvæggens opdeling i to billedfriser, ca. 160 cm høje (fig. 56). Nedre frise med den bevarede engel umiddelbart nord for korbuen gav som nævnt næppe plads for mere end én figur ved hver side (vel to engle). Frisen, hvoraf der i øvrigt kun sås spredte farvepartier, adskiltes fra den øvre af nævnte brede mæanderbort, der må have tangeret korbuetoppen og oventil givet plads for en eventuel bort omkring den herværende arkadeåbning. Ej heller af den øvrige frise var andet end småfragmenter i behold. Den har udgjort to store felter på hver side af arkadeåbningen. De øvre partier af disse felter findes over hvælvingerne, hvor der øverst og nordligst, 25 cm fra murhjørnet, er bevaret svage rester af et lille stykke formodet arkitektur i rød og gul kontur, 33×18 cm, vistnok med forridsning til et pyramidetag.

På *midtiskibets overvægge* forløber malerierne i højkirkezone, afbrudt af fem vinduer i syd og fire i nord (jfr. fig. 58). Vinduerne har øjensynligt været indrammet af en 7 cm bred hvid stribe, der er i behold ved nordsidens vestligste vindue; end-

Fig. 57. Bønnen i Getsemane(?), kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i syd (s. 5102). Jesper Weng fot. 2001. – *The Agony in the Garden(?)*, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the south.

videre findes flere steder langs murkronen en ca. 45 cm høj kronfrise i form af en mæanderbort i mørk og lys okker (fig. 62). En billedfrise herunder har været 160 cm høj, idet den nedre afgrænsning et sted midt på nordvæggen kan konstateres som endnu en mæanderfrise af formentlig samme bredde som kronfrisen. Billedfrisen rummer mere eller mindre sikkert tolkede scener fra *Jesu Lidelseshistorie*, der synes at skulle læses langs sydvæggen imod vest og fortsætte på nordvæggen imod øst.

På *midtiskibets sydvæg* findes der intet øst for hvælvlommen omkring det midterste vindue.¹⁶¹ Her ses vest for vinduet under et stykke velbeva-

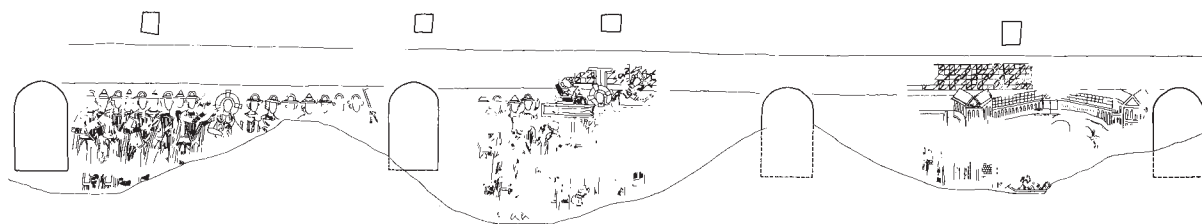

Fig. 58. Kalkmalerier fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord, sammmentegnet efter kalker. Mellem de vestlige vinduer (tv.) ses Korsegangen (jfr. fig. 59-60), mellem de midterste Korsfæstelsen (fig. 61-62) og mellem de østlige konturer af Korsnedtagelsen (tv.) samt Gravlæggelsen (fig. 63-64). Især for Korsnedtagelsen er kalken ufuldstændig, og det samme gælder kronfrisens mæander, hvoraf en del mere er bevaret. Tegnet efter kalker af Kirsten Trampedach og Henrik Græbe 1973. – *Murals from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north, composite drawing after tracings. Between the west windows (left) the Bearing of the Cross can be seen (cf. figs. 59-60); between the middle windows, the Crucifixion (figs. 61-62); and between the east windows the contours of the Deposition (left) and the Entombment (figs. 63-64). The Deposition in particular is incomplete, and the same is true of the key pattern of the crown frieze, more of which is preserved.*

ret mæanderbort beskedne rester af *Nadveren*. Erkendelig er et stykke af bordfladen (130 cm) og lidt af en nedhængende dug med kantede folder. På bordet står en tydelig grøn kalk, og bag det ses klædedraperi fra nogle figurer.¹⁶² En gloriøret person noget vest for kalken synes vendt imod vest, og foran ham aner man i bordhøjde rester af et hoved i profil med rødt hår (Judas?).

Vest herfor, mellem de to vestlige vinduer, spores øjensynligt to scener. Af den østlige ses øverst under mæanderborten en mod øst vendt halvfigur med korsglorie: Jesus, som velsigner med højre hånd; snarest har der været tale om *Fodtvætningen*.¹⁶³ Den vestlige scene er snarest *Bønnen i Getsemane* (fig. 57). En stående Jesus (med korsglorie) løfter sin hånd velsignende mod en knælende eller siddende mand med glorie og krøllet hår (Peter?),¹⁶⁴ en scene, der allerede blev iagttaget af Chr. Axel Jensen 1933.¹⁶⁵

Mens intet nu erkendes på vestvæggen, hvis øvre del er nedbrudt i forbindelse med tårnbyggeriet, er der på *midtskibets nordvæg* bevaret fortegninger til flere omfattende scener. Mellem de to vestlige vinduer ses en scene, der må opfattes som *Korsegangen*. Jesus bærer i overensstemmelse med ottonsk billedtradition ikke selv sit kors, men står eller går midt i en lang række af mænd (fig. 59-60), der har runde og spidse jødehatte, bølget og buklet hår og bærer samme fodsidesklædninger med snævre ærmer som korbuens Kain og Abel. Jesus, med korsglorie, bærer lændeklæde og løfter sin højre hånd til gestus foran brystet, mens

den venstre øjensynligt rækkes eller trækkes i scenernes læseretning. Lændeklædet har et markeret bånd eller bælte om hofterne og en nedhængende snip midtfor. På overkroppen er nøgenheden angivet ved en enkel tegning af bryst og mellemgulv. De nærmest stående jøder ved Jesu højre side løfter hænderne imod ham som til trussel eller slag, og allerforrest ses øjensynligt Simon af Kyrene med et løftet kors af beskeden størrelse, hvoraf nu kun den lodrette stamme er i behold.¹⁶⁶

Mellem nordvæggens to midterste vinduer ses *Korsfæstelsen* (fig. 61-62) med korset stående præcis midt i scenen midt på skibets nordvæg. Korset, der bryder mæanderfrisen foroven, har målt ca. 220×210 cm og er fremstillet med affasede kanter og en let perspektivisk tværarm øverst, der udgør skrifttavlen til Pilati ord (Titulus).¹⁶⁷ Jesus, der er næsten legemsstor, ca. 140 cm høj, er vist stående foran korset med hovedet let sænket imod højre, udadrejede fødder og armene vandret udstrakte. Hans hoved er bart, det fyldige hår lægger sig ud over skuldrene, og ved hagen ses et kort trevlet skæg. Krop og arme har stileret anatomi, mens man af lændeklædet kun aner nogle tætliggende lodrette foldelinjer. Fire små bødler er i færd med fastnaglingen. De to står på stiger bag korset og bøjer sig ud mod dets ender, idet de med den ene hånd holder en nagle, mens de med den anden løfter en hammer for at slå naglen gennem den åbne håndflade. Disse to bødler har buklet hår og lange klædninger; af de to andre ved fødderne er

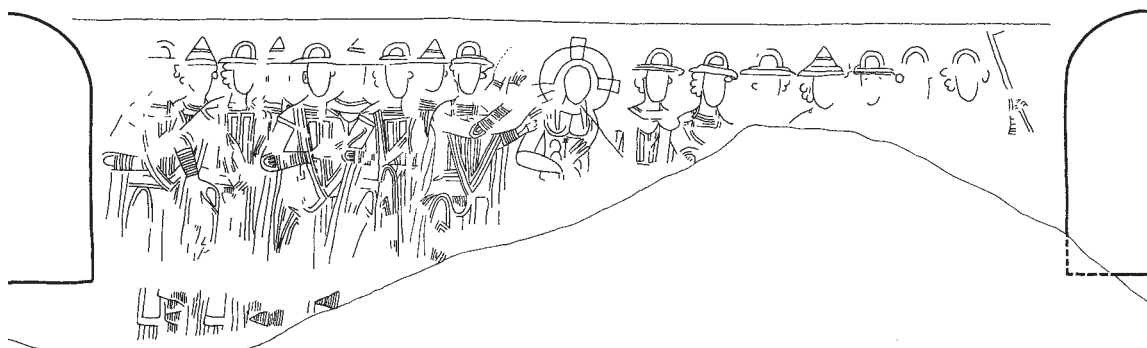

Fig. 59. Korsegangen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord (s. 5102). Helhed efter kalke (jfr. fig. 60). – *The Bearing of the Cross, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Whole painting, after tracing (cf. fig. 60).*

mindre i behold, men man kan dog se det meste af en tilsvarende i øst, mens man i vest blot aner en hånd med naglen sat imod højre fods svang. Under korset til højre for Jesus står en tilsvarende, men lidt større mand, der må være Longinus, idet der fra hans hævede højre hånd udgår en linje (lansen) imod Jesu side. Symmetrisk på modsat side af korset er enkelte dragtfolder måske en rest af Stefaton (med eddikesvampen), men ellers er der her intet bevaret. Derimod ses bag Longinus to rækker jøder, af hvilke de forreste løfter hænderne mod korset, én pegende med to fingre. Scenens kombination af Korsslagningen med kronologisk senere elementer i Korsfæstelsen er usædvanlig, men har bl.a. en nær hjemlig parallel i de lidt yngre kalkmalerier i Råsted kirke (Randers amt).¹⁶⁸

Mellem nordvæggens to østligste vinduer findes rester af to scener, af hvilke den vestlige har været noget smallere end den østlige. Den vestlige scene må tolkes som *Korsnedtagelsen*. Som i Korsfæstelsen bryder Jesu hoved den øvre mæanderbort – her hældende mod højre skulder og med rester af korsglorien. Af motivet anes i øvrigt korsets affasede tværarm (17 cm bred, ca. 150 cm lang), derunder rester af Jesu legeme, der øjensynligt løftes ned af en stående figur (Nikodemus), mens den korsfæstedes skråt udstrakte højre arm gribes af en utydelig skikkelse med glorie (Maria).¹⁶⁹ Øst herfor ser man øjensynligt *Gravlæggelsen* (fig. 63–64)

fremstillet under en stor symmetrisk arkitekturopbygning (graven), der netop bryder mæanderborten foroven. Selve scenen er næsten afslidt, idet man dog nederst ser Jesu indhyllede legeme, omviklet med et mønster af krydsende linnedbånd.¹⁷⁰

Fig. 60. Korsegangen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord (s. 5102). Udsnit med Jesus (jfr. fig. 59). Mogens Larsen fot. 1973. – *The Bearing of the Cross, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Detail with Jesus (cf. fig. 59).*

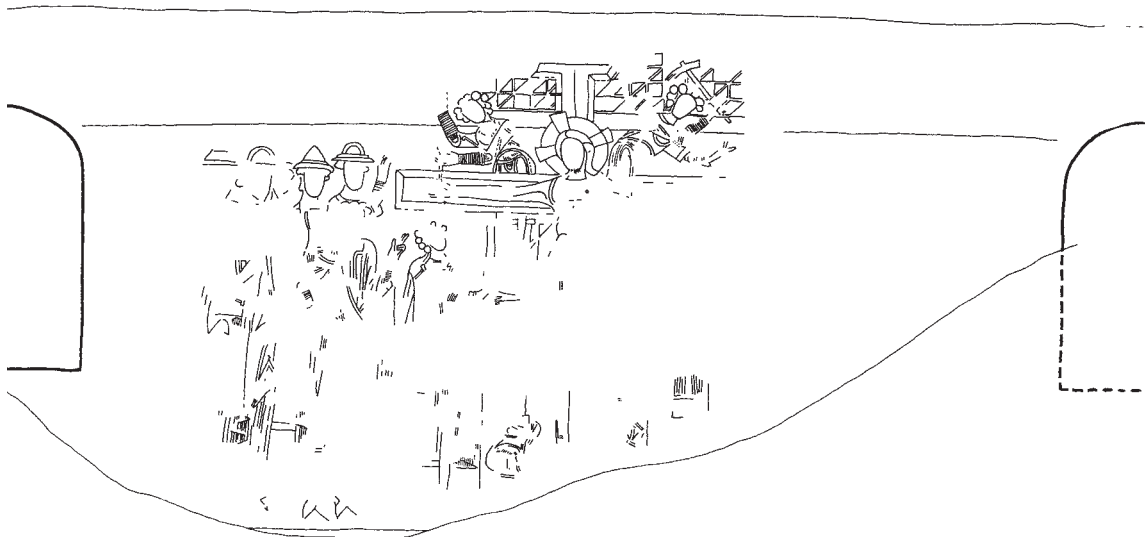

Fig. 61. Korsfæstelsen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord (s. 5102). Helhed efter kalke (jfr. fig. 62). – *The Crucifixion, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Whole painting after tracing (cf. fig. 62).*

Måske anes også østligst noget af en fremoverbøjet person med buklet hår.

Endelig ses mellem det østligste vindue og triumfgavlen enkelte spredte farvespor under rester af mæanderborten. Her har været plads for endnu én eller to scener, der må have afsluttet passionsberetningen, hvis den da ikke har været fortsat på triumfvæggen.

Teknik. En allerede eksisterende kvaderridet puds (jfr. s. 5068), vel lagt af bygmesteren, er til dels fjernet af hensyn til maleripudsens binding. Denne er gennemgående meget ren, blandet af udvasket sand og en kalk (54%), der formentlig er brændt af frådsten og derfor har givet pudsens en gullig farve. Maleripudsens er påført med ske til en noget ujævn, blødt bulet og glittet overflade. På triumfnuren og i triumfbuen, hvor pudsens er lidt grovere end på skibets langmure, er pudsens lagt op i én omgang, hvorefter der er malet på dens glittede overflade. I koret og på skibets vægge synes teknikken at have været en lidt anden, idet pudsens her, efter optørring, synes at være blevet kalket, hvis da ikke det er glitningen, der har trukket kalken frem i overfladen. Derpå ses motiverne her forberedt ved opridsning i kalken, først målemærker og linjer til felternes rammeinddeling,¹⁷¹ derpå en egentlig konturtegnning af figurer, arkitektur mm. Endelig har man overalt fore-

taget den første konturmaling med hovedsagelig gult og rødbrunt og derpå lagt de egentlige farver. Som nævnt er det over hvælvene praktisk taget alene forridsning og fortegning, som er i behold, den første især erkendelig ved fotografering i sidelys. Maleriernes baggrundsfarve har i korbuen og på triumfvæggen været en grøn kobberfarve. For udsmykningen i øvrigt findes ingen spor af egentlig bundfarve, og figurerne må derfor antages at have stået imod en hvidgrå kalkbund.¹⁷² Af egentlige farver er, som det fremgår, konstateret mørk og lys okker, gult, hvidt, grønt, mønjerødt og på triumfvæggen blå (lapis lazuli).¹⁷³

Malerværkstedet. Ved fremkomsten af korbuens dekoration 1934 konstateredes det umiddelbart, at der her var tale om et arbejde af samme malerværksted som de tabte malerier i Jelling kirke, der efter fremdragelse 1874 var blevet nedhugget og nymalet, men forinden dokumenteret i akvareller.¹⁷⁴ Sammenhængen med udsmykningen i Jelling er ikke blevet mindre overbevisende efter den delvise afdækning af overvæggenes malerier 1973 og frilægningerne 2001–02. For vi finder her ikke blot samme ægformede hoveder som i Jelling, samme korsglorier, samme bukledede hår og samme geometrisk kantede dragtfolder, men også den samme brede mæanderbort og samme vekslende typer af jødehatte, foruden nært beslægtede

Fig. 62. Korsfæstelsen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord (s. 5102). Udsnit (jfr. fig. 61), Jesper Weng fot. 2001. – *The Crucifixion, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Detail (cf. fig. 61).*

arkitektoniske indfatninger af scenerne.¹⁷⁵ I værket Danmarks Romanske Kalkmalerier henførte Poul Nørlund 1944 kun disse to kirkers malerier til Jellingværkstedet, men arbejdede derudover med en lidt bredere gruppering, 'Den Ældre Jellinggruppe', hvortil han tillige regnede de nærtstående malerier af Kains og Abels offer i Ørridslev kirke nord for Horsens, hvor figurerne viser en anderledes bevægelse (s. 4742f.).¹⁷⁶ Mens Nørlund gerne er blevet fulgt med hensyn til Ørridslevmaleriernes særstilling,¹⁷⁷ har to senere malerifund været så beskedne, at de ikke har tiladt nogen vurdering af, om de skulle tilskrives

Jellingværkstedet selv eller en bredere 'Ældre Jellinggruppe'. Det drejer sig om nogle 1960 fundne fragmenter i Vrigsted kirke (Vejle amt) og en malerirest, der fremkom ved udgravningen af den gamle domkirkekrypt under Vor Frue kirke i Århus 1955 (s. 1090 med fig. 62).

Nylige malerifund i Vrigsted og Ørridslev gør det vanskeligt at opretholde en særstilling for Ørridslev.¹⁷⁸ De bevarede ansigter dér må ligesom et ansigt med samme lige næse og mørkt indfattede øjne i Vrigsted være det bedste bud på, hvordan de forsvundne ansigter i Tamdrup kan have set ud. 'Den Ældre Jellinggruppe' har repræsente-

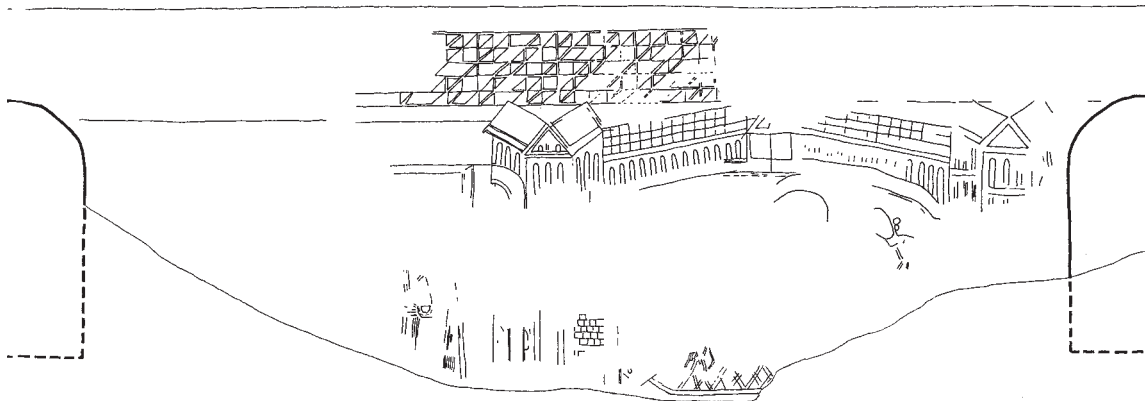

Fig. 63. Gravlæggelsen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord. Nederst ses Jesu legeme indhyllet og omvundet med krydsende linnedbånd (s. 5103). Helhed efter kalke (jfr. fig. 64). – *The Entombment, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Bottom, the body of Jesus wrapped in crossed linen bands. Whole painting after tracing (cf. fig. 64).*

ret ét værkstedsmiljø, som må have fungeret over flere årtier og have haft sin basis et ukendt sted i virkeområdet.¹⁷⁹ Poul Nørlunds henlæggelse af værkstedet til Jellings gamle kongsgård er af flere grunde mindre sandsynlig, især efter at Tage E. Christiansen 1968 har påpeget, at der savnes nærmere kildegrundlag for en kongsgård i Jelling endnu i 1100'erne.¹⁸⁰ Selv antydede han, at man da snarere kunne forestille sig Tamdrup som et center for tidens kunst (jfr. s. 5045), men nok så sandsynlig er vel bispebyen Århus, hvor malerne må have haft adgang til de håndskrifter, der har dannet forlæg for malerierne.¹⁸¹

Program. Udsmykningen har, hvad angår udstrækning, kun få samtidige sidestykker nord for Alperne; de bedst bevarede vel i S. Georgkirken på øen Reichenau ved Konstanz.¹⁸² Hovedbilledet i Tamdrup har været at finde i den nu forsvundne apsides halvkuppelhvælv, der må formodes at have rummet en monumental *Majestas Domini*.¹⁸³ Ligesom denne har korbuens bevarede offermotiv vist hen til messeofferet, idet Kain og Abel repræsenterer hhv. den dårlige og den gode altergæst.¹⁸⁴

Koret har øjensynligt kun haft én figurfrise, der efter det bevarede parti på nordvæggen at dømme som i Jelling må have fremstillet Johannes Døberens historie under arkader. Derimod har midtskibet haft to sådanne friser, hhv. på triumfvæggen og på langmurene over arkaderne. Alle

friser kan meget vel have haft samme højde som den formodede i koret (ca. 160 cm),¹⁸⁵ og alle kantedes af mæanderfriser, der øjensynligt løb væggene rundt. For triumfvæggens vedkommende kendes intet til øvre frises motiver, ud over at de kan have udgjort begyndelsen (i syd) og afslutningen på passionsprogrammet i midtskibets øvre frise. Ej heller tanken med triumfvæggens arkadeåbning imellem motiverne kendes. Den kunne, som antydte, have rummet en udskåret figur (Himmelfarten?),¹⁸⁶ eller have tjent til lejlighedsvis fremvisning af relikvier (jfr. s. 5078). Når det gælder triumfvæggens nedre frise, må den fundne engel i nord have vist hen til korbuens krucifiks og messeofferet som led i en himmelsk liturgi.¹⁸⁷

På midtskibets langvægge har den øvre frise, som nævnt, fremstillet Jesu lidelseshistorie med begyndelse i sydøst, formentlig fortsættende på vestvæggen, og afsluttende i nordøst. Det synes at være meget bevidst, når Korsfæstelsen er anbragt præcis midt på nordvæggen næsten lige over for Nadveren.¹⁸⁸ Når det gælder den ukendte nedre frise, kunne man gætte på, at den har vist Jesu barndomshistorie. Ej heller om sideskibene vides, som det fremgår, noget konkret, men der er grund til at tro, at i det mindste de to forsvundne apsider har haft maleri.

Datering og stil. Da kalkmaleripudsen som nævnt ikke er væggens første, kunne man tænke sig,

Fig. 64. Gravlæggelsen, kalkmaleri fra o. 1125 på midtskibets overvæg i nord. Nederst ses Jesu legeme indhyldet og omvundet med krydsende linnedbånd (s. 5103). Udsnit (jfr. fig. 63). Mogens Larsen fot. 1973. – *The Entombment, mural from c. 1125 on the upper wall of the nave in the north. Bottom, the body of Jesus wrapped in crossed linen bands. Detail. (cf. fig. 63).*

at bygningen har stået længere tid med sin første kvaderridsede berapning (jfr. s. 5068), inden malerne rykkede ind. Det er dog næppe sandsynligt,¹⁸⁹ og malerierne må derfor som den dendrokronologisk daterede bygning henføres til o. 1125. Stilistisk har Jellingværkstedet udspring i ottonsk og især senottonsk kunst, der er karakteriseret ved en højtidsfuld, skematiseret og uplastisk figurtegning med dragtfolder, som er stivnet i rent ornamentale former. Stilen giver sig til kende i det kølnske bogmaleri fra o. 1075-1100 og i kalkmalerier fra samme tid i domkirken i Xanten i Rhinlandet og Hildesheim i det nærmere Saksen.¹⁹⁰ I denne kunst er klædefolderne imidlertid nok ekstremt kantede, men ikke 'parcellerede' i lukkede 'celler' som ved de østjyske malerier. Denne parcellering slår øjensynligt først

igennem med guldsmeden Roger von Helmarshausens arbejder fra o. 1100, hvor de stiliserede dragter er forbundet med en ny stærk bevægelse i figurerne som udslag af en italo-byzantinsk inspiration, der ved denne tid slog op over Europa.¹⁹¹ Når den nye bevægelse nok spores i Ørridslevs, men ikke i Jellings og Tamdrups malerier, vidner det vel om, at disse er ældst blandt gruppens malerier.¹⁹² Malerne i Tamdrup må således have trukket på gamle ottonske traditioner iblandet nyere signaler fra tiden o. 1100, hvis tilstedeværelse også stilistisk rimer udmærket med en datering o. 1125.¹⁹³

2) 1500-20 (fig. 65-67), hovedsagelig i koret, hvor der i hvælvet findes scener af Adams og Evas historie. Malerierne var ved frilægningen 1934 ret ødelagte, hvorfor der 1940 blev foretaget en

Fig. 65–66. 65. Eva arbejder efter Uddrivelsen, kalkmaleri fra 1500–20 i korhælvets vestkappe (s. 5108). 66. Gudfaders formanings af Adam og Eva, udsnit med den bevarede Gudfader. Kalkmaleri fra 1500–20 i korhælvets nordkappe (s. 5108). Harald Borre fot. 1940. — 65. *Eve toiling after the Expulsion, mural from 1500–20 in the west cell of the chancel vault.* 66. *God the Father admonishes Adam and Eve, detail with God the Father preserved. Mural from 1500–20 in the north cell of the chancel vault.*

supplering og optrækning af konturer. Hvælvet dekorative udsmykning er holdt i en rødbrun farve. Ribberne smykkes foroven af tynde spærer, forneden af rankeværk, og på skjoldbuernes forkanter ses ranker og bladornamenter, der stedvis er snoet om en stav. Topornamentet er en stor rosetagtig blomst af en type, som kendes i beslægtet form fra bl.a. Århus domkirke (s. 452). Som baggrund for scenerne ses tynde sekstak-kede stjerner, ofte med prikker mellem takkerne, og jordsmon er angivet dels ved græs, dels ved en krydsskravering, der viser malernes kendskab til trykte træsnitforlæg.

Beretningen indledes i den *nordre kappe* med *Formaningen af Adam og Eva*. De to første mennesker har været malet til venstre, men er ødelagt ved en nypudsning. I kappens højre del står Vorherre med løftet højre hånd (fig. 66). Han er iført rødbrun kofte med hætte, de bare fødder peger udad, og omkring glorien slynger sig et gråsort skrift-

bånd med minusklerne: »Deus Dominus« (Gud Herren). Bag ved Vorherre ses en trekantet affegning, og til bevoksningen omkring ham hører træer med rødbrune stammer og grønne kroner.¹⁹⁴

I *østkappen* findes spredte rester af *Syndefaldet*. I midten ses den grønne krone af Kundskabens Træ. Til venstre herfor aner man Marias hoved og lidt af hendes ben samt til højre for træet tilsvarende rester af Adam. Begge har gult hår. Nederst i søndre flig ses endvidere resterne af et korset kors eller et bomærke af nogenlunde sådan en form, tegnet med gul okker.

Sydkappen viser *Uddrivelsen af Paradiset* (fig. 67). Dets port er vist længst til venstre som et stort stykke arkitektur i rødbrunt, sortgråt og gult. Foran porten står keruben med sværdet hævet i sin højre hånd og driver Adam og Eva foran sig. Adam ser sig tilbage, mens han vistnok fortvivlet kradser sig på brystet. Både han og Eva, der er noget dårligere bevaret, skjuler deres blusel med

Fig. 67. Uddrivelsen af Paradiset, kalkmaleri fra 1500-20 i korhvelvets sydkappe (s. 5108). Jesper Weng fot. 2001. – *The Expulsion from Paradise, mural from 1500-20 in the south cell of the chancel vault.*

en stor bladdusk, og foran dem i løvværket ses øjensynligt et blomsterbæger med en djævel.¹⁹⁵

Endelig har *Adams og Evas arbejde* været fremstillet i *vestkappen*, men heraf er kun Eva i kappens venstre del i behold (fig. 65). Hun er vist siddende på en gul, perspektivisk 'hældende' skammel i færd med at spinde og bærer rødbrun kjole samt en stor modepræget håropsætning. Såvel håret som det på tenen anbragte hør er sortgråt, nu noget udbedret. Det nu manglende billede af den arbejdende Adam må have været i kappens højre del.

På korets østvæg bag altertavlen findes der på lukkemuren mod tåpsiden (jfr. s. 5092), lige under hvælvbuen (fig. 69), et rødt rankeværk med våben

for Århusbispen Niels Clausen Skade (1490-1520). Skjoldet er afrundet fornedet, og dets to ryg mod ryg stillede halvmåner står på en mørk bund. Hertil slutter sig i nord rester af en stående *S. Peter* med bog i højre hånd og en stor nøgle i den venstre; det ses, at den nu hovedløse figur har båret grå kappe og en grøn kjortel. I syd anes rester af en tilsvarende person, formentlig *Paulus*. Malerierne bag altertavlen har aldrig været overkalket eller restaureret. De var som nævnt fremme 1934 og atter 2001, og de synes, som det fremgår, at have fortsat nedad som en art alterprydelse (jfr. s. 5134).¹⁹⁶

Til samme udsmykning hørte formentlig de nævnte *†malerier*, der 1869 blev fundet i *skibet*

ved sidealternicherne, og nogle småfragmenter, der fremkom i skibet 2001. I nordre sideskibs 2. fag sås farvespor på nordvæggen, måske fra et figurmaleri.¹⁹⁷ Tilsvarende kunne iagttages på vestsiden af 2. nordre arkadepille fra øst, på pillen overfor i syd (østfladen) samt på sydvæggen i søndre sideskibs 1. fag (ornamentik).¹⁹⁸

Sonderingerne 2001 tyder således på, at udsmykningen fra 1500–20 foruden koret også har omfattet skibets vægge, men derimod ikke skibets hvælv, der helt synes at have savnet egentlig middelaldermaling (jfr. dog ndf. †nr. 2). Udsmykningen kan henføres til det såkaldte Åleværksted, der må have haft sit udgangspunkt ved Århus domkirke, og som især karakteriseres ved ansigternes egenartede buttede fysiognomier. Værkstedets hovedværk er malerierne i Åle kirke (s. 4361ff.), mens andre arbejder kan nævnes i Skanderup, Østbirk og måske Stilling kirker (s. 2903, 2954, 4449ff.).¹⁹⁹ Niels Clausen Skades våben ses også i Stilling, og værkstedets brug af de såkaldte komulesko (i Åle) antyder, at

malerierne i Tamdrup ligeledes bør dateres til den senere del af bispens virketid.

†*Kalkmalerier*. 1) Måske fra 1200'erne stammede en fremstilling af to modvendte fugle, der 2001 var delvis afdækket i nordre sideskibs østfag på murfortykkelsen ca. 130 cm over gulvet og 140 cm fra hvælvpillen i vest. Den vestre var tegnet i grå streg med tydelig angivelse af vinge, hale (her på røde pletter) og en lang hals, hvorimod hovedet var gået tabt. Af den østre fugl var kun bevaret hovedet, halsen og dele af en vinge. Det meget svagt erkendelige maleri var udført på hvidtekalk, der lå oven på en glittet romansk puds.

2) 1475–1500(?). I nordre sideskibs østhvælv konstateredes 2001 rester af en minuskelindskrift, hvoraf man læste: »...rl(?)orm(?)...«. Indskriften, der efter sin art og placering kan have rummet en datering af skibets ombygning og hvælvslagning, var udført i sort med ca. 5 cm høje bogstaver. Indskriften fandtes ca. 1 m fra skjoldbuens top og 35 cm fra den nordre ribbe.

Fig. 68. Poppolegenden, udsnit (jfr. fig. 89) af ★plade nr. 25 fra et ★(†)inventarstykke (B) af ukendt art, snarest et retabel, o. 1200 (s.5124). Poppo's jernbyrd. I NM. Jesper Weng fot. 2002. – *The Poppo legend, detail (cf. fig. 89) of ★panel No. 25 from an ★(†)inventory item (B) of unknown type, most likely a retable, c. 1200. The Ordeal of Poppo.*

INVENTAR

Oversigt. Samtidig med den tidlig-romanske bygning er kun to sidealterborde af frådsten foran sideskibenes nedrevne apsider. Lidt yngre, fra o. 1175, er kirkens døbefont, der her er tilskrevet stenmesteren 'Esge', mens ★pladerne fra kirkens gyldne alter må dateres o. 1200. De har dels udgjort en alterbordsforside (et frontale) med afbildning af bl.a. guldsmeden og to stiftere, dels har de vistnok hørt til en skærmagtig opbygning ved højalterbordets bagkant (et retabel) med en fremstilling af Poppolegenden. Senmiddelalderen er repræsenteret ved klokken fra 1463 med navnet »Johannes« (støberens?) og højalterbordet, der kan dateres til o.1500–20.

Alterstagerne er fra o. 1550, ligeledes det sydtyske dåbsfad, der dog først er anskaffet til kirken 1834. Som så ofte er hovedinventaret fra Christian IV.s tid, idet altertavle og prædikestol begge er fra 1600–25 og udført af samme snedker. Altersølvet fra 1718 skyldes Mogens Thommesen Löwenhertz, Horsens, og er en gave fra degnen Peder Rasmussen Dahl og hans hustru Maren Thomasdatter, mens et sygesæt fra 1779 er udført af Knud Rasmussen

Brandt, ligeledes fra Horsens, og skænket af Peter Nikolaj Vellejus og hans hustru Marie Stauning.

Fra o. 1750 stammer et sæt ældre altermalerier. Den nuværende udsmykning af altertavle og prædikestol udgøres af såkaldte 'brandmalerier', udført af billedhugger Niels W. Fjeldskov hhv. 1875 og 1873. På prædikestolen afløste de en opsætning i felterne af det gyldne alters plader, der blev 'opdaget' 1870 og 1873 indsendt til Nationalmuseet.

Kirkerummets fremtræden har sit præg fra *restaurationen 1934*, da det fik sine nuværende stolestader, der som alt træinventar er lyst stafferet i grønt, rødt, gråt, brunt, sølv og guld. Om ældre istandsættelser vides kun lidt. De nævnte tidligere altermalerier må vidne om arbejder midt i 1700'erne. 1795 sagdes altertavlens tilstand at være til 'anstød og vansir', hvilket måtte gentages helt frem til 1831, da både tavle og prædikestol blev malet. 1849 lod man stoleværket forny, en ny staffering af alt træinventar fandt sted 1863, og 1892 blev det afrenset og 'moderat bonet' (jfr. fig. 47).

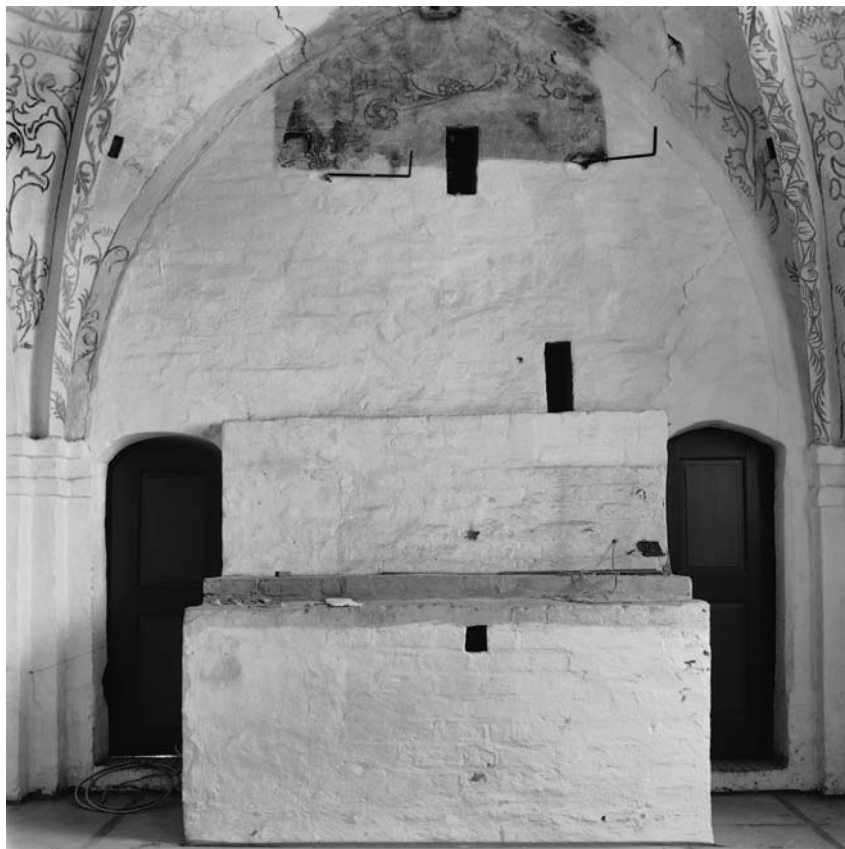

Fig. 69. Alterbord, 1500-20, med en sekundær trinforhøjelse bagtil som underbygning for den nuværende altertavle fra o. 1600-25 og en samtidig udvidelse mod nord, der er sket på bekostning af en $\dagger$ dør i lukkemuren bagved fra 1500-20 (s. 5092, 5112, jfr. fig. 48, 49). Jesper Weng fot. 2001. – *Altar, 1500-20, with a secondary raised ledge at the back as support for the present altarpiece from c. 1600-25 and a contemporary extension to the north, done at the expense of a $\dagger$ door in the enclosing wall at the back from 1500-20.*

Højalterbordet (fig. 69) er i sin kerne sengotisk, fra begyndelsen af 1500rne, men er 1600-25 udvidet ca. 60 cm mod nord, ligesom bordfladens bagerste del da forsynedes med en 10 cm høj påmuring som basis for den nuværende altertavle. Alt er muret af munkesten op imod og sammen med korets østvæg foran sakristiet. Bordet måler nu 100×235 cm, 106/116 cm i højden, og dækkes i det væsentlige af berapning. Dets oprindelige, søndre del, der synes opmuret i munkeskifte, måler 180×100 cm og er 106 cm høj. Hertil hører i syd, et skifte under overkanten og 45 cm fra forkanten, en 22 cm dyb *niche*, 20×24 cm, og fortil en 23 cm dyb *niche* (11×10 cm), der sidder ét skifte under forkanten og må have udgjort

et *relikviegemme* (sepulcrum). Fra første færd har gemmet siddet næsten midt i det oprindelige bord,²⁰⁰ der, som det fremgår, af hensyn til en samtidig $\dagger$ dør til det bagvedliggende sakristi, er opført lidt forskudt imod syd i forhold til korets midtakse (jfr. s. 5092 og fig. 48). Sin nuværende aksefaste fremtræden fik alterbordet først med renæssancetidens udvidelse imod nord, der skete på bekostning af den nævnte dør (fig. 49). Det oprindelige alterbords nære sammenhæng med lukkemuren bagved betyder, at også bordet må dateres af murens kalkmalerier med våben for biskop Niels Clausen Skade (1490-1520, jfr. s. 5108 og fig. 69). Murens gennembrydende glugger og malede motiver viser ydermere, at alterbordet

Fig. 70. ★(†)Frontale fra o. 1200 (A), sammenstillet af 22 bevarede reliefplader i overensstemmelse med rekonstruktion ved Tage E. Christiansen (s. 5114, jfr. fig. 71). I NM. Jesper Weng fot. 2001. – ★(†)Frontal from c. 1200 (A), composed of 22 preserved relief panels in accordance with reconstruction by Tage E. Christiansen (cf. fig. 71).

ikke kan have båret nogen traditionel sengotisk altertavle (fig. 48, jfr. s. 5092).

†Højalterborde. 1) Der er ved udgravningerne i apsiden 1934 og 2001 ikke fundet faste spor af det oprindelige højalterbord, der kan have stået lidt foran apsiden, nogenlunde på det nuværendes plads, eller eventuelt i apsiden som et muligt nr. 2.

2?) Udgravningen 2001 frilagde under lukkemuren en nord-sydgående række kvadre af frådsten på en kampestensfundering, der af udgraveren er tolket som en del af murkernen fra et senmiddelalderligt alter (jfr. fig. 24–25). Kvadrene, der kan repræsentere genbrug fra nr. 1, var groft tilhuggede, 10–11 cm høje, 17–26 cm brede, af ukendt længde, og de var opmuret og dækket af en kalkmørtel, hvori der stedvis sås flækker af teglsten. Mens fundamentet var afbrudt i nord, kunne man i syd erkende dets mulige afslutning 38 cm fra apsidevæggen. Herudfra har udgraveren anslået bordets længde til ca. 2 m, mens bredden hovedsagelig er søgt anslået ud fra analoge forhold i sideapsiderne (jfr. ndf.).²⁰¹ Det formodede alterfundament, der var knyttet til apsidens næstyingste gulv, kunne dog også tænkes simpelt hen at være fundament til lukkemuren. Jfr. i øvrigt om højalterforhold s. 5112.

Sidealterborde. Nedbrydningen af sideskibenes apsider har sparet det forreste af de alterborde, der

har stået delvis inde i apsiderne (jfr. s. 5071 og fig. 29 og 38). Bordene er opmuret som blokaltre af frådsten, men materialet kan kun pletvis iagttages, idet bordene nu er overpudsede og kalkede. Til højden skal muligvis lægges en nu manglende bordplade (mensa).²⁰² Det *søndre bord* er 118 cm bredt, 78 cm højt og nu 83 cm dybt med et par afskalninger, der lader ældre pudslag synlige. Det *nordre bord* er 115 cm bredt, 75 cm højt og nu 36 cm dybt. Her er frådstenen stedvis synlig.

Et ★(†)gyldent alter fra o. 1200 (fig. 70ff.) er kun delvis bevaret, dog rekonstruerbart, men svarer i princippet til sådanne pragtaltre fra andre jyske kirker som Lisbjerg, Odder (s. 1400ff., 2536ff.), Sahl, Stadil (Ringkøbing amt) og Kværn i Sydslesvig.²⁰³ Bevaret er hovedsagelig selve de opdrevene og forgylde kobberplader, der så at sige alle er stærkt beklippede som følge af sekundær anvendelse 1600–25 som pryde på prædikestolen (jfr. s. 5141f.). Efter at være konstateret her 1870, blev pladerne 1873 indsendt til Nationalmuseet, hvor de forblev fæstnet på prædikestolspanelet indtil 1896–97, da en istandsættelse fandt sted.²⁰⁴

Ud af de 29 plader udgør en stor firpasformet med Majestas Domini og fire dertil afpassede mindre plader med evangelisternes symboler midtpartiet i en *alterbordsforside*, også kaldet et *frontale* (fig. 70). Af de øvrige, retkantede plader har 17 motiver af Jesu liv, mens de syv skiller sig ud ved at

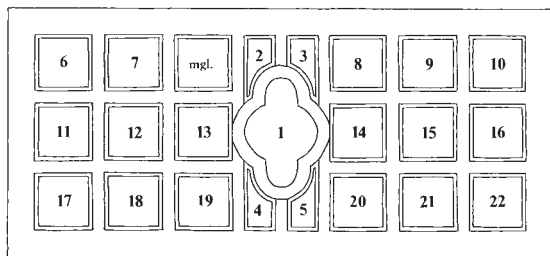

Fig. 71. ★(†)Frontale fra o. 1200 (A), numrene refererer til de bevarede pladers beskrivelse (s. 5116ff., jfr. fig. 70). 1. Majestas Domini. 2-5. Evangelistsymboler. 6. Bebudelsen. 7. Besøgelsen. 8. Hyrderne på Marken. 9. Helligtrekonger for Herodes. 10. Kongernes Tilbedelse. 11. Fremstillingen i Templet. 12. Flugten til Egypten. 13. Jesu Døb. 14. Jesu første Fristelse. 15. Jesu anden Fristelse. 16. Forklarelse på Bjerget. 17. Indtoget i Jerusalem. 18. Fodtvætningen. 19. Judaskysset. 20. Piskningen. 21. Korsfæstelsen. 22. Nedfarten til Dødsriget. Efter Tage E. Christiansen 1968, let ændret ved Marianne Nielsen 2001. – ★(†)Frontal from c. 1200 (A). The numbers refer to the description of the preserved panels (cf. fig. 70). 1. Christ in Majesty. 2-5. Symbols of the Evangelists. 6. The Annunciation. 7. The Visitation. 8. The Shepherds in the Field. 9. The Three Kings before Herod. 10. The Adoration of the Magi. 11. The Presentation in the Temple. 12. The Flight into Egypt. 13. The Baptism of Jesus. 14. The First Temptation of Jesus. 15. The Second Temptation of Jesus. 16. The Transfiguration. 17. The Entry into Jerusalem. 18. The Washing of the Feet. 19. The Kiss of Judas. 20. The Scourging. 21. The Crucifixion. 22. The Descent into Hell.

vise en række enestående scener af kong Harald Blåtands omvendelse og dåb ved præsten Poppo jernbyrd 958-65 (fig. 88-91), som den er skildret i Widukind af Corveys kun få år yngre krønike (967-68). I disse scener, der øjensynligt afsluttes med en alterstiftelse, er det som nævnt uvist (s. 5045), om den afbildede konge reelt er tænkt som Harald Blåtand eller hans søn Sven Tveskæg, da højmiddelalderens historieskrivning på dette og andre punkter er fuld af modsigelser. Disse såkaldt 'historiske plader', der ved deres nationalhistoriske emne har påkaldt sig særlig interesse, ville ældre kunsthistorikere placere i ét og samme frontale som de øvrige.²⁰⁵ Heroverfor har Tage E. Christiansen 1968 påvist, at en sådan rekonstruktion ikke er mulig. Det frontale, hvis midtparti med Majestas Domini er bevaret, har herudover alene omfattet de 17 nytestamentlige plader samt en manglende med Jesu Fødsel (jfr. fig. 71). De 'historiske plader'

har derfor haft en anden placering, ifølge Tage E. Christiansen snarest på et helgenskrin med relikvier af den S. Poppo, som vandt helgenværdigheden gennem sin mirakuløse omvendelse af datternes konge og folk.²⁰⁶ Denne sidste formodning hviler på den erkendelse, at pladerne med kong Haralds/Svens omvendelse kan siges ikke at have kongen som egentlig hovedperson, men derimod S. Poppo (jfr. s. 5045), der da også efter sin død ses nogenlunde konsekvent udstyret med glorie. Disse plader er altså grundlæggende ikke historiske, men tilhører den hagiografiske genre af helgenlevneder. Deres skildring bør altså benævnes 'Poppolegenden', uanset om en sådan nu har foreligget i skriftlig form, og uanset at pladerne tillige udgør en manifestation af den pågældende konges fromme indsats (jfr. s. 5045, 5128f.).

I det følgende vil pladerne blive beskrevet i en fortløbende nummerering, der først omfatter de 22 plader tilhørende det af Tage E. Christiansen rekonstruerede frontale (A). Derefter beskrives Poppolegendens syv plader som tilhørende et ukendt inventarstykke (B), der kunne være det af Christiansen formodede helgenskrin, men som også kan have været endnu et frontale eller måske snarere en ret lav alterprydelse ved alterbordets bagkant, et såkaldt retabel.²⁰⁷ Herefter redegøres for nogle ornamentrester (C), der både kan have tilhørt A og B, ligesom det gælder for nogle ganske små stumper forgyldt kobber (D), der er fremkommet i apsidens gulv 2001. Endelig fremlægges Poppolegendens tekstbaggrund, inden der i seks afsluttende afsnit søges redegjort samlet for en række spørgsmål angående kirkens gyldne prydelser og deres historie.

A. Et ★(†)frontale fra o. 1200 (fig. 70), at domme efter småfigurer på midtpladen stiftet af en dronning eller hertuginde og en snarest gejstlig mand, ligesom en vistnok yngre mand under Kristi fødder kan være værkets guldsmed, måske en munk (fig. 72, 100-101). Bevaret er 22 opdrevne, graverede og forgyldte kobberplader, mens rammeværket er gået tabt tillige med dets ornamentbort m.m. bortset fra ovennævnte mulige rester. Konstruktionsmæssigt har frontalet sluttet sig til det nogenlunde samtidige i Sahl kirke (Ringkøbing amt) og må på baggrund heraf rekonstrueres

Fig. 72. Majestas Domini og evangelistsymboler, *plader nr. 1-5 fra *(†)frontale, o. 1200 (A) (s. 5116f., jfr. fig. 71). I NM. Jesper Weng fot. 2002. – *Christ in Majesty and the Symbols of the Evangelists, *panels 1-5 from *(†)frontal, c. 1200 (A).*

Fig. 73. Mattæusenglen, *plade nr. 2 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5118, jfr. fig. 71, 72). Jesper Weng fot. 2002. – *Angel of St. Matthew, *panel 2 from *(†)frontal, c. 1200.*

med tre rækker à seks felter omkring et firpasformet midtfelt med Majestas Domini og fire dertil hørende småplader med evangelistsymboler (fig. 70–71). Pladernes beklipning og vort manglende kendskab til rammeværk og revler gør vurderingen af frontalets proportioner usikker. De retkantede plader har som største kendte mål 20,1×17,9 cm og var næppe meget større, altså formentlig svagt højrektangulære. Af kanterne har ca. 1 cm været udgjort af en glat rand med små sømhuller for pladernes påsømning til rammeværket. Dette taget i betragtning har frontalet formentlig målt ca.

228×105 cm og synes at skulle rekonstrueres som på tegningen (fig. 71), hvortil pladernes numre refererer.²⁰⁸ Her er antaget en læseretning fra venstre mod højre begyndende i øvre række, hvorved en nu manglende $\dagger$ plade af Jesu Fødsel må have hørt til i øvre rækkes tredje felt. Andre fordelinger er også mulige, således en afvikling af Barndomshistorien i felterne tv. for Majestasfiguren og med Lidelseshistorien th., som det kendes fra det svenske Broddetorpsalter.²⁰⁹ Alle plader, men i særlig grad Majestaspladen (nr. 1), har en graveret detaljering af især ansigter, hår og klædedragt. Fremstillingerne er udtrykksfuldt fortællende med tæt rynkede og rytmisk bølgende dragtfolder, hvis hængende snipper stedvis løftes op af vinden, mens der om fødderne kan dannes pølleagtige foldeforløb (nr. 1, 7). Hovederne er karakteristiske ved deres runde øjne, buede bryn, ofte ret lange næser og afrundede hager. Bortset fra i Fodtvætningen og Piskningen (nr. 18, 20) bærer Jesus overalt en korsglorie, og det samme er – noget usædvanligt – tilfældet med Bebudelsesscenens Gabriel (nr. 6); de hellige personer i øvrigt har vekselvis almindelige glatte glories og såkaldt 'rifledede glories' eller 'muslingglories'. En lignende usikkerhed eller inkonsekvens spores med hensyn til skriftbånd, der kun bruges i få scener og næppe har været påført skrift. Når det gælder den almene ikonografiske baggrund for de enkelte motiver, henvises til Poul Nørlands udførlige analyse af de gyldne alters billedfremstillinger.²¹⁰ Et antal reparationer må være foretaget allerede i værkstedet.²¹¹ Sekundære skader derimod ses som klemning og masning af motivdele (især hoveder) og i form af store vilkårligt anbragte sømhuller fra fæstnelsen til prædikestolen.

1) Majestas Domini (fig. 72), tronende i et firpas, 44,2×29,8 cm, med flankerende stiftere og frontalets formodede mester udstrakt under fødderne, alt undtagen den sidste kantet af en spinkel perlebort. Kristus sidder rank og frontalt med fødderne sat parallelt på en fodskammel, knæene er adskilt, højre hånd løftet velsignende, og venstre hånd holder imod knæet Livets Bog, hvis bind har et stort, graveret firblad med omgivende bort af ovale og runde figurer. Korsglorien kantes af en perlebort, og det aflange ansigt har hvælvede bryn, store mandelformede øjne, lang lige næse og en bister mund

Fig. 74a-b. Majestas Domini, hovedet (jfr. fig. 72), set forfra (tv.) og fra bagsiden. Næsen er udført som en lille reparation, og det uforgylde parti omkring issen må endnu i værkstedet have været dækket af en sekundær plade, vel for at tilføje en kongekrone (s. 5118). Jesper Weng fot. 2001. – *Christ in Majesty, head, seen from the front (left) and from the back. The nose has been done as a small repair, and the ungilded part around the scalp must already have been covered by a secondary plate in the workshop, presumably in order to add a crown.*

med nedadvendte vige. Fuldskægget er kort, og det midtdelte hår lader ørerne synlige og falder i bølger ned bag skuldrene. Tunikaen har ved halsen og ærmegabene borter med graverede firblade (ved halsen) og ovale figurer, og borten med firblade gentages let varieret som kantning på kappen. Den dækker brystets venstre del og er fra højre ført ind foran kroppen, hvorfra stoffet falder ned over højre ben med en svajet søm forløbende fra foden og op over venstre knæ. Ligesom glorien giver sig til kende derved, at firpassets øvre tunge har form af en styltebue, har fodskamlen givet den nedre en mere kantet form. Fodskamlen, med kantende stjernebort, går i ét med tronen, der fremtræder perspektivisk med fremspringende sæde foroven. Ud for dette ses de to nævnte stiftere (fig.

101a-b), der optager hver sin af firpassets sidetunger, og som af visse forskere har været opfattet som Maria (tv.) og Johannes Døberen.²¹² Begge står i orantstilling med let bøjet ryg og hænderne løftet op foran hovedet i ærefrygt og tilbedelse. Ved Kristi højre side står øjensynligt en dronning eller hertuginde (fig. 101a) med krone, hovedlin, kappe og fodsid kjole, ved hans venstre en vistnok ældre mand (fig. 101b) med blottet hoved, fuldskæg, langt hår samt ligeledes en fodsid klædning, snarest en gejstlig person. Endelig ligger nederst under fodskamlen en lille og åbenbart yngre mand (fig. 100a-b), udstrakt i ydmyg bøn (proskynese).²¹³ Han holder hænderne op foran hovedet, der er vist i profil; både det korte hår (med antydning tonsur?) og den fodsides dragt leder tanken hen på en gejstlig.

Fig. 75. Besøgelsen, *plade nr. 7 fra *(†)frontale, o. 1200 (s. 5118, jfr. fig. 70, 71). Tv. formentlig Zacharias, omkring hvis hoved man ser guldsmedens forridsning. Jesper Weng fot. 2002. – *The Visitation, *panel 7 from *(†)frontal, c. 1200. Left, probably Zacharias, around whose head one can see the goldsmith's preliminary outline.*

Næsten alle flader har graveret udsmykning. Således har firpassets baggrund kvaderridsning, klædedragt, glorie mm. har hovedsagelig en fin skravering, mens Majestasfigurens kropsdele er gennemarbejdet med nøje gengivelse af detaljer som hår skæg og negle. Hans isseparti har godnok denne gravering, men savner som den øvre del af glorien forgyldning, ligesom gloriens korsarm her er udført som en pånippet reparation (3,2×3,8 cm). Den rimeligste forklaring på den manglende forgyldning må være, at endnu en plade her har siddet ovenpå, idet man under arbejdet har ønsket Majestasfiguren forsynet med tkongekrone, som man bl.a. ser det på alteret i Sahl; tre nittehuller kan have tjent til kronens fæstnelse. Ændringen er formentlig sket allerede i værkstedet, og det samme må givetvis gælde et par istandsættelser som følge af gennembrydninger under pladens udbankning. En reparation ses således på kappens bort mellem figurens underben, en anden i ansigtets højeste parti, hvor næse og moustache udgør en egen pånippet plade (fig. 74a). Majestaspladen er åbenbart

slet ikke beklippet, idet den hele vejen rundt har en op til 1 cm bred glat rand med små sømhuller fra fæstnelsen til rammeværket. De sekundære sømhuller fra 1600-25 er her som i alle de følgende plader større (tvm. 0,3 cm) og er ofte sjuksket ført igennem det egentlige relief.

2-5) Evangelisternes symboler (fig. 72-73). De fire plader er kun partielt beklippet, men er dertil lettere skadet ved afbrækning. Den enkelte plade har et retvinklet hjørne fjernet fra midtpladen, mens siderne ind mod denne udgør to buesegmenter som afpasning til firpasset. Af disse er det indre buesegment oprindeligt, mens det ydre er fremkommet, da pladerne af hensyn til pladsen på prædikestolsfeltet måtte rykkes tættere ind om firpasset (jfr. fig. 71, 111). Symbolvæserne vender alle kroppen og evangeliebogen (Johannesørnen dog et skriftbånd) bort fra firpassets Majestas, men drejer samtidig hovedet imod ham. De øvre er Mattæusenglen (tv.) (fig. 73), 16×10,4 cm, og Johannesørnen (th.), 15×11,1 cm, mens de nedre tilsvarende er Markusløven, 16,5×10,4, og Lukasoksen, 20,1×11,2 cm, der begge bærer bogen med det ene forben. Pladernes forgyldning forekommer lysere end de øvrige.

6) Bebudelsen (fig. 76), stærkt beskåret, især foroven og forneden, hvorved underbenene og dele af glorieerne nu mangler, 12,8×15,9 cm. Gabriel, der noget usædvanligt bærer korsglorie, kommer ind fra venstre med højre hånd løftet til hilsen, mens venstre hånd samler kappens stof foran kroppen. Af englevingerne har beskæringen kun levnet en stump. Maria, med riflet glorie, bøjer hovedet ydmygt og løfter sine hænder i orantstilling med håndfladerne frem, idet højrehånden 'bærer' en nærmest svævende stav, som Gabriel har rakt hende. Mellem de to ses Marias læsepult som en snoet søjle med selve pulten perspektivisk løftet, så man ser den opslåede bog. Pladen savner gravering.

7) Besøgelsen (fig. 75), en smule beskåret foroven, forneden og i højre side, 19,5×16,9 cm. De to hellige kvinder står i tæt favntag, Elisabeth tv. med armene om Maria og hovedet bøjet hengivent frem. Begge bærer hovedlin, lang kappe og en fodsid kjole, hvis stof lægger sig krøllet om fødderne. Marias kappe kantes af borter med grave-

Fig. 76-77. Bebudelsen (tv.) og Hyrderne på marken, *plader nr. 6 og 8 fra *(†)frontale, o. 1200 (s. 5118-19, jfr. fig. 70, 71). Jesper Weng fot. 2002. – *The Annunciation (left) and the Shepherds in the Field, *panels 6 and 8 from *(†)frontal, c. 1200.*

rede stjerner. Bag hende ses beklippede rester af en arkitekturopbygning med snoede og leddelte søjler. Bag Elisabeth står tv. en moden mand med fuldskæg, spids hue og en fodsids dragt, som han løfter op i med venstre hånd, mens han med den højre gør en talende gestus. Formentlig er der tale om Zacharias, som er vidne til kvindernes hemmelighedsfulde glæde.²¹⁴ Omkring hans hoved ses guldsmedens forridsning.

8) Hyrderne på Marken (fig. 77), stærkt beklippet, bortset fra foroven, 13,8×15,4 cm. En engel svarende til Bebudelsesenglen (jfr. fig. 76) kommer ind fra venstre med højre hånd løftet velsignende imod to hyrder, der bærer hovedtøj i form af en kabuds. Begge rækker venstre hånd opefter, hvor stjernen dog ikke ses; den forreste holder i sin højre hånd en stav, den bagerste er klemmt delvis ukendelig. Pladen savner graving.

9) Helligtrekongers besøg hos Herodes (fig. 99). Pladen er især beskåret ved siderne, 20,1×15,5 cm. Kongerne, iført fornemme opslidsede dragter og tialignende huer, kommer ind fra venstre i så tæt en klynge, at man af den bagerste kun kan se hovedbeklædningen. De to andre, af hvilke den forreste træder frem med elegant krydsede ben, løfter begge hænderne talende imod Herodes, der sidder let vendt imod dem og gør en tilsvarende talegestus med sin venstre hånd, mens han i den

højre holder et dragent sværd. Herodes er barhovedet, panden lav, øjnene ret små. Til fuldskægget hører en stor moustache, og benene er sat med adskilte knæ og de samlede fødder på en cirkulær fodstøtte. I øvre højre hjørne er til pladen nittet en reparation, 3×7,2 cm, der dog næppe har betydet nogen ændring i forhold til den originale, uforgyldte plade nedenunder (fig. 99b).²¹⁵ Reparationen er nu kun løst fæstnet langs underkanten med fire nitter.

10) Kongernes Tilbedelse (fig. 98). Især beskåret ved siderne, 19,5×15,1 cm. Atter står kongerne i en tæt gruppe til venstre, nu iført flade huer; to holder en skål eller æske frem, idet kappens stof er lagt ærefrygtigt imellem. Maria, med riflet glorie, sekundært fortrykket ansigt, langt hovedklæde og stofrig kjole, sidder på en rigt forsiret trone næsten i profil og gør med sin fremrakte højre hånd en talende gestus imod kongerne. Med venstre støtter hun barnet, der sidder nærmest svævende over hendes skød og i sin venstre hånd holder en bog, mens den højre er hævet velsignende. Stalden er antydnet ved to bueslag over hhv. kongerne og Maria, hvis barn er udført på en pånittet plade for sig, 8,2×3,7 cm (fig. 98b).²¹⁶

11) Fremstillingen i Templet (fig. 78). Pladen er især beskåret foroven og forneden, 18,3×17,1 cm. Maria (tv.) rækker Simeon Jesusbarnet, der står

Fig. 78a-b. Fremstillingen i Templet, *plade nr. 11 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5119, jfr. s. 70, 71). a. Forsiden. b. Bagsiden. Jesper Weng fot. 2001-02. – *The Presentation in the Temple, *panel 11 from *(†)frontal, c. 1200. a. Front. b. Back.*

som en lille voksen på et perspektivisk vist alter med en omløbende geometrisk bort og et rigt klædeomhæng; bag Maria står Josef og samler kappen om sig (figuren noget skadet af tryk). Alle er barhovedede og bærer rige fodsider, Jesusbarnet har en lille korsglorie, de øvrige riflede glorier.

12) Flugten til Egypten (fig. 79). Beklippet, især forneden og i venstre side, 19,3×16,4 cm. Josef, med en tøjbylt på den ene skulder og en palmegren hvilende mod den anden, går forrest og fører ved armen Maria, der rider på æslet siddende frontalt i forhold til beskueren med barnet på højre knæ. Det sidevendte barn ser op på moderen og fører kærtegnende sin venstre hånd til hendes kind; barnet har lagt højre hånd, som gribes af moderen, på hendes hjerte. Josef, der her savner glorie, men bærer hue, ser tilbage på Maria og barnet, der følges af endnu en person, måske den 'gode røver', der ifølge legenden viste familien vej.²¹⁷ Bag de rejsende stikker eksotiske planter op, og under æslets bug kigger et lille drageagtigt dyr frem med et skriftbånd. Dragen må henvise til den apokryfe beretning om, hvordan familien søgte hvile i en hule, der viste sig at huse drager, som det hellige barn imidlertid formåede at tæmme.²¹⁸

13) Jesu Døb (fig. 80), noget beskåret på alle kanter, 17,4×16,6 cm. Den nøgne Jesus, med fuldskæg og langt bølget hår, står i Jordans bølger til livet, idet han vender sig let imod Johannes (tv.) og hæver højre hånd velsignende op for brystet. Johannes Døberen, med riflet glorie og kraftigt fuldskæg, har delvis blottet overkrop, idet han alene bærer en kappe. Johannes er i øvrigt udført efter samme forlæg som bebudelsesenglen (jfr. fig. 76) med højre hånd løftet over Jesu hoved og den venstre samlende kappen foran livet. Over Jesu korsglorie anes det forreste af en nedfarende Helligåndsdue, og bag ham står en hjælpende engel med kjortel.

14) Jesu første Fristelse (fig. 133), lidt beklippet på alle sider, 19,7×15,4 cm. Den dyriske djævel, dog med menneskelige arme og hænder, går frem mod Jesus, idet den med venstre hånd peger ned mod de sten, som den vil, at Jesus skal gøre til brød. Højre djævehånd er med en stor løftet finger rakt frem mod Jesu hoved, der synes at vige bagud, mens han med venstre hånd gør en gestus, som er mere talende end afvisende. Det åbne djævelgab blottet to rækker skarpe tænder, hvorfra overtalelsens lange tunge stikker ud forneden.

Fig. 79. Flugten til Egypten, *plade nr. 12 fra *(t)frontale o. 1200 (s. 5120, jfr. fig. 70, 71). Jesper Weng fot. 2002. – *The Flight into Egypt, *panel 12 from *(t)frontal, c. 1200.*

15) Jesu anden Fristelse (fig. 134), lidt beklippet på alle sider, 19,4×15,4 cm. Den onde, nu også lodden, forsøger forgæves at få Jesus til at springe ned fra templet, der er vist som en prægtig bygning i tre etager med et lille kors på gavlen. Djæ-

velen, hvis grimasse er både lokkende og truende, er gået halvt ned i knæ og løfter højre hånd mahnende, mens den i sin venstre hæver en lille stav. Jesus står højt på tempeltaget med højre hånd løftet belærende, et skriftbånd i den venstre, bene-

Fig. 80. Jesu Døb. *Plade nr. 13 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5120). Jesper Weng fot. 2002. – *The Baptism of Jesus*. *Panel 13 from *(†)frontal, c. 1200.

ne krydsede og dragten dramatisk flagrende. Bag djævelen ses dele af et træ. Jesu hoved er for den øvre dels vedkommende klemmt sammen.

16) Forklarelsen på Bjerget (fig. 82). Pladen er stærkt beskåret, mindst i højre side, 16,8×16,9

Fig. 81. Indtoget i Jerusalem, *plade nr. 17 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5122). Bagsiden (jfr. fig. 83). Jesper Weng fot. 2001. – *The Entry into Jerusalem*, *panel no. 17 from *(†)frontal c. 1200. Back (cf. fig. 83).

cm. Jesus står midtfor på toppen af et bjerg med en bog i venstre hånd og den højre løftet til talende gestus foran brystet. Han flankeres af Moses (tv.) og Elias, der begge bærer korsglorie og er vist som oldinge med lange skæg.²¹⁹ Elias hæver højre hånd til gestus, Moses bærer Lovens Tavler i venstre hånd, højre hånd er ført op til skægget, og benene er krydsede. Omkring og mellem de tre er vist en stråleglans, og under deres fødder ses tre små liggende skikkelser, de tre forfærdede apostle Peter, Jakob og Johannes, som Jesus tog med op på bjerget. Mens Peter, med tydelig tonsur, ligger næsegrus, ser de to andre opad.

17) Indtoget i Jerusalem (fig. 81, 83), beskåret i alle sider, mindst i den venstre, 18,3×17,9 cm. Jesus, ridende på æslet og med højre hånd løftet til velsignelse, er nået frem til byen, hvis port er vist som et højt stykke arkitektur med en vældig udkragning foroven. Heroppe ses hovederne af nogle mennesker, og længere nede rækker en mand med jødehat sig ud og breder sin kappe på jorden foran æslet. Under æslet ligger en anden udbredt kappe, og bag Jesus ses en gruppe på tre apostle, den forreste med bog og talende gestus.

18) Fodtvætningen (fig. 84), især beskåret forneden, 18,5×16,7 cm. Peter sidder med krydsede ben på en fornem stol eller bänk, mens Jesus bøjer sig over en døbefontlignende kumme i færd med at vaske hans venstre fod.²²⁰ Peter smøger med venstre hånd sine klæder op over foden og gør med den højre en talende gestus imod Jesus. Bag Peter ses en klynge af stående apostle med fælles glorie, og rummets arkitektur er angivet ved to spinkle arkader bag Jesus.

19) Judaskysset (fig. 85), en del beskåret, mindst i venstre side, 17,2×15,2 cm. Jesus (tv.) står afklaret med højre hånd løftet talende, mens Judas lægger venstre arm på hans skulder og rækker sit hoved frem til kys. Ligesom de øvrige er han vist i profil. Over Judas ses en hånd og et hoved, der efter frisuren må være Peters, og bag Judas bærer den forreste af flere soldater en fakkelt, mens man som følge af beskæringen kun ser dele af en mindre mand med hævet højre arm.

20) Piskningen (fig. 86), en del beklippet på alle sider, 18,3×14,7 cm. Jesus, her uden korsglorie, er bundet nogen til marterpælen, mens to bød-

Fig. 82-87. Forklarelsen på Bjerget (øverst tv.), Indtoget i Jerusalem, Fodtvætningen, Judaskysset (førneden tv.), Piskningen og Korsfæstelsen. *Plader nr. 16-21 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5122-23, jfr. fig. 70, 71). Jesper Weng fot. 2002. – *The Transfiguration (top left), the Entry into Jerusalem, the Washing of the Feet, the Kiss of Judas (bottom left), the Scourging and the Crucifixion. *Panels 16-21 from *(†)frontal, c. 1200.*

ler med jødehatte trakterer ham fra hver sin side. Begge bødler drejer sig for at lægge hele kroppen i slaget, som de fører med begge hænder. Bødlen til venstre har nu mistet sin svøbe ved beskæring, den anden, som er skægløs, fører sit redskab bag sig, så man af det kun ser noget, der ligner en grentop, stikke op.

21) Korsfæstelsen (fig. 87), beskåret overalt, mindst i venstre side, 19×15,5 cm. Jesus hænger i lange, smalle og skrånende arme med hovedet hældende imod højre skulder, hoften er en smule forskudt mod venstre, knæene mod højre, og de let uad drejede fødder er sat på et suppedaneum (en fodstøtte) af form som et perspektivisk tværbræt. Nagler er ikke vist, ej heller på de opad drejede hænder, og det knælange lændeklæde er kantet med en graveret bort og folderigt draperet med et spidst overhæng midtfor. Under korset, der kan-

tes af perler eller ædelstene, står Maria (tv.) og Johannes sørgende, hun vrider hænderne foran brystet, mens han fører højre hånd til kinden.²²¹ Over korsets tværarme ses det nederste af to i øvrigt bortklippede medaljoner, der formentlig har rummet billeder af solen og månen.

22) Nedfarten til Dødsriget (fig. 135), beklippet overalt, mindst i venstre side, 17,2×16,2 cm. Jesus (th.) går frem med krydsende ben, hovedet bøjet fremover og højre hånd (med stav) pegende mod Lucifer, der løfter venstre hånd afværgende for at spærre adgangen til Dødsriget. Djævelen, med tungen hængende ud af gabet, holder med venstre hånd ved sin hale, men ses ikke tydeligt bundet til en bagved stående leddelt søjle.

B. *(†)Et inventarstykke af ukendt art, snarest et *retabel*, muligvis dog et skrin eller et frontale, hvorfra er bevaret syv plader med motiver, som gengiver

Poppolegenden og diverse messe- og stiftelsesceremonier (fig. 88-94). Pladerne svarer i format, former og bevaring til frontalets rektantede relieffer. Deres rækkefølge er langtfra sikker, end ikke når det gælder de egentlige Popposcener. De går nok i sidste ende tilbage til Widukinds beretning om danernes kristning (skrevet 967-68), men har deres nære sidestykker i mere samtidige tyske, danske, norske, islandske og svenske skrifter, der bringer historien i meget forskellige udgaver. Mens disse tekster har karakter af historiske krøniker, sagaer og årbøger, måtte man som direkte forlæg for Tamdrups Poppolegende umiddelbart formode et S. Poppo helgenlevned, altså et hagiografisk skrift. Om et sådant har eksisteret er uvist og omtvistet.²²² Sture Bolin, der 1931 som den første analyserede Poppotraditionen, var tilbøjelig til at tro på eksistensen af en sådan tabt kilde. Dette er siden modsagt af Lene Demidoff, der 1973 i stedet har formodet en rigt forgrenet mundtlig legendedannelse, som bl.a. skulle give sig udslag på Tamdruppladerne.²²³

Pladerne beskrives her i en rækkefølge, der næsten svarer til den af Poul Nørlund og Harald Langberg foreslåede og afviger lidt mere fra Tage E. Christiansens og Rudolf Volfs.²²⁴

23) En biskop (ærkebiskop?) (fig. 88), som søger at omvende kong Harald Blåtand/Sven Tveskæg; pladen er en del beklippet, mindst i højre side, 19,3×17 cm. Bispem (tv.), med stav i venstre hånd (dens hoved mangler), står frontalt, idet han vender overkrop og hoved imod Harald/Sven og med højre hånd peger bydende mod kongen, der løfter hænderne til modsigelse, den højre med hævet pegefinger. Bispem bærer fuldt skrud, men mangler huen som følge af pladens beklipping, der også synes at have berøvet kongen det meste af en hovedbeklædning.²²⁵ Kongen, med langt lokket skæg, knælang kjortel og en fodsid kappe fæstnet for brystet, står mere naturligt med vægten hvilende på højre fod, der ses fra siden. Bag bispem, der bærer fuldskæg og derfor ikke kan være Poppo (jfr. følgende plader),²²⁶ står en skæglos mand med højre hånd løftet engageret, efter al sandsynlighed Poppo. En arkade, der omgiver kongen, angiver, at scenen foregår indendørs.

24) Poppo's jernbyrd (fig. 68, 89), især beklippet foroven og i venstre side, 20,9×16,6 cm; pladens

nedre fjerdedel har været klippet fra, men er påsat med lodninger 1896-97. Den unge og skæglose Poppo, der er vist i løstsiddende, opbundet dragt, har bare fødder og en lav tætsiddende hue på hovedet. Han rækker sin højre hånd med den gløende handske ind over et flammende bål, mens han løfter sin venstre hånd i en forklarende gestus. På hver side af bålet står en kanneleret, om-snoet søjle med kransekageagtig afslutning, der må forstås som 'ildbukke' eller de 'Ligna', som hørte til ved tidens retslige jernbyrd.²²⁷ Over handsken kommer herrens velsignende hånd til syne, og hele scenen foregår under en trekløverbue, der hviler på søjler med skjoldkapitæler.

25) Poppo viser kongen den glødende handske (fig. 90). Pladen er beskåret på alle sider, 20,7×17,4 cm. Foran kongen, der troner (th.) nærmest som Herodes på nr. 9, jfr. fig. 99 (men med en firkantet fodskammel), står Poppo og løfter i sin venstre hånd handsken, der kranses af små ildtunger. I sin højre holder han en bog imod kroppen, og den nu maste hues hængebånd må skulle angive, at Poppo vandt bispeværdigheden ved sit under. Kongen sidder med krydsede ben, et liljescepter i venstre hånd og den højre slået ud i en talende gestus; han bærer et hovedtøj med krydsgraveret kant og på benene en art 'gamacher'.²²⁸ Bag Poppo har pladen et glat parti, og bag kongen anes rester af arkitektur. Poppo's manglende glorie betyder, at scenen af Tage E. Christiansen placeres før jernbyrden (nr. 24) og tolkes som Poppo, der viser kongen handsken forud for underet; en opfattelse, der ville indebære, at serien fremstiller Poppo som bisp inden underet.²²⁹ Så vidtgående slutninger bør dog næppe drages af gloriers tilstedeværelse, der nok var vigtig, men som også synes underkastet en vis grad af tilfældighed.²³⁰

26) Kong Haralds/Svens dåb (fig. 91). Pladen er stærkt beskåret, 19,8×15,2 cm. Den nøgne konge (th.) ses halvt nedsænket i et stort, 'bødkret' kar, vistnok oprindelig med begge hænder (den venstre er afklippet) løftet i adorantstilling mod Poppo, som står vendt imod kongen med begge hænder løftet manende over ham.²³¹ Poppo bærer nu riflet glorie og en bispeklædning, der ved en påsat plade (19,5×7,2 cm) er ændret fra et ærkebiskoppeligt skrud med tydeligt pallium, som ses bagtil.²³²

Fig. 88-91. Poppolegenden, fire *plader (nr. 23-26) fra et *(†)inventarstykke af ukendt art (B), snarest et retabel, o. 1200 (s. 5124). 88. En biskop (ærkebiskop?) søger at omvende kong Harald Blåtand/Sven Tveskæg. 89. Poppo's jernbyrd. 90. Poppo viser kongen den gloende handske. 91. Kong Haralds/Svens dåb. I NM. Jesper Weng fot. 2002. – *The Poppo legend, four *panels (Nos. 23-26) from an *(†)inventory item (B) of unknown type, most likely a retable, c. 1200. 88. A bishop (archbishop?) attempting to convert King Harald Bluetooth/Sweyn Forkbeard. 89. The Ordeal of Poppo. 90. Poppo shows the King the red hot glove. 91. Baptism of King Harald/Sweyn Forkbeard.*

Fig. 92-94. Poppolegendens øjensynlige fortsættelse, tre *plader (nr. 27-29) fra et *(†)inventarstykke af ukendt art (B), snarest et retabel, o. 1200 (s. 5126). 92. Fejring af messe. 93. Kong Harald Blåtand/Sven Tveskæg viser kirken sin tilslutning og hengivenhed (jfr. fig. 97). 94. Stiftelse af et frontale. I NM. Jesper Weng fot. 2002. – *Apparent continuation of the Poppo legend, three *panels (Nos. 27-29) from an *(†)inventory item (B) of unknown type, most likely a retable, c. 1200. 92. Celebration of Mass. 93. King Harald Bluetooth/Sweyn Forkbeard shows his allegiance and devotion to the Church (cf. fig. 97). 94. Foundation of a frontal.*

27) Fejring af messe (fig. 92). Pladen er især beskåret foroven, hvor bl.a. hovederne mangler, 15,3×15,3 cm. I midten står en ærkebiskop i fuldt skrud og velsigner kalken, som han løfter i venstre hånd foran et alterbord (th.), der vises stærkt perspektivisk. På bordet står disken med hostie, og ved dets fjerneste kant rejser sig den bevarede nedre del af et alterkrucifiks.²³³ Af krucifiksfiguren er alene benene med udadrettede fødder i behold. Bag den celebrerende ærkebiskop ses endnu en højere gejstlig, snarest en biskop (vel Poppo), der foran sig holder en opslået bog.

28) Kong Harald/Sven viser kirken sin tilslutning og hengivenhed (fig. 93, 97). Pladen er især beklippet i siderne og foroven, 15,8×12,3 cm. Kongen (tv.) knæler, vistnok barhovedet, og med hænderne samlet i bøn foran et ambo-ciborium, et alter, hvis baldakin (ciborium) samtidig tjener som en art prædikestol (ambo).²³⁴ Oppe på amboen, der hviler på slanke søjler, og hvis forside har karakter af et frontale, ser man brystpartiet af en ærkebiskop stående med hånden på brystnningen. Alteret nedenunder er omhængt af et klæde, og på bordets flade ses kalken, kalkdugen samt et lille kors. Bag kongen er der øjensynligt rester af en person eller et forhæng, og ved hans fødder en lille arkaderække samt derover spirende vækster (Troens?).²³⁵

29) Stiftelse af et frontale (fig. 94). Pladen er især beklippet forneden og foroven, hvor hovederne mangler, 15,6×16,2 cm. To stiftere, en mand (tv.) og en kvinde, holder imellem sig et frontale, som de øjensynligt er ved at anbringe foran et klædeomhængt alter imellem dem. Med de fjerneste hænder griber stifterne om frontalets nedre rammestykke; han støtter endvidere frontalets øvre parti, hun den firpasformede midtplade, hvis Majestashoved er angivet. I øvrigt har frontalet retkantede relieffelter i tre rækker som det delvis bevarede frontale (A). Af mandens hoved er i det væsentlige bevaret skægget, der i lighed med den øvrige fremtoning minder stærkt om kongen som han fremtræder på de andre scener. Kvinden, vel hans dronning, bærer fødsid kjole med lange ærmer og har vistnok dertil haft et hovedlin.

C. Ornamentrester (fig. 95-96) i form af kobberbånd og -stykker, der har været sekundært brugt til pladernes fæstelse på prædikestolen (jfr. fig. 111), og som oprindeligt har udgjort borter på frontalet (A) og/eller på inventarstykket (B). Ornamentikken danner intetsteds relief, idet den alene er udført ved gravering og pålægning af den mørke 'brunfernis', der spiller så væsentlig en rolle ved især de ældste gyldne altre.²³⁶

Ornamentresterne er følgende: a). Et 33 cm langt og 6 cm bredt bånd, 1896-97 sammensat af fire

strimler. Det har rester af en rankebort (fig. 95), der står graveret og forgyldt på en mørk bund af brunfernis; hvor 1800rnes egetræsfarve dækker forgyldningen, ses forgravingen hovedsagelig kun i strejflys. Ranken danner runde slyng med elegant bladværk, der bl.a. omfatter klaser, aksformede skud, ribber med perlestave og lange tråde med støvknapper eller småfrugter. Bortens nærmeste sidestykke findes på Sindbjergalterets rammeværk, men er lidt rigere udformet.²³⁷ Afskæring foroven og forneden viser, at borten har været noget bredere, og i alle tilfælde er bredden så stor, at ornamentstykket, hvis det stammer fra frontalet, må have tilhørt dets rammeværk.²³⁸ b). Yderligere fire strimler, der ligeledes har tjent til pladernes vandrette fæstelse på prædikestolen, synes uden ornamentik. c). To længere strimler – ligeledes uden ornamentik –, som har tjent til lodret fæstelse, samt syv småstumper. En af de lange strimler (45,5 cm) har rester af forristning for ranker som a), og i en af dem ses ristet et lille tårn med tre vinduer og kegletag.²³⁹ d). Endelig har fem uregelmæssigt tilklippede stykker tjent som 'maske' om Majestaspladen, da den sad på prædikestolen (jfr. fig. 111). På disse stykker ses rester af en rankebort (fig. 96), der er nært beslægtet med den ovennævnte a), men hvis kontrastvirkning er modsat: Ornamenterne står i brunfernis på en blank kobberbund, og forridsning er i øvrigt kun foretaget stedvis. Stykkerne måler i længden 13,5–23 cm og synes at måtte rekonstrueres som dele af en 11 cm bred bort. Dennes betydelige bredde har efter Tage E. Christiansens mening ikke tilladt borten plads i noget frontale, ligesom han i bladborternes forskellige teknik så et vidnesbyrd om, at de stammede fra forskellige inventarstykker.²⁴⁰ Ræsonnementet er væsentligt, men vel næppe ganske bindende.²⁴¹

D. I alt ti små irrede *kobberfragmenter* med spor af forgyldning, fundet 2001 i korapsiden. Det ene stykke er muligvis en nitte, 9 mm lang, de andre består af kobberblik, 4–9 mm; tykkelsen, 0,5–1 mm, må være noget øget ved korrosionen. Stykkerne, der fandtes i forbindelse med sekundære gulvlag,²⁴² kan hidrøre fra A eller B (materialetykkelsen er den samme), eller kunne for den sags skyld være rester af et helt tredje stykke inventar i forbindelse med højalteret.

Fig. 96. *Ornamentrester (s. 5127) fra *(†)frontale (A, jfr. fig. 70–71) og/eller et *(†)inventarstykke af ukendt art (B, jfr. fig. 88–94). Stumper af en bredere rankebort (d). I NM. Jesper Weng fot. 2001. – *Ornament traces from *(†)frontal (A, cf. figs. 70–71) and/or an *(†)inventory item of unknown type (B, cf. figs. 88–94). Fragments of a wider vine border (d).

Fig. 95. *Ornamentrester (s. 5127) fra *(†)frontale (A, jfr. fig. 70–71) og/eller et *(†)inventarstykke af ukendt art (B, jfr. fig. 88–94). Udsnit af rankebort (a), der er rekonstrueret af fire kobberbånd. I NM. Jesper Weng fot. 2001. – *Ornament traces from *(†)frontal (A, cf. figs. 70–71) and/or an *(†)inventory item of unknown type (B, cf. figs. 88–94). Detail and drawing of vine border (a), reconstructed from four copper bands.

Popposcenernes tekstbaggrund. Det er som nævnt ikke muligt at knytte de under det formodede retabel (B) beskrevne fremstillinger til noget enkelt kendt skriftligt forlæg, idet beretningens elementer synes at knytte an til forskellige traditioner, der ikke alle kendes i skriftlig form. Vi må her tage udgangspunkt i de mere specifikke elementer, således jernhandsken, Poppo's status for og efter underet, samt tilstedeværelsen af en ærkebiskop.

Gudsbevisets genstand var hos Widukind blot et 'glødende jern'. De tekster, der svarende til Tamdrup taler om en handske, er få og sene, således Saxo o. 1200, der lader Poppo stikke sin arm i handsken helt 'til albuen'. Saxo må have hentet handsken fra tyske kilder, således fra en teksttilføjelse til Adam af Bremens gamle værk (*Scolion* 20) og/eller fra værket *Gesta Trevorum* (Ærkebiskopperne af Triers historie), der blev skrevet o. 1150, og hvori Poppo tidligst optræder med handske.²⁴³

Tilsvarende er teksterne uenige om Poppo's status for og efter underet. Hos Widukind var Poppo en klerk, der 'nu' (altså da Widukind skrev) var 'regulær munk og biskop'. Adam af Bremen, der altid fremhæver de Hamborg-Bremenske ærkebiskoppers rolle, lod o. 1075 Poppo være en vis og from mand, der var kejserens og Hamborg-ærkebispens udsending til Norden samt indviet biskop i Slesvig.²⁴⁴ På grund af underet skulle tusinder være blevet troende, ligesom »Poppo's navn endnu i dag tit lovprises hos danerne og i deres kirker. Nogle hævder, at dette gik for sig i Ribe, andre at det var i Hedeby, som kaldes Slesvig«. På grundlag heraf omtalte også nordiske kilder Poppo som biskop. Gerne fremstod han som bisp allerede før sin jernbyrd, således i den engelske gejstlige Ælnoth's Knud den Helliges legende (o. 1122), i Roskildekroniken (o. 1138), der udtrykkeligt knyttede Poppo til Slesvig og endelig hos den islandske historikrer Snorre (o. 1178-1241), som i Olav Trygvesson's Saga ville vide, at jernbyrden skulle have fundet sted på øen Mors i Limfjorden.²⁴⁵ Saxo, derimod, lader klart først Poppo opnå bispeværdigheden efter underet, idet ærkebiskop Adaldag af Bremen højtideligt skulle have indviet ham til biskop i Århus.

Tilstedeværelse af en ærkebiskop ved jernbyrden forekommer ikke i andre tekster end den nævnte *Gesta Trevorum*, som identificerer Poppo med en ærkebiskop Poppo af Trier (1015-47), der skulle være draget nordpå for at omvende danernes stamme. Poppo's ry sagdes ifølge kilden endnu at være levende i Danmark, hvor han dyrkedes under navnet Ansgar, ligesom hans grav i Trier ofte blev besøgt af danskere.²²³

Jernbyrdens udførelse med en handske knytter utvetydigt Poppolegenden i Tamdrup til Saxo og de to tyske kilder, som han på dette punkt er afhængig af. Af disse kan *Gesta Trevorum* nok begrunde en ærkebiskop; men at pladernes ærkebiskop skulle være ment som ærke-

biskop af Trier, er næppe muligt, så meget mere som han tydeligvis ikke er identisk med Poppo. Nærmest skildringen i Tamdrup står således Adam af Bremen-tilføjeisen og Saxo, der også begge rummer det øjensynligt for pladerne kendetegnende element, at det er gennem underet, at Poppo opnår bispeværdighed.²⁴⁶

Spørgsmålet bliver da, hvem der er pladernes ærkebiskop? Poul Nørlunds forslag, at det på seriens første plade (nr. 23, fig. 88) måske kunne være »Bremerbispen«, der prædikede for kongen, synes helt nærliggende og bør vel udstrækkes til at gælde ærkebisperne også på de følgende plader (nr. 26, 27, 28).²⁴⁷ Nok nævner ingen bevaret kilde, at en Hamborg-Bremen-ærkebiskop skulle have taget personlig del i Poppo's mission. Men elementet kan bygge på tabte kilder, såsom en eventuel stedlig legendedannelse, der på dette punkt kunne have spundet videre på f.eks. Adam af Bremens hovedtekst med dens understregning af ærkebispens rolle i Poppo's mission. Og der er vel den mulighed, at guldsmedens billedliggørelse af beretningen i sig selv har været med til at skabe dens elementer, idet ærkebispens optræden er indført som et træk, der giver dramatik og sikrer tilstedeværelsen af den højeste kirkelige autoritet til at ophøje Poppo og give kirkens velsignelse til konge og folk. Den usikkerhed, der åbenbart har rådet med hensyn til døberens status på pladen med kongens dåb (nr. 26, fig. 91), kunne med andre ord vise hen til en situation, hvor legenden har taget form så at sige i guldsmedeværkstedet.

Poppolegendens beretning på pladerne kan således antages at have været nogenlunde denne: Poppo kom til Danmark i følge med ærkebispens af Hamborg-Bremen, der forgæves prøvede at omvende kongen, Harald Blåtand/Sven Tveskæg (nr. 23, fig. 88). Poppo stod da frem og bar jernbyrd med en glødende handske (nr. 24, fig. 89), som han derpå foreviste kongen tillige med sin uskadte hånd (nr. 25, fig. 90). Poppo, der efter underet vises som en hellig biskop,²⁴⁸ omvendte herved kongen og gav ham dåben (nr. 26, fig. 91).

For de sidste tre plader (nr. 27-29) savnes al nærmere skriftlig vejledning. Poul Nørlund ville ikke udelukke, at en eller flere viste 'lokale tamdrupske begivenheder'. Således kunne frontalestiftelsen (nr. 29) simpelt hen vise stiftelsen o. 1200 af selve det frontale, han mente pladerne havde indgået i. Mest hældede han dog til at ansue de tre scener som en mere eller mindre direkte fortsættelse af Poppolegenden, et synspunkt, som også Tage E. Christiansen delte, og som vel vanskeligt lader sig anfægte.²⁴⁹

Er dette rigtigt, må de tre plader i sig selv være et indicium for en lokal legendedannelse. Deres scener er antagelig broderinger over Widukinds slutord, der blev gentaget i lignende almene ordvalg hos senere forfattere: »Derover omvendte kongen sig, besluttede at ære Kristus alene som Gud, og bød de folk, han herskede over, at forkaste afguderne, og han viste senere præster-

ne og Guds tjenere skyldig ære». De tre sceners rækkefølge er som nævnt usikker. Som den første kunne man tænke sig messefejringen (nr. 27), hvorved bremærkebispens og en biskop (vel Poppo) indfører sakramentet hos danerne. Herefter lader kongen sig undervise af ærkebispens og viser kirken sin hengivenhed (nr. 28),²⁵⁰ hvorefter han som en god kristen fyrste anviser sit folk vejen ved at begave kirken med et prægtigt frontale (nr. 29).

Den sidste scene kunne blot alment vise hen til kongens gaver af denne art til landets kirker. Men sandsynligere er det vel, at fremstillingen også mere specifikt har refereret til en stiftelse i selve Tamdrup. Her ville vel at mærke ikke være tale om den af Nørlund overvejede lokale stiftelse af det bevarede alter, men derimod om en ældre stiftelse tillagt Harald Blåtand eller Sven Tveskæg (jfr. ndf.).

Teknik. Reliefpladerne er udført i den siden antikken kendte opdrivningsteknik (repoussé), således som den er beskrevet o. 1100 af munken 'Theophilus',²³⁶ der formentlig er identisk med guldsmeden Roger af Helmarshausen (jfr. s. 5107). Metallet er hamret tyndt ud i passende smidige plader, hvorefter man forpå med en gravstik har indridset motivernes konturer som en styrende fortegning. Dernæst er udarbejdelsen af det egentlige relief begyndt, bagfra og indimellem forfra med brug af hamre, krumjern og af og til glødning af metallet til smidiggørelse af især de højeste reliefpartier. Det færdige relief skulle, når der som her var tale om kobber (og ikke guld eller sølv), pudses grundigt med en uldklud og sand inden graveringen af finere detaljer og en afsluttende forgyldning og eventuel påbrænding af såkaldt brunfernis, en mørk belægning som kontrast til guldets. Som en sidste behandling foreslog Theophilus, at bagsidernes reliefhulinger fyldtes med et stabiliserende stof, bestående af voks iblandet sand og tegljordssmulder.²⁵¹

For Tamdruppladernes vedkommende ses der ingen teknisk forskel mellem frontalets reliefplader (A) og Poppolegendens (B), ligesom alle rektantede felter må skønnes at have holdt samme mål. Kobberet er som i de øvrige gyldne altrent, ca. 99% kobber, 1% bly mv. Pladetykkelsen er ca. 0,5 mm, reliefhøjden varierer imellem blot ca. 1 cm (nr. 8, 10, 16, 23, 27) og op til ca. 2 cm (12, 14, 17). Theophilus' råd om altid at drive hovederne højest op, er langt fra konsekvent fulgt.

Fig. 97. Kong Harald Blåtand/Sven Tveskæg viser kirken sin tilslutning og hengivenhed, bagside af *plade nr. 28 fra et *(†) inventarstykke af ukendt art (B), snarest et retabel, o. 1200 (s. 5126, jfr. fig. 93). Jesper Weng fot. 2001. – *King Harald Bluetooth/Sweyn Forkbeard showing the church his allegiance and devotion. Back of *panel 28 from an *(†) inventory item (B) of unknown type, most likely a retable, c. 1200 (cf. fig. 93).*

Således har pladerne med Flugten til Egypten og Indtoget i Jerusalem (nr. 12, 17) den største reliefhøjde i de tykbugede æsler. Når forridsningen er fulgt ved det efterfølgende opdrivningsarbejde, vil den normalt ikke kunne spores. Her ses den da også kun stedvis, således i Besøgelsen (nr. 7) omkring Zacharias' hoved (fig. 75), hvor guldsmeden har sjusket, og ved Kongernes besøg hos Herodes (nr. 9), hvor et pladestykke over hans hoved er efterladt halvgjort, fordi man af en eller anden grund har valgt at lægge et nyt stykke over (fig. 99). De steder, hvor nye pladestykker er nitet på, må især opfattes som reparationer som følge af opståede gennembrydninger i metallet eller som forholdsregler til at imødegå en sådan gennembrydning (nr. 10). Som nævnt kan der dog også være tale om mere ikonografisk bestemte indgreb. Således må midtpladens (nr. 1) ændrin-

Fig. 98a-b. Kongernes tilbedelse, *plade nr. 10 fra *(†)frontale o. 1200. Jesusbarnet er udført på en særskilt påsat plade (s. 5119, jfr. fig. 70, 71). a. Forsiden. b. Bagsiden. Jesper Weng fot. 2001-02. – *The Adoration of the Magi, *panel 10 from *(†)frontal c. 1200. The Christ Child has been executed on a specially attached plate. a. Front. b. Back.*

ger ved Majestashovedets isse og glorie snarest skyldes ønsket om at give figuren en $\dagger$ kongekrone (fig. 74), ligesom ændringen ved kong Haralds/Svens dåb (nr. 26) vel nok skyldes guldsmedens usikkerhed med hensyn til Poppo's rolle og status. Guldsmeden har tydeligvis benyttet sig af visse standardtyper, både når det gælder ansigterne, dragternes foldekast og selve figurfremstillingen; således går den bebudende Gabriels fremskriden, med højre hånd løftet og den venstre samlende kappen, igen også hos en engel ved markens hyrder (fig. 76-77), ligesom den ses mere eller mindre let genkendelig andetsteds. Da hovedparten af reliefarbejdet er foregået fra bagsiden, kan guldsmedens samlede intention med fremstillingen træde nok så klart frem bagpå (fig. 74b, 78b, 81, 97, 98b), ligesom megen teknik bedst studeres herfra. Her kan det således iagttages, hvordan klædefolderne er ridset op som skarpe grater, der siden er suppleret med graving forfra. Gravingen gør sig som nævnt stærkest

gældende på Majestasrelieffet (nr. 1), hvor man også bedst får indtryk af repertoire af skraveringer og borter (fig. 72). Helt uden graving er, som det fremgår, pladerne nr. 6 og 8. Prikgraving ses anvendt i form af enkelte punkter, således som øjenpupiller, derimod ikke som en egentlig fladedækning (opus punctile).²⁵² Forgylningen, der er lagt som en lueforgylning, fremtræder ensartet, når bortses fra de fire plader med evangelistsymbolerne (nr. 2-5), hvis guld har en lysere og mere gul tone, der må skyldes et vist indhold af sølv (jfr. fig. 72). Stanser er ikke benyttet, og brunfernis er, som det fremgår, kun anvendt på ornamentstykkerne, hvilket svarer til situationen på alteret fra Sindbjerg. Bagsidernes hulinger savner spor af fyldmasse og fremtræder brunrødt korroderede, stedvis med spor efter et polérmiddel (kaldet krokus), der består af bolus og engelsk rødt, og som må stamme fra 1896-97.²⁵³

Guldsmed og værksted. Arbejdets fællespræg er så åbenlyst, at alle plader må formodes udført af én

Fig. 99a-b. Helligtrekonger for Herodes, *plade nr. 9 fra *(†)frontale, o. 1200 (s. 5119, jfr. fig. 70, 71). a. Helhed. b. Udsnit, hvor sekundær plade ved Herodes' hoved er aftaget; på det oprindelige pladestykke ses let afvigende forridsning. Jesper Weng fot. 2001. – *The Three Kings before Herod, *panel 9 from *(†)frontal, c. 1200). a. Whole. b. Detail where secondary plate at the head of Herod has been removed; on the original piece of the panel one can see a slightly different preliminary outline.*

og samme guldsmed, der dog udmærket kan have haft hjælpere. Mest selvstændigt markerer sig vel evangelistsymbolerne (nr. 2-5), der synes nok så elegant udførte, og hvis forgyldning som nævnt er afvigende. Guldsmeden, som åbenbart findes afbildet under Majestasrelieffet (fig. 100), har givetvis udført både frontalet (A) og Poppolegendens relieffer (B), og han formodes af Francis Beckett og Poul Nørlund tilknyttet samme værksted som mesteren for det lidt ældre gyldne alter fra Sindbjerg kirke (Vejle amt). Trods åbenlyse forskelle er en værkstedssammenhæng med Sindbjergalteret ret utvetydig og bidrager til det indtryk, at guldsmeden har hørt til i det østjyske område.²⁵⁴ Med udgangspunkt i den formodede mesters liggende billede opfattede Nørlund ham som en gejstlig eller snarest en munk,²⁵⁵ hvilket ikke ville være urimeligt i lyset af samtidens europæiske vidnesbyrd om gejstlige guldsmede.²⁵⁶

Datering og stil. Ligesom Francis Beckett, der 1919 ville datere pladerne 1170-1200,²⁵⁷ hæftede

Poul Nørlund sig 1926 ved scenernes overfyldthed (horror vacui), der sammen med det kraftfulde udtryk gav dem 'en mere barbarisk og rustik karakter end vore øvrige alterprydelser'. Dette, i forening med stedvis antikverede træk som det næsten ottonske i den krumryggede konge på plade nr. 28 (fig. 93, 97), måtte give indtryk af en guldsmed, der har virket i et provinsielt og noget retarderet kunstmiljø.²⁵⁸ Samtidig fremhævede Nørlund imidlertid guldsmeden som lidt af en personlighed, en storartet dramatisk fortæller med særegen evne til midt i personmylderet at skabe en plasticitet og monumentalitet af en karakter som i 1200rnes kunst.²⁵⁹

Nørlund lagde som dateringsfundamentet en analyse af scenernes ikonografiske typer, der hovedsagelig tilslutter sig de lidt yngre gyldne alters, og som i lighed med ornamentikkens yppige bladværk taler imod en udførelse før 1100rnes senere del.²⁶⁰ Når det gælder en nærmere datering, var Nørlund med god grund usikker. Mens hans tekstafsnit sy-

nes at måtte tages til indtægt for dateringsmuligheder på begge sider af 1200, hældede han i sin afsluttende sammenfatning til en tidsfæstelse 1200–25.²⁶¹ Formentlig er pladerne snarere blevet til efter 1200 end før. Den her givne datering, o. 1200, er foretrukket for sin rummelighed, idet den ikke udelukker en udførelse lidt før 1200.

Dateringsproblemet er nært forbundet med spørgsmålet om forudsætningerne for pladernes stilpræg, som Poul Nørlund benævnte 'den dramatiske stil'. Han mente især at finde dens forbilleder i Vest- og Sydfrankrig og tænkte sig impulserne formidlet via Hærvejen og de store pilgrimsruter.²⁶² Nørlund pegede imidlertid også på en noget nærmere inspirationsmulighed i Rhin- og Maasområdet blomstrende metalkunst. At forudsætningerne snarest bør søges i dette område, bekræftes bl.a. af de riflede glorier og af ansigtstypen, der virker udpræget 'maaslandsk', som den ses allerede på det tidligste store skrin i Visé, Saint-Martin, fra o. 1130–40.²⁶³ Også folderens svung, der til dels må gå tilbage til byzantinske forbilleder, kan have forudsætninger i Rhin- og Maasområdet, hvor Nørlund endvidere fandt sidestykker til de pøllegtige folder om en del figurers fødder på S. Heriberts skrin i Köln-Deutz fra o. 1170, et af de mange værker, der har været tilskrevet guldsmeden Godefroid (de Claire) fra Huy.²⁶⁴ Andre træk ved dette skrins draperigengivelse er derimod i det væsentlige ukendte på Tamdruppla-

derne, således de 'klæbende' folder såvel som næsten enhver form for knæk i foldekast og sømforløb. Sådanne 'mangler' kunne skyldes en forenkling af formerne undervejs.²⁶⁵ Men det ser mere ud til, at Tamdrupguldsmeden har været ved at tilegne sig den klassicerende 'rillefoldestil', der optrådte før 1185 hos den såkaldte 'Petrusmester' på Servatiuskrinet i Maastricht, og som kom til fuld udfoldelse på Karlsskrinet i Aachen, der er færdiggjort i årene frem mod 1215.²⁶⁶

Inventarstykkernes art og placering. Mens ældre forskere henførte alle 29 plader til ét stort frontale eller 'gyldent alter',²⁶⁷ kunne Tage E. Christiansen som nævnt 1968 overbevisende rekonstruere et mindre frontale af de 22 (A, fig. 71). Hans eget svar på spørgsmålet, hvilket inventarstykke de sidste syv plader (B) havde smykket, var med god grund tøvende. Han nævnte den mulighed, at de kunne have hørt til i et mindre frontale ved et af kirkens sidealterborde, men var mest tilbøjelig til at henføre dem til højalteret. Her kunne de have smykket bordets sider, et retabel ved dets bagkant, eller de kunne have haft plads på et husformet helgen-skrins skrå tagflader. Selv var Christiansen mest optaget af den sidste mulighed, bl.a. ud fra sin tanke om Tamdrup som et valfartsmål for S. Poppo.²⁶⁸ Siden har Rudolf Volf 1970 talt for de syv pladers placering i et retabel,²⁶⁹ mens Inger-Lise Kolstrup 1991 har tilsluttet sig Christiansens tanke om, at de skulle have hørt til på et helgen-skrin.²⁷⁰

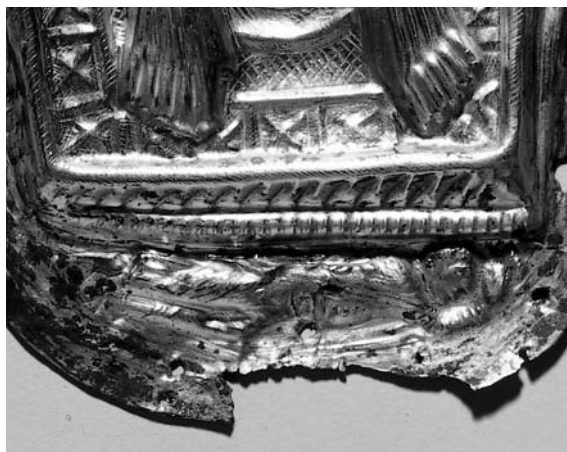

Fig. 100a-b. Den formodede guldsmed udstrakt under fødderne af Majestas Domini (s. 5116, 5133f.), udsnit af ★plade nr. 1 (jfr. fig. 72). a. Set fra forsiden. b. Fra bagsiden. Jesper Weng fot. 2001-02. — *The presumed goldsmith prostrate at the feet of Christ in Majesty, detail of ★panel 1* (cf. fig. 72). a. Seen from the front. b. From the back.

At frontalet (A) har hørt til kirkens romanske højalterbord, må anses for sandsynligt. Men det skal samtidig bemærkes, at dette alterbord ikke kendes, og at senere højalterborde har været så meget kortere end frontalets rekonstruerede ca. 228 cm, at der i almindelighed kan sættes spørgsmålstegn ved dets tilhørsforhold til højalteret (jfr. s. 5112-13). De 2001 i apsiden fundne kobberfragmenter (D) udgør nok et lille moment til fordel for frontalets tilknytning til højalteret, men deres ubestemmelighed gør deres udsagnskraft begrænset. En anden mulighed for frontalet kunne være, at det i stedet har tilhørt et helligkorsalter foran korbu.

Usikkerheden om frontalets plads, gør det yderligere svært at argumentere, når det gælder karakteren af Poppopladernes (B) oprindelige inventarstykke. Det er således rigtigt, at man på Rhin-Maaslandets store skrin kan se tilsvarende helgenscener på de skrå tagflader. Ganske vist synes pladerne her gennemgående rektangulære. Men i det mindste ét rekonstruerbart skrin, S. Bertuin's i Malonne fra o. 1202, synes at have haft kvadratiske plader med helgenscener, og noget tilsvarende kunne således tænkes på et eventuelt skrin i Tamdrup.²⁷¹ Når man alligevel må hælde til tanken om et retabel i Tamdrup, skyldes det især den store overensstemmelse imellem samtlige retkantede pladers udførelse og størrelse. Dette taler for, at alle er udført til ét stort inventarstykke, en alterprydelse i form af et frontale med tilhørende retabel.²⁷² Dette ville svare til samhörigheden frontale-retabel ved de gyldne altre fra Lisbjerg, Sahl og Broddetorp (Sverige). Nok ville et retabel i Tamdrup tilhøre en fra disse afvigende type med helgenscener. Men metalklædte retabler med sådanne scener er ikke ukendte i de vesteuropæiske områder, hvorfra guldsmeden i øvrigt synes at have hentet faglig inspiration.²⁷³

Stiftelse. I hvert fald når det gælder frontalet (A), kan stiftelsen belyses af Majestaspladens (nr. 1) småfigurer (fig. 72, 100-101), der som nævnt må opfattes som to stiftere med en vel nok af dem engageret guldsmed.²⁷⁴ Afbildning af så mange personer, som havde hver deres del i en stiftelse, var ikke ualmindeligt på tidens altre. Nævnes kan et broderet alterklæde (antependium) fra nonneklo-

Fig. 101a-b. Formodede stiftere (s. 5044ff., 5117, 5133), udsnit af *plade nr. 1 med Majestas Domini (jfr. fig. 72). a. Kronebærende kvinde (en dronning?). b. En formodentlig gejstlig mand. Jesper Weng fot. 2001. – *Presumed founders, detail of *panel 1 with Christ in Majesty* (cf. fig. 72). a. *Woman wearing a crown (a queen?)*. b. *A presumed cleric*.

steret i Rupertsberg ved Rhinen (o. 1230), hvor man ud for fødderne af en central Majestasfigur ser fremstillinger af ærkebisp Sigfrid af Eppstein (tv.) og hertuginde Agnes af Lothringen (begge i proskynese), bag dem yderligere et par verdslige herrer i bøn samt nederst abedissen Elisa omgivet af ti navngivne nonner, der kan have medvirket ved broderiet.²⁷⁵ Hverken i Rupertsberg eller andetsteds ser man øjensynligt som i Tamdrup, at stiftere har trængt sig helt inden for en Majestasfigurs mandorla eller firpas. Når dette er tilfældet her, kan det vel være et ønske fra bestillerne; at man ved udførelsen har været opmærksom på forhold-

det, ses deraf, at billedet af den formodede guldsmed bevidst synes anbragt uden for den perlestav, der løber firpasset rundt og således afgrænser den himmelske sfære. En medvirkende forklaring til stifternes placering inde i selve firpasset kunne være, at de har været afdøde, da frontalet udførtes, og således har repræsenteret længst forgangne fundatorer; herfor kunne måske også deres adorerende gestus tale.²⁷⁶ I så fald kunne kvinden være næsten en hvilken som helst dronning (eller hertuginde) før o. 1200.²⁷⁷ Mest sandsynligt er det dog nok, at de to stiftere i lighed med den formodede guldsmed skal forstås som samtidige fra o. 1200. Også i dette tilfælde synes nærmere identifikation som nævnt umulig (jfr. s. 5046). Men der kunne, som foreslået af Nørlund, være tale om Knud VI.s dronning, Gertrud af Saksen (†1197), eller måske Valdemar den Stores enke, Sophie af Novgorod (†1198) i forening med en stedlig præst eller kongelig kapellan.²⁷⁸

Hvordan frontalets stiftelse end er kommet til, så har den formentlig også omfattet Poppopladerne (B) og fragmenterne (C) og (D). Det gælder især, hvis Poppopladerne som formodet har tilhørt et retabel, og da uanset at en af pladerne (nr. 29) viser en egen stiftelsesscene.²⁷⁹ Skulle de syv plader i stedet have tilhørt et helgenskrin eller yderligere et frontale, så er deres tids- og håndværksmæssige tilknytning til frontalet (A) så entydig, at de i alle tilfælde må tilskrives samme ukendte stiftermiljø omkring Tamdrupbasilikaen.

Senere historie. Stykkernes karakter er af en art, der naturligst knytter dem til højalteret, nær hvilket da også de små kobberfragmenter (D) er fundet. Som det fremgår, haves imidlertid ingen nærmere viden om det oprindelige højalterbord (†nr. 1). Et muligt senere (†nr. 2) har i givet fald været for kort til frontalet, og det samme gælder med sikkerhed det nuværende alterbords oprindelige kerne (fig. 69), der er opført i begyndelsen af 1500'erne og kun måler ca. 175 cm imod frontalets beregnede ca. 228 cm. Ved denne tid kan frontalet således ikke have haft plads foran alterbordet.²⁸⁰ Dette kunne betyde, at frontalet nu var flyttet op over alteret, en udvikling, der kendes fra udlandet, og som herhjemme er dokumenteret for det gyldne alter i Sahl kirke.²⁸¹ Skil-

levæggen bag alteret med dets murfremspring omkring døren og alterbordet og to smalle åbninger derover giver imidlertid intet indlysende bud på en konkret placering (fig. 48). Muråbningerne har ganske vist en art sidestykker netop i Sahl kirkes tilsvarende skillevæg bag ved alteret, hvor to åbninger sad bag det sekundært hævede alterretabels Maria- og Johannesfigurer og åbentbart skulle belyse dem bagfra. En sådan funktion må man imidlertid afvise i Tamdrup, hvor muråbningerne er skrå og forekommer ret uforklarlige (jfr. s. 5092). Forudsat at de havde en funktion, må den nedre have forhindret en opsætning af frontalet på murfremspringet, idet det da ville have dækket åbningen, ligesom bordets bredde ikke indbyder til nogen opsætning direkte oven på det.

Det asymmetrisk anbragte højalterbord med tilhørende vægarrangement fra o. 1500 er så usædvanligt, at det ikke blot vanskeliggør en rimelig placering af det gamle frontale. Det tillader heller ikke tidens alternative normalløsning, en træskåren, figurrig højaltertavle. I lyset heraf er det jo tænkeligt, at alterprydelsen ud over de øvre partiers kalkmaleri har bestået af det gyldne alters plader i ny opsætning og indfatning. Hertil må anføres, at pladerne ikke synes at udvise huller fra flere end de to nævnte påsømninger o. 1200 og 1600–25. Men man kunne i senmiddelalderen have genbrugt de gamle huller.

Tanken om, at kirkens gyldne inventarstykker endnu i middelalderen kunne være blevet adskilt og måske nymonteret (i mindre tavler?), finder måske en vis bekræftelse i deres tidligste omtale. I en konfiskationsliste fra reformationstiden, der på Sjælland og Fyn opregner adskillige forgyldte kobberværker, nævnes i Jylland alene, at der »i Tanderop Kirke er mange forgyldte Stycker aff Kopper«. At denne betegnelse 'stykker', skulle vise hen til, at kirkens gyldne prydelser allerede da var adspaltet i løse plader, benægtes ganske vist af Tage E. Christiansen.²⁸² Men forståelsen 'løse eller mindre stykker' må siges at være den mest nærliggende og gjordes da også gældende allerede hos Poul Nørlund.²⁸³ Som listens eneste indførsel er stykkerne i Tamdrup bevaret og har altså undgået kongens efterstræbelse. Måske har de i en el-

ler anden form indgået i alterprydelsen, indtil de med genanvendelsen 1600–25 fik plads i prædikestolens felter (jfr. s. 5141).

Alterbordsforside (jfr. fig. 104), 1986, udført efter tegning af arkitekt Jens Vilhelmsen som ramme om galvanoplastiske kopier af kirkens *gyldne plader fra romansk tid (jfr. ovf.).²⁸⁴ Rammeværket, der er af moseeg, har retkantede, glatte felter for de enkelte plader og er farvesat med gylden bund og staffering som altertavlens ved Mogens Larsen og Karsten V. Larsen. De 29 pladekopier er opsat som genkaldelse af kirkens gyldne alter i form af et bredt frontale med Majestas Domini, flankeret af alle 24 sceniske plader i tre rækker; de såkaldt 'historiske plader' har plads i den øvre række. De galvanoplastiske plader er oprindelig udført til en lignende (†) *alterbordsforside*, der var tegnet af arkitekt Viggo Norn, og som opsattes i kirken 1934. Da var kun pladen med Majestasrelieffet på plads medsamst de 'historiske' plader, der er skænket af Nationalmuseet og udført af billedhuggeren William Larsen. Han har også udført pladerne med evangelisternes symboler, der er skænket af en privat giver 1935, mens de resterende plader først er udført af konservator B. Brorson Christensen 1959, da alteret højtideligt blev genindviet i anledning af det formodede 1000-år for Harald Blåtands dåb.²⁸⁵ Alterbordsforsiden fra 1934 var opbygget som en forenklet udgave af et romansk frontale med pladekopierne opsat i samme orden som nu; to smalle felter over og under Majestas Domini rummede versalskriften: »Anno Domini MDCCCCXXXIV« (I det Herrens år 1934). Efter at der i 1960'erne var konstateret svamp i alterbordsforsidens træværk, blev det kasseret og pladekopierne midlertidigt opsat på en glat plade overtrukket med blå klæde.²⁸⁶

† *Alterklæder*. 1700 var alterklædet forslidt og 'utjenligt'.¹⁴⁰ 1824 var en ny 'alterbeklædning' anskaffet, og 1847 ønskedes klædet opfarvet.⁵⁹ 1862 var alterklædet af rødt plys med ægte guldgaloner, og 1884 anskaffede man et nyt af uldfløjl med kors af ægte guldbrokade.¹⁷

Altertavle (fig. 104), 1600–25, udført af samme snedker som prædikestolen. Tavlen er arkitektonisk opbygget, storstykket tredelt med kantende søjler, topstykket kvadratisk med en lille topgavl,

og alt indfattes af vinger i form af rulleværkskar-toucher med frugtklaser. De slanke joniske søjler med beslagværksprydelse hviler på postament-fremspring med beslagværk, bosser (på siderne) og løvehoved. Storfelterne, af hvilke det midterste er lidt bredere, indfattes (som topfeltet) af tandsnit-lister, og storvingerne bærer små vasespir. Frisen brydes over søjlerne af fremspring med engle-hoved, og en forkrøppet tandsnitliste ledsager storgesimsen, der yderst bærer frifigurer af basunblæsende engle på plinte med diamantbosser (fig. 102). Topfeltet kantes af joniske kvindehermer med frugtbundt på skaffet, og topvingerne har medaljon med englehoved (fig. 102). Topfrisen svarer til storfrisen og bærer små vasespir på fremspringene såvel som på topgavlen, der rummer et englehoved, mens de skrå sider bærer volutbøjler.

Tavlens staffering er fra 1934 i lysegrønt, lyse-rødt, gråt, brunt, sølv og guld. Søjlerne har en lyserød marmorering, og indskrifterne står forgyldte på brun bund. Sidefelterne rummer en versalindskrift med Nadverindstiftelsesordene, »Vor Herre Jesus Kristus i den Nat... saa ofte som I drikker det til min Ihukommelse«. De øvrige indskrifter er med kursivskrift. I topfrisen læses: »Jeg er Opstandelsen og Livet. John. 11 v. 25«, i storfrisen: »Saaledes elskede Gud Verden... John. 3 v. 16«, og i postamentfelterne fra nord: »Mig er given al Magt ... Matth. 20 v. 18«, »Kommer hid til mig alle... Matth. 11 v. 28« samt »Se jeg er med eder alle Dage... Matth. 20 v. 20«. Bag på tavlen er anført med rødt: »Kirkens Inventar malet 1934 P.J. Bagger«.

Malerifelterne rummer siden 1875 såkaldte 'trærelieffer' eller '*brandmalerier*', træplader med motiver, som er indskåret med huljern og derefter sværet med sort; en teknik, som kort forinden var introduceret til nyudsmykning af prædikestolens felter (jfr. ndf.). Arbejdet må som prædikestolens skyldes billedhugger Niels W. Fjeldskov.²⁸⁷ I storfeltet ses Korsfæstelsen med de hellige kvinder, i topfeltet Himmelfarten. Begge fremstillinger gentager i moderniseret form motiverne på tavlens ældre *malerier* fra o. 1750, der er malet i olie på fyrrepanel og nu ophængt i sideskibenes gamle alternicher (Korsfæstelsen i nord). Storfeltets maleri af Korsfæstelsen (fig. 131), 134×75 cm, viser Jesus

Fig. 102. Altertavle, 1600-25, udsnit med topvinge, kvindeherme og basunengel (s. 5135). Jesper Weng fot. 2000. – *Altarpiece, 1600-25, detail with top wing, female herm and cherub.*

hængende dybt i armene, mens Maria står nedenfor i sorg og Maria Magdalene omfavner korsets fod. Kvinderne er iført blå, røde og grønne ge-

Fig. 103. Tidligere altermaleri, Opstandelsen, midten af 1700erne (s. 5136). Jesper Weng fot. 2000. – *Former altar painting, the Resurrection, mid-1700s.*

vandter, og scenen er et øde bakkeland med mørke dramatiske skyer. Under motivet ses et brunt skriftfelt med gul frakturskrift: »Ligesom Moses ophøiede Slangen i Ørken, saa bør det Menne-skens Søn at ophøies. Joh. 3. C. 14.V«. Topmaleriets fremstilling af Himmelfarten (fig. 103), 86×78 cm, viser Jesus svævende i en stråleglans, mens tre arabisk udseende mænd ser bevæget til. De to malerier har nu brunmalede profilrammer fra 1875.

Som følge af fuldstændige afrensninger af træet i 18- og 1900'erne kendes der intet til tavlens ældre farver, ligesom vi intet ved om dens malerier før det bevarede sæt fra o. 1750 kom til. Maleriet af Korsfæstelsen (fig. 131) har et sidestykke i Føvling kirke (s. 4030). 1795 sagdes tavlen at være til 'anstød og vansir'; hvis den ikke skulle aldeles forfalde, måtte den have eftersyn, maling og afpudsning. Det var ikke sket 1800, da den kaldtes 'ældgammel',⁵⁸ ej heller 1824 og 1827, da tavlen stadig var trængende. Endelig 1831 blev den malet,⁵⁹ måske af A. Schumann, Horsens,²⁸⁸ og sidefelterne forsynet med indskrifter, der 1862 nævnes som 'Lovens ti bud' og 'Evangelierne'.¹⁷ Atter 1863 blev tavlen malet, og 1875 fik den som nævnt erstattet sine 'slette malerier' med de nuværende 'i den kunstart, der er brugt på prædike-stolen'.²⁸⁹ 1892 lod man tavlen afrense, så træet stod mørkt med en 'moderat boning' og forgyldte sirater, alt 'efter Magnus-Petersens anvisning' (jfr. fig. 127).²⁸⁹ Endelig har altertavlen 1934 fået sin nuværende fremtræden.

Om et eventuelt *helgenskrin*(?) med S. Poppo's relikvier se s. 5132.

En kombineret alterbaldakin og 'prædikestol' gengivet på det (†)gyldne alters plade nr. 28 (fig. 93, 97) har ført til den antagelse, at et sådant *ambo-ciborium*(?) skulle have eksisteret i kirken (jfr. s.

Fig. 104. Alterparti. Altertavle, 1600-25, med 'brandmalerier' ved Niels W. Fjeldskov 1875 (s. 5135). Alterbordsforside, 1986, med 1934-59 udførte galvanoplastiske kopier af pladerne fra det ★(†)gyldne alter (s. 5135). Udformningen går tilbage til en (†)alterbordsforside udført 1934 efter tegning af arkitekt Viggo Norn. Jesper Weng fot. 2000. – *Altar. Altarpiece, 1600-25, with 'pokerwork' by Niels W. Fjeldskov, 1875. Altar front, 1986, with galvanoplastic copies made in 1934-59 of the panels from the ★(†)golden altar. The design is derived from an (†)altar front executed in 1934 after a drawing by the architect Viggo Norn.*

Fig. 105. Alterkalk, 1718, udført af Mogens Thommesen Løwenhertz, Horsens, som gave fra degnen Peder Rasmussen Dahl og hans hustru Maren Thomasdatter (s. 5138). Jesper Weng fot. 2000. – *Chalice, 1718, made by Mogens Thommesen Løwenhertz, Horsens, as a gift from the parish clerk Peder Rasmussen Dahl and his wife Maren Thomasdatter.*

5126). Begrundelsen er svag, og den arkæologiske udgravning i koret 1967 kunne ikke påvise stolpehuller efter en sådan opbygning.

Altersølv, 1718, udført af Mogens Thommesen Løwenhertz som en gave fra degnen Peder Rasmussen Dahl og hans hustru Maren Thomasdatter. Disken fornyet o. 1850. *Kalken* (fig. 105), 21 cm høj, har ottetunget fod med rudeformede ornamenter i mødet mellem tungerne. En tunget krave danner overgang til det cylindriske skaftled, knoppen er af gotisk type, flad og øjensynligt fornyet.²⁹⁰ Det stejle bæger, der har nyere indsats med tud, bærer på siden en trelinjet indskrift med graveret skriveskrift: »A(nn)o 1718 Hauer Magister Jesper Norup Proust ouer Niim Herridt

Ladet Denne Kalch og Disk BeKoste For Tyue Rixdaler Som af Degnen Til Tandrup Peder Rasmussen Dahl og Hans Hustru Maren Thomædatter Vare Aar 1717 udlouedt og ForLods af deris Boe Til Dette Brug efter Begiering indtagne«. På standpladen ses Løwenhertz' lidt utydelige stempel (Bøje nr. 6124 eller 6127). *Disken*, tvnm. 14 cm, er glat med graveret fanekors og på undersiden stempel for guldsmed Erik Christensen Lind i Horsens (Bøje nr. 6242) samt nyere gravering: »Tandrup Kirke«. 1891 trængte kalken til grundig reparation og forgyldning indvendig.¹⁷

†*Altersølv*. 1700 havde kirken kun en kalk og disk af tin,¹⁴⁰ formentlig som følge af plyndring i svenskekrigenes tid.

Oblatæske og *alterkande* er af sort porcelæn med guld Kors fra Den Kgl. Porcelænsfabrik, kanden er tidligst nævnt i inventariet 1862, æsken anskaffet kort herefter.¹⁷

Sygesæt (fig. 106), 1779, udført af Knud Rasmussen Brandt i Horsens som en gave fra Peter Nikolaj Vellejus og hans hustru Maren Stauning. Kalken, 12 cm høj, har sextunget fod, cylinder-skaft, linseformet profileret knop og halvkuglebæger med graveret konturlinje under mundin-

Fig. 106. Sygesæt, 1779, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens, som en gave fra Peter Nikolaj Vellejus og Maren Stauning (s. 5138). Jesper Weng fot. 2001. – *Chalice and the paten for the sick, 1779, made by Knud Rasmussen Brandt, Horsens, a gift from Peter Nikolaj Vellejus and Maren Stauning.*

gen. Foden udgør en hul vinbeholder, der oprindelig må have været afskruelig. Under bunden ses Knud Rasmussen Brandts stempel (Bøje nr. 6143) samt givernes navne i prikgraveret skriveskrift: »Peter Nicolai Wellejus Maren Stauning 1779«. Disken, tv. 7,5 cm, har i fordybningen to graverede cirkelslag, på fanen et cirkelkors samt en omløbende, tolinjet indskrift med graveret skriveskrift: »Til Sæle Vederqvegelse, For Sognets Sengeliggende. Da ingen Kalk tilforn var, ieg denne her nu givet har 1779 P. N. Wellejus M. Stauning«. På fanens underside ses samme stempel som kalkens. Til sættet hører et samtidigt eller lidt yngre sortmalet *futteral* af drejet, blødt træ.

Alterstager (fig. 107), o. 1550, 48 cm høje, af gotisk form med fod, hvilende på tre ben, og cylinderskaft, der har trekoblet skafring på midten. Lysetornene er fornyet i jern. Foruden de to stager fandtes 1862 endnu en *†stage* af malm.¹⁷ Nyere *syvstage*, 52 cm høj.

Alterkrucifiks, 1881, af fyrretræ med profileret sokkel, 57 cm højt. Kristusfiguren, af gotisk type, er forgyldt og det spinkle kors sort som soklen, der har røde og forgyldte profiler. Under soklen er noteret med blyant: »Thorved Petersen 2/2 1881«.

Messehagler, tre nyere i farverne rød, hvid og violet. *†Messehagler*. 1700 var messehaglen forslidt og 'utjenlig',¹⁴⁰ 1800 kaldtes den 'gammel, falmet og vansirende',⁵⁸ og 1824 var en ny hagel anskaffet.⁵⁹ 1862 havde kirken en hagel af rødt plys med ægte guldguloner,¹⁷ og 1895 ønskedes anskaffet en ny af rødbrunt silkefløj, idet dog det tidligere rygekors skulle repareres og genbruges.¹⁷

Alterskranke, 1852, tresidet med buede hjørner og spinkle balustre. Håndlisten er i blank eg, hyl- den gråmalet, balustrene sorte, og knæfaldet har grønt betræk. Skrankens udformning kaldtes 1852 'smagfuld'.⁵⁹ 1862 blev den beskrevet som et gitter foran alteret af poleret træ med drejede balustre og knæfald for 16 personer. 1863 blev alterskranken betrukket med rødt fløj, og 1884 overvejedes det at forny den.¹⁷

Døbefont (fig. 110), o. 1175, af granit, et smukt og fornemt arbejde, der har givet navn til en egen fontetype, 'Tamdrupgruppen', som i formerne står den klassiske Sjørlevgruppe af løvefonte ganske nær (Mackeprang: Døbefonte, s. 55, 59, 292ff.).

Fig. 107. Alterstager, o. 1550 (s. 5139). Jesper Weng fot. 2000. – *Altar candlesticks*, c. 1550.

Fonten er af rødlig sten, delvis nedsat i gulvet og nu 83 cm høj, kummens tv. 81 cm. Foden har form af en søjlebase med vulstindfattede skjoldfelter og små hjørnehoveder, der ved en kort hjørnevulst er forbundet med en øvre, omløbende vulst. Felterne rummer velhuggede relieffer af engle og løver, der på grund af fontens nedsænkning i gulvet mangler de nedre ca. 10 cm. I syd ses en løve med stor haledusk (fig. 109), i øst en tilsvarende, der spiser af sin haledusk. I vest ses en engel i halvfigur med udbredte vinger, den åbne højre hånd løftet og den venstre ført til hagen, og i nord en tilsvarende engel med armene ført ud under vingerne. Den halvkugleformede kumme har under en omløbende, frodig bølgeranke relieffer af de fire evangelistsymboler, alle med evangeliebøger og et skriftbånd under sig. Symbolvæsenerne står parvist modvendte, med bøgerne holdt frem imellem sig. Mattæusenglen, der som den eneste er vist frontalt, står over for Johannesørn, Lukasoksen over for Markusløven. Oksen (fig. 108), der mere ligner en grif, har på sin bog siddende et lille mandshoved med moustache, der formentlig skal repræsentere dåbskandidaten.²⁹¹ Dyrehalerne løber langs kummens nederste del og kommer op mellem dyrene som flotte duske.

Fig. 108. Døbefont, o. 1175, udsnit med Lukasoksen og Markusløven holdende deres bøger. På oksens bog ses et mandshoved med moustache, der formentlig repræsenterer dåbskandidaten (s.5139). Jesper Weng fot. 2001. – *Font, c. 1175, detail with Ox of St. Luke and Lion of St. Mark holding their gospels. On the Ox's gospel we see a male head with a moustache, probably representing the catechumen.*

Langs kummens rand løber en spinkel vulst, fordybningen er harmonisk, og spredt på fonten ses rester af sort farve og kalk.²⁹²

Kummens evangelistsymboler giver teologisk god mening, men er ikonografisk en sjældenhed på døbefonte.²⁹³ Foruden udhugningens karakter – ikke mindst rankernes – er det fodens udformning

Fig. 109. Døbefont, o. 1175, udsnit. Det øverste af løve med stor busket hale over ryggen (s. 5139). Jesper Weng fot. 2001. – *Font, c. 1175, detail. Upper part of lion.*

med engle og løver, der knytter fonten til de klassiske løvefontes Sjørlevtype; en nærmest tilsvarende fod ses på den prægtige løvefont i Sjørlev (Viborg amt).²⁹⁴ Sammenhængen fik Mackeprang til i sit døbefontværk 1941 at formode, at det var 'Sjørlevmesteren selv eller en af hans allerdygtigste folk', der havde udført fonten i Tamdrup, ligesom han antog, at dens mester kunne have stået for de nært beslægtede fonte i Føvling (s. 4032) og Løsning (Vejle amt). Da Mackeprang 1948 udgav sit værk om jyske granitportaler, så han lighedspunkter mellem Tamdrupfonten og en gruppe af disse portaler.²⁹⁵ Ad denne vej gik Otto Norn 1968 med god grund et stykke videre, idet han direkte knyttede både de nævnte løvefonte og Tamdrupfonten til de østjyske billedportaler, som er forbundet med det formodede stenmesternavn »Esge« på Stjær kirkes sydportal (s. 2089ff.).²⁹⁶

Tilstedeværelsen af skriftbånd uden indhugget påskrift er blot ét blandt mange vidnesbyrd om, at den romanske skulptur oprindeligt var bemalet; måske er det også bemalingen, der har rådet bod på evangelisternes nuværende mangel på glorier. 1863 ønskedes fonten befriet for maling, 1872 stod den fri af gulvet (fig. 10d), og 1889 skulle den renses for oliemaling. Fonten stod da i korets nordvesthjørne ('et hjørne bag korbu'en') og ønskedes flyttet ud midt i koret 'på et solidt muret fundament', hvor fonten siden har haft plads (dog uden fundament).¹⁷ Den vil med restaureringen 2002 blive hævet fri af gulvet, således at foden bliver fuldt synlig.

Dåbsfad, o. 1550, sydtysk, tvml. 54 cm, svarende til fade i bl.a. Ansager og Hunderup kirker (DK. Ribe, s. 1583, 3180). Fadets bund har cirkelmedaljon med Bebudelsen, der omgives af en ulæselig minuskellindskrift, en bølgeranke og en stemplet bort. På fanen en frise med hjort og hund samt to indgraverede bomærkeskjolde (vel fra 1600rne) for et ægtepar; over hans (til heraldisk højre) læses initialerne »HB«, herunder »PHS« og over hendes »KMD«. Disse gamle ejermærker rimer godt med, at fadet først vides erhvervet af kirken 1834.⁵⁹

†*Dåbsfad*. 1700 manglede et 'døbebækken',¹⁴⁰ og 1834 måtte kirkens 'ældgamle, skrøbelige og utætte døbefad' fornyes.⁵⁹

Dåbskander. 1) 1862, af tin, 25 cm høj, urneformet med svungen hank og et lille låg, der ender i

Fig. 110. Døbefont af granit, o. 1175, tilskrevet stenmesteren Esge (s. 5139). Jesper Weng fot. 2001. – *Font of granite, c. 1175, attributed to the stone-carver Esge.*

et snoet spir. 2) 1987, af messing, 25 cm høj, med kraftigt udbugende korpus og cylindrisk hals, der prydes af et kors. Under bunden er graveret: »Gave til Tamdrup kirke 1987«.

Prædikestol (fig. 112), 1600–25, udført af samme snedker som altertavlen og indtil 1873 smykket med *pladerne fra kirkens gyldne alter i felterne. Stolen har fem fag med højrektangulære felter, der adskilles af korintiske søjler med prydbælte i form af beslagværk. Felterne indfattes af tandsnit, og postament og frise har profilindfattede felter. Under og over søjlerne har postament og frise fremspring med oprindelige diamantbosser på siderne; derimod er forsidernes påsatte dekoration fornyet i første del af 1700erne, på

frisen i form af englehoveder, på postamentet som bladrosetter. Tilsvarende fornyet er hængestykkerne, der består af diademhoveder i båndakantus, og som adskilles af drueklaser under postamentfremspringene. Gesimsen ledsages af tandsnit. Prædikestolen står i skibets sydside op imod vestsiden af anden pille fra øst på en retkantet, profileret bærestolpe, der stammer fra restaureringen 1934. Den svungne opgang er fra 1903,¹⁷ og en nyere *læsepult* har form af en åben bog.

Også træværkets farver er fra 1934 i lyserødt, lysegrønt, gråt, brunt, sølv og guld svarende til altertavlens; bærestolpe og opgang står med grå marmorering. Felterne har '*brandmalerier*', der er opsat 1873 som Nationalmuseets erstatning for

det gyldne alters *★*plader, der blev aftaget samme år og indsendt til museet. ‘Malerierne’, indskåret med huljern og sværtet med sort, viser Kristus mellem apostlene Mattæus og Markus (i nord) og Lukas og Johannes, alle udført af billedhugger Niels W. Fjeldskov efter Thorvaldsens figurer i Københavns Domkirke (DK. Kbh. By, s. 214ff.).²⁹⁷

En *†himmel* over prædikestolen var 1700 ‘nedfalden’.¹⁴⁰ Stolen har formentlig haft samme plads som nu i 1761, da der taltes om ‘den søndre bue (dvs. i søndre sideskib) neden for prædikestolen’.⁵⁸ Himlen, der åbenbart var blevet opsat igen, var 1803 endeligt borttaget, så at man kun så en krog efter den i hvælvingen; samtidig sagdes stolen at være meget forfalden og dens sirater nedfaldne.⁵⁸ 1820 kaldtes stolens *†*trappe ubekvem, 1831 blev prædikestolen malet.⁵⁹ 1862 nævntes den som ‘anbragt ca. midt i kirken med opgang fra søndre sidegang’.¹⁷ Ved en nymaling 1863 blev alt overstrøget med egetræsfarve, også de forgyldte kobberrelieffer fra o. 1200 i felterne.

Kobberrelieffernes tilstedeværelse (jfr. s. 5113ff.) og betydning blev konstateret af F. Uldall, der 1870

indberettede til Nationalmuseet om nogle ‘meget betydelige Rester af en af de gamle catholske Alttertavler af drevne Kobberplader’, der nu var ‘anbragt i fyldingerne af Prædikestolen’. Ved at skrabbe i oliemalingen kom han ind til forgyldningen, og han kunne endvidere oplyse, at reliefferne sad fordelt i alle fem storfelter med Majestaspladen og evangelistpladerne på den midterste. 1873 blev alle pladerne med det tilhørende fyldingspanel indsendt til Nationalmuseet, hvor man fjernede overmalingen, men lod reliefferne sidde på de fem paneler indtil 1896-97 (jfr. s. 5113).²⁹⁸ Mens panelernes respektive pladser i prædikestolens felter ikke kendes, bortset fra at Majestaspladen har siddet i midtfeltet (jfr. ovf.), er pladernes anbringelse på panelerne dokumenteret af en række fotografier (jfr. fig. 111a-c). Billedet af det nævnte midtpanel (fig. 111b) viser, hvordan prædikestolens snedker havde indfattet dets reliefplader i en ‘maske’ af ornamentplader. Af opsætningen ses også, hvorfor det ikke har været nødvendigt for ham at beskære Majestaspladen, mens evangelistpladerne måtte rykkes nærmere midtpladen i op-nedgående ret-

Fig. 111a-c. Tre stykker *★*panel fra prædikestolsfelter, 1600-1625, med genbrugte plader fra det *★(†)*gyldne alter, o. 1200 (s. 5113ff., 5142). Panelet med Majestasrelieffet (b) har hørt til i prædikestolens midtfelt. I NM. Nationalmuseet fot. for 1896. – Three pieces of *★*panel from pulpit sections, 1600-1625, with re-used panels from the *★(†)*golden altar, c. 1200. The panel with the Christ in Majesty relief (b) belonged in the middle section of the pulpit.

Fig. 112. Prædikestol, 1600-25 (s. 5141). Jesper Weng fot. 2000. – *Pulpit, 1600-25.*

ning og derfor er beskåret ind mod feltets midte. På samme måde er de 4×6 rektantede plader i de fire øvrige felter beklippet alt efter pladsen og 'befæstede med $\frac{2}{3}$ tomme brede kobberbånd, der med kobbernagler er fastslåede over pladernes sammenstødende rande' (jfr. s. 5127 og fig. 95).²⁹⁹ Prædikestolsfelterne har tydeligvis ikke været målsat til pladerne, idet disse som nævnt er groft tilpassede, ligesom de sekundære kobbersøm stedvis er slået ufølsomt gennem selve relieffet. På det tv. viste felt (fig. 111a) ses seks nogenlunde ens tilskårne plader, de fem med motiver fra Jesu Døb og hans voksenliv (ovf. nr. 16, 22, 13, 19, 15), det sidste fra Poppolegenden (nr. 23). På fel-

tet th., der rummer en blanding af scener fra Jesu liv og fra Poppolegenden (nr. 29, 27, 11, 26, 25, 14), er snedkeren tydeligvis begyndt fra neden og har ødslet med pladsen, hvorved de to øvre plader er beskåret næsten til ukendelighed. Et fjerde felt rummede to scener fra Poppolegenden (nr. 24, 28) over fire fra Jesu Lidelseshistorie (nr. 18, 21, 17, 20), mens det femte alene havde motiver fra Barndomshistorien (nr. 8, 6, 12, 9, 7, 10).³⁰⁰

Som erstatning for de reliefprydede felter fik prædikestolen som nævnt 1873 de nuværende 'malerier'. 1890 lod man stolen afrense for farver, og 1893 fik træet ligesom altertavlen en mørk boning og lidt forgyldning.²⁸⁹ Endelig blev prædi-

Fig. 113. Interiør set mod vest. Jesper Weng fot. 2001. – *Interior looking west.*

kestolen forsynet med den eksisterende 'cirkel-trappe' 1903,¹⁷ hvorefter fotografier (jfr. fig. 127) viser udseendet frem til istandsættelsen 1934.

Stolestaderne, fra 1934, er opsat i fire rækker, med kortere bænke i sideskibene. Stolene har let skrå fyldingsryglæn, 130 cm høje gavle i enkle renæssanceformer og er forsynet med udtrækssæder. Samtidig bemaling i gråtoner, hvidt, sort og beige.

†*Stolestader*. 1618 betalte værgerne for »nogle Schammeler (stole) vdi Thornitt at ferdige».⁵⁷ 1761 var stolene i god stand, dog manglede et sted

et hængsel til en låge, og 1795 var fem-seks stole bag kirkedøren 'mod tårnet' nedfaldne og ubrugelige.⁵⁸ 1845 trængte øverste mandsstol i sydsiden til nyt fodstykke, og 1846 var gulvet i en af de *lukkede stole* (kaldet 'indelukkede') itu, mens de syv nederste stole i sydsiden måtte kasseres. 1847 blev alle kirkens stole udsat til fornyelse, men arbejdet kom på grund af krigen ikke i gang før 1849, da man opsatte de stader, der kendes fra planer og ældre fotografier (jfr. fig. 47, 127).⁵⁹ De var kompakt opsat med fyldingslåger og glatte gavle

med udsvejfet top. Som nu dannede staderne fire rækker, de to i midtskibet havde 1862 hver 22 stader, 'sidegangen' hver 25, og i alt rummede kirken da 94 stader med siddeplads til over 500 personer.³⁰¹ 1863 blev stolene overmalet med egetræsfarve, atter 1891 (jfr. fig. 127), og 1917 skulle midtskibets stader på ny repareres og males.¹⁷

†*Skrifte og præstestole*. 1831 var skriftestolens indretning i sakristiet 'mindre passende', hvorfor man ønskede den anbragt 'på østre side med behørigt gelænder og knælebænk i en halvcirkel'. Den ny indretning, der 1834 kaldtes 'mere hensigtsmæssig',⁵⁹ gav ifølge kirkebeskrivelsen 1862 plads for 20 personer på knæfaldet;³⁰² senest omtalt 1870, da skriftestolen fik fornyet 'både brædde- og murstensgulvet'.¹⁷

En †*degnestol* manglede 1761 et bræt, ligesom stolen stod løs og skulle have fødderne 'heftet'.⁵⁸ Atter 1824 var degnestolen defekt,⁵⁹ og efter at den 1891 var blevet egetræsmalet, ønskedes den fjernet fra sin plads i korbuen og anbragt i 'de to øverste mandfolkestole' med døren i den anden fylling fra midtgangen.¹⁷

†*Skabe*. 1862 nævntes et 'fastslået' skab med lås og nøgle til altertøjet samt yderligere et skab til messeklæderne.¹⁷

To *pengebøsser* er anskaffet 1951. 1862 nævnte inventariet tre †*pengebøsser* af blik for de fattiges kasse, og 1891 blev kirkebøsserne ved indgangsdøren repareret med bibeholdelse af den gamle indskrift.¹⁷

†*Dørfloje*. 1831 blev døren til sakristiet 'ved alterets nordre side' forsynet med en ny dørfloj, hvorimod en sådan manglede i den søndre dør.⁵⁹ 1886 kasserede man 'den ydre kirkedør', dvs. våbenhusets dørfloj.¹⁷

†*Pulpiturer*, se orgler og s. 5084.

Orgel, 1974,³⁰³ med 15 stemmer og én transmission, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørflojte 8', Oktav 4', Spidsflojte 4', Flachflojte 2', Mixtur IV. Overværk: Gedakt 8', Rørflojte 4', Principal 2', Quint 1½', Cymbel II, Krumhorn 8'; tremulant, svelle. Pedal: Subbas 16', Oktav 8' (transmission), Gedakt 8', Fagot 16'. Kopler: OV-HV, HV-P, OV-P.³⁰⁴ Facaden er tegnet af orgelbyggeriet. I tårnrummet.

Fig. 114. Klokke, 1463, med påkaldelse af Maria og formodet støbernavn »Johannes« (s. 5146). Jesper Weng fot. 2001. – Bell, 1463, with invocation of the Virgin and presumed bell-founder's name "Johannes".

†*Orgel*, o. 1909, oprindeligt med fem stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Disposition:³⁰⁵ Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Fugara 8', Oktav 4'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, bælghventilvindlade. Ombygget og udvidet 1934 af Marcussen & Søn, Åbenrå. Efter ombygningen havde orglet følgende barokprægede disposition (10 stemmer og én transmission, to manualer, pedal): Manual I: Bordun 16', Principal 8' (facadepiber 1934, resten o. 1909), Gedakt 8', Oktav 4', Mixtur IV (1934). Manual II: Rørflojte 8' (1934), Fugara 8', Gemshorn 4' (1934), Oktav 2' (1934), Scharf III (1934). Pedal: Subbas 16' (transmission). Kopler: II-I, I-P, II-P. Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. 1 frikombination, tutti. Pneumatisk aktion, keglevindlade (man. I) og bælghventilvindlade (man. II). En elektrisk blæser installeredes 1934. Den oprindelige facade (fig. 47)³⁰⁶ udskiftedes med en ny og større 1934. Den ny facade fik klingende og stumme prospektpiber af sølvbronzeret zink i en uindrammet opstilling.³⁰⁷ Oprindeligt på højtsid-

dende pulpitur i tårnrummet, fra 1934 på podium sammesteds.³⁰⁸

†*Salmenummertavler*, 1934, seks ens, rektangulære, 100×68 cm, til sorte hængecifre og -bogstaver. Tavlerne har spinkel profileret indfatning og en samtidig bemaling i gråt, hvidt og beige. †*Salmenummer-tavler*. 1884 anskaffedes fire 'oliemalede salmetavler med indskudsnumre',¹⁷ der på ældre fotografier (jfr. fig. 127) fremtræder med en kronende, korsprydet rundgavl, hvid frakturskrift og egetræsmaling.

Malerier, jfr. tidligere altermalerier under altertavle. Et †*billede* (maleri?) ses på et fotografi fra o. 1920 (i NM) opsat nord for korbuen over en salmenummertavle. Det forestillede en mand som knæstykke, vist i forklaret lys og positur.

Lysekroner, 1934, fire ens store kroner i barokstil, ophængt i midtskibet. Kronerne er leveret af Knud Eibye, Odense. De to forreste bærer på hængeskuglen indskriften: »Skænket 1934 af Kresten Tisgaard og Hustru Ane f. Rasmussen, Vrøding«. Ved væggene otte samtidige lampetter i renæssancestil. O. 1900 hang der en række †lysekroner til petroleum i midtskibet (jfr. fig. 127).

Kirkeskib, 1937, fregatten »Havfruen« af type fra o. 1825, 32 kanoner, skroget sortmalet med guldbronz under vandlinjen, ca. 122 cm langt. Bygget af kapt. B. Cl. Jensen, Ribe, ophængt i som-

meren 1937 som en gave fra menigheden.³⁰⁹ Ophængt midt i nordre sideskib.

†*Ligbårer*. 1618 bekostedes en ny ligbåre,⁵⁷ og 1800 omtaltes kirkens ligbåre som forfalden.⁵⁸

Klokke (fig. 114), 1463, tvnm. 115 cm, med navnet »Johannes«, der formentlig er støberens (Uldall: Kirkeklokker, s. 90). Den store klokke har lister ved overgangen mellem legeme og slagring samt dobbeltlister, der kanter halsens minuskelindskrift: »maria anno d(omi)ni mcdlxiii profesto b(ea)ti olavi martiris ioha(nne)s« (Maria. I Herrens år 1463 på den salige martyr Olufs aften (28. juli) Johannes). Hankene er tovsnoede, og klokken hænger i en slyngebom af eg. 1618 blev der givet jern til klokken,⁵⁷ og 1853 ønskedes den, da den hang usikkert, nedtaget og genophængt.⁵⁹ 1862 sagdes klokken at have en 'for en landsbykirke ualmindelig størrelse med en særdeles god klang', der kunne høres i vid afstand.¹⁷

Endnu en middelalderlig †*klokke* blev afleveret ved klokkeskatten 1528-29. Den vejede med jernfang 3 skpd. 2 lpd.³¹⁰

Den svære *klokkestol*, der optager to etager, er formentlig tårnets oprindelige, af kraftigt egetræ, hver opstander med hele syv skråstivere (jfr. fig. 27d). Dele er udskiftet med fyr, bl.a. 1830, da klokkestolen blev 'fornyet'.³¹¹

Fig. 115–116. Romanske gravsten, o. 1200 (s. 5147–48). 115. Gravsten nr. 1, over Bardo Tygesen og (hans hustru?) Brida. 116. Gravsten nr. 2, over Margaretha ...datter(?). Jesper Weng fot 2000 og Egmont Lind 1943. – *Romanesque tombstones, c. 1200. 115. Tombstone No. 1, to Bardo Tygesen and (his wife?) Brida. 116. Tombstone No. 2, to Margaretha ...datter(?)*.

GRAVMINDER

Kirken, hvis gamle gravsten siden 1895 og 1934 hovedsagelig er samlet i og ved våbenhuset, har en af landets bedste samlinger af romanske ligsten med indskrift (nr. 1–3).³¹² Fire gravsten fra 16–1700erne (nr. 5–7 samt kirkegårdsmonument nr. 1) lå 1918 samlet i kirkegårdens nordøstre hjørne. Blandt en række såkaldte bondegravsten fra tiden o. 1800 har én (kirkegårdsmonument nr. 5) den gravtræsform, der går tilbage til de foregående århundreders kirkegårdsmonumenter af træ.³¹³

Gravsten. 1) (Fig. 115), romansk, formentlig o. 1200, over Bardo Tygesen og (hans hustru?) Brida (Brigida). Af rødlig granit, svagt trapezformet,

98×39/35 cm, med stejl skråkant og indhugget processionskors. Korset har svagt trapezformede arme og cirkel i korsskæringen, og det står på en Golgatahøj, der udgøres af tre koncentriske halvcirkler. Indskriftens indhuggede majuskler løber skråkanten rundt (peripatetisk) og ses dertil på korsstaven samt flankerende denne. Indskriften synes delvis ulæselig, hvilket dels kan skyldes forkortelser, dels at stenhuggeren har været analfabet og ikke har forstået sit forlæg. Indskriften begynder på skråkanten nederst i højre side, hvor man langs siden og hovedenden læser: »Bardo filius Tuco(nis) iacet/ sub lapide« (Bardo Tygesen ligger under stenen). Fortsættelsen langs højre si-

de og fodenden kan kun gengives med store forbehold: »ben et te re best bari... iusi/ stiaseh hel«. På korsstammen læses lige så usikkert: »tuc egie ta... tnnel«, og i hovedenden ud for øvre korsarm og parallelt med denne: »..o/ pise«, samt ud

Fig. 117. Gravsten nr. 3, romansk fra o. 1200 (s. 5148), over Gøti Fod. Jesper Weng fot. 2001. – *Tombstone No. 3, Romanesque, from c. 1200, to Gøti Fod.*

for korsstaven tilsvarende: »Brida/ Bardo«. ³¹⁴ Bardo er den latinske form af det nordiske mandsnavn Barthi, Brida eller Brigida, et kvindenavn, der vistnok går tilbage til den irske helgeninde Brigida, og som ellers kun kendes i et enkelt tilfælde herhjemme, og da som nonnenavn, et navn, som måske først er givet ved optagelsen som nonne. ³¹⁵ Bidas anførelse over for Bardo, hvorved de to navne flankerer korsstaven, lader formode, at Brida har været en hustru; ganske udelukkes kan det dog næppe, at der i stedet er tale om en påkaldelse af helgeninden. ³¹⁶ Stenen, der synes at datere sig epigrafisk til perioden 1150–1225, ³¹⁷ har sit nærmeste sidestykke i nr. 2, der formentlig skyldes samme stenhugger. Processionskorset er som motiv almindeligt på romanske gravsten, ikke mindst i Østjylland, hvor det eksempelvis findes på en gravsten fra Vor Frue kirke i Århus, stiftets gamle domkirke (s. 1228 med fig. 174) og på en række monumenter, der er tilskrevet stenhuggeren Elui. ³¹⁸ Stenen må oprindeligt have ligget på kirtegården eller eventuelt i kirkens gulv. Sammen med nr. 2 var den indtil 1893 brugt som grundsten under våbenhusets yderhjørner. Efter udtagning dette år fik den 1895 sin nuværende plads, indmuret i våbenhusets sydvæg øst for døren. ¹⁷

2) (Fig. 116), romansk, formentlig o. 1200, over Margareta ...datter(?). Af gråsort granit, svagt trapezformet, 119×49/35 cm, med et i lavt relief udhugget processionskors. Det har form af et Georgskors, og staven ender i en spids tap. Indskrift med indhuggede majuskler i fire linjer, de to over korset, de to under: »hic iacet:/ Marga/reta: filia« (her ligger Margareta...?). Det sidste, åbenbart meningsløse ord antyder, at stenhuggeren selv var analfabet og har misforstået sit forlæg. Fornavnets efterfølgelse af (vel nok) »fili[a]« (datter) kunne tyde på et fadernavn i genitiv, men hvilket lader sig næppe sige. ³¹⁹ Stenen er nært beslægtet med nr. 1 og må oprindeligt have ligget som denne. Indtil 1893 lå den sammen med nr. 1 som grundsten under våbenhusets yderhjørner. Efter udtagning dette år fik stenen 1895 sin nuværende plads, indmuret i våbenhusets sydvæg vest for døren. ¹⁷

3) (Fig. 117), romansk, formentlig o. 1200, over Gøti (Gøti) Fod. ³²⁰ Af grålig granit, svagt trapezformet, 189×75/72 cm, med omløbende skrånkant

Fig. 118-119. 118. Gravsten nr. 5, o. 1650, genanvendt o. 1827, over Steen Hasselbalch (†1827) og hustru Johanne Marie Kruse (†1813) (s. 5149). 119. Gravsten nr. 6, 1780, over Jens Olufsen Mandix (†1744) og hustru Else Maria Jørgensdatter Thorup (†1743) (s. 5150). Jesper Weng fot. 2000. – 118. Tombstone No. 5, c. 1650, re-used c. 1827, to Steen Hasselbalch (†1827) and wife Johanne Marie Kruse (†1813). 119. Tombstone No. 6, 1780, to Jens Olufsen Mandix (†1744) and wife Else Maria Jørgensdatter Thorup (†1743).

og et i svagt relief hugget processionskors. Det har form af et Georgskors med svajede arme og en indflettet ring, mens korsstaven forneden ender i en spids tap. Tolinjet indskrift med indhuggede majuskler omkring den øvre korsarm: »hic iacet/ Geti Fote«. Den afdøde må formodes at være fader til den Peter Gøti Sun Fot eller Fod, hvis lignende gravsten – dennes kors også med indflettet ring og utvivlsomt af samme stenmester – findes på herregården Boller i Uth sogn (Vejle amt).³²¹ Korsets udformning som ringkors med indflettet ring³²² optræder yderligere på romanske gravsten i Århus domkirke, Kolt, Holme og Malling kirker (s. 754, 2192, 2211, 2331) samt på en sten i Seden (Odense amt) og en særlig fornem i Roskilde domkirke.³²³ Gravstenen må oprindeligt have ligget på kirkegården eller eventuelt i kirkens gulf.

Den var indmuret i tårnrummets sydvæg indtil 1934, da den fik sin nuværende plads, liggende på en lav cementunderbygning ved våbenhusets vestvæg.

4) 1200rne, af rødlig granit, nu 165×65/50 cm. Et stykke af stenens ene side mangler, men den må også oprindeligt have været trapezformet. På de bevarede kanter ses rester af en omløbende skråfas. Oversiden fremtræder glat, måske med svage spor efter sekundær indhugget versalskrift fra o. 1800. Foran våbenhusdøren som ydertrin.

En gravsten fra o. 1650 er genanvendt som kirkegårdsmonument, se kirkegårdsmonument nr. 1.

5) (Fig. 118), o. 1650(?), genanvendt o. 1827, over Steen Hasselbalch, *31. maj 1771, †23. nov. 1827, og »hans fjerste Hustrue« Johanne Marie Kruse, *21. juni 1775, †22. maj 1813.

Fig. 120. Gravsten nr. 7, 1781, over brødrene Mandix (†1763 og †1778) (s. 5150). Jesper Weng fot. 2000. – *Tombstone No. 7, 1781, to the brothers Mandix (†1763 and †1778).*

Gravsten af rød, gotlandsk kalksten, 173×107 cm, udformningen beslægtet med gravsten over Rasmus Rasmussen Balle, fra o. 1653, i Haldum kirke (s. 1812). Det højrekanterede skriftfelt med den sekundære gravskrift i fordybet kursiv er svejdet forneden og kronet af et kerubhoved. Stenens hjørner har medailloner med evangelisterne siddende i profil ved arbejdet. I øvre højre hjørne ses Lukas, de øvrige er ikke genkendelige, og to af medaillonerne er stærkt ødelagte. Stenen er revnet diagonalt i nedre højre hjørne. Opsat mod våbenhusets nordvæg øst for døren på støbt fundament og fastholdt med jernkramper.

6) (Fig. 119), 1780, »Til Ære Minde Over Mine Salig Forældre, Som boede og Døde paa Tamdrup Bisgaard«, Jens Olufsen Mandix, †8. april 1744, 48 år gammel, og Else Maria Jørgensdot(ter) Thorup, †27. marts 1743, 48 år gammel. Gravskriftens afslutning lader forstå, at stenen er lagt af sønnen

Oluf Mandix, dateret »Tamdrup Bisgaard den 24. Novemb(er) 1780«.

Gravsten af rød sandsten, 180×117 cm. Højrekanteret skriftfelt med afskårne hjørner. Indskrift med fordybet kursiv, personalia og bibelske navne dog med kursiverede versaler. Over skriftfeltet ses en firebladet blomst med bladornament, under feltet en muslingeskal og i hjørnerne rocaille. Stenen kantes af en dobbelt ramme, den indre med skråhugning, den ydre med rifling. Opsat mod våbenhusets vestvæg syd for vinduet på støbt fundament og fastholdt med jernkramper.

7) (Fig. 120), 1781, over »J....[r]istian M[an]dix«, †1763, og broderen »Jens ..[r]istian Mandix«, *1764, †1778, »bege ere föde og döde paa Tamdrup Bisgaard«. Gravskriften meddeler, at stenen er lagt af »Deres efterlatte Forældre«, Oluf Jensen Mandix og Bodel Magretha Frjændens... 1781.

Gravsten af rød sandsten, 176×119 cm. Indskrift med fordybede versaler, personalia med kursiverede versaler. Skriftfeltet omslutes af rokoko-

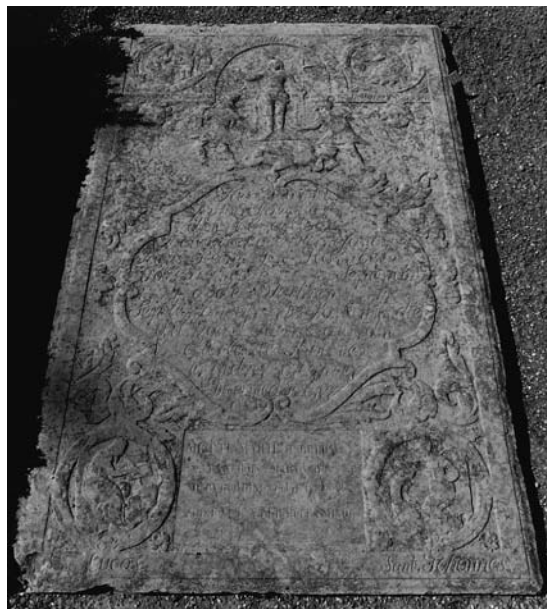

Fig. 121. Kirkegårdsmonument nr. 1, oprindelig en gravsten fra o. 1650, genanvendt o. 1827 over skolelærer Hans Rasmussen Hornbech (†1827) og hustru Mette Marie, f. Bruun (†1882) (s. 5151). Jesper Weng fot. 2000. – *Churchyard monument No. 1, originally a tombstone from c. 1650, re-used c. 1827 for schoolmaster Hans Rasmussen Hornbech (†1827) and wife Mette Marie, née Bruun (†1882).*

ramme med blomster- og bladornamentik. Hjørneprydelser i form af kerubhoveder foroven, rocailler forneden. Under skriftfeltet et mindre felt med skriftsted (Joh. 3, 4) i fordybet kursiv. Stenen har dobbelt ramme, den indre med rifling, den ydre profileret. Dele af skriftfeltets øvre del og rokokorammen er forvitret. Opsat mod våbenhusets vestvæg nord for vinduet på støbt fundament og fastholdt med jernkramper.

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 121), en gravsten fra o. 1650, genanvendt o. 1827, over »Skolelærer og Kirkesanger« Hans Rasmussen Hornbech, *18. sept. 1774 i Hornborg, †13. sept. 1827 i Vinten, og <Mette Marie, f. Bruun, *27. marts 1791(?) i Enner, †27. marts 1882 i Vrønding>. »De som kjendte dit Værd savne dig, din efterladte Hustrue erindrer dig hver Dag med Taarer«.

Gravsten af rødlig kalksten, 195×122 cm. Udsmykningen er overalt oprindelig. Udsvejft skriftfelt i kartoucheramme med fligede bladknopper og den sekundære gravskrift i fordybet kursiv. I et topfelt ses Kristus med sejrsfane, flankeret af to soldater under buet ramme med oprindelig indskrift: »Jeg er Opstandelsen (og Livet) siger Christus. hvo som troer paa mig skal ikke se Døden« (Joh. 11, 25). Derunder to englehoveder. Forneden rektangulært skriftfelt med sekundær indskrift i fordybede versaler. Hjørnemedailloner med evangelistsymboler og navne anført med oprindelig fordybet kursiv. Foroven ses »Sant. Matthæus« (t.v.), »Sant. Marcus«, forneden »Sant. Lucas« (tv.) og »Sant. Johannes«. På kirkegården sydøst for kirken.

2) O. 1785, over Hans Bodsens Colding, [sognepræst i Tamdrup], *1723, †1785, med hustruen [Else Colding, †10. juni 1808, 72 år gammel].³²⁴ Gravsten af rødlig sandsten, 191×102 cm. Den svagt buede sten har profileret kant og riflede sider. Næsten udslidt indskrift med fordybet kursiv. På kirkegården sydøst for kirken, nær ved diget.

3) (Fig. 122), o. 1800, over »Den salige Kone C. P. D.«, *1733 i Kørup, †1804(?).³²⁵ Såkaltdt bondegravsten af storkornet, rødlig granit, 146×37 cm. Den nu rektangulære sten, der er afkortet i hovedenden, var oprindelig halvrundt afsluttet, og stenens fordybede kantstriber har muligvis fortsat på en nu manglende del. Indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde, nederst timeglas.

Fig. 122. Kirkegårdsmonument nr. 3 og 7, o. 1800 og o. 1810, over en kvinde med initialerne C. P. D. (†1804?) samt over R. L. K. (†1783) og en ukendt (†1810) (s. 5151-52). Jesper Weng fot. 2000. – *Churchyard monuments Nos. 3 and 7, c. 1800 and c. 1810, to a woman with the initials C. P. D. (†1804?) and to R. L. K. (†1783) and an unknown person (†1810).*

1918 lå stenen sammen med nr. 7 som trappesten ved hoveddøren til klokkerens hus (jfr. s. 5049). 1934 flyttet til sin nuværende placering som tærskelsten nordligst i våbenhusdøren. Den har fået nævnte afkortning i forbindelse med flytningen.³²⁶

4) O. 1800(?), over ukendt. Fragment af gravsten af rødlig granit, 67×44 cm. Stenen har indhugget dekoration i to felter, omkranset af fordybet randstribе. I 1918 sås endnu i hvert felt 'et mandelformet skriftfelt med kors foroven og en sløjfe forneden', mens indskriften allerede da var ulæselig. Placeret som trappepin foran syddøren til graverhuset. Stenen er kun delvist synlig.

5) O. 1800, af granit, såkaldt bondegravsten af form som et gravtræ med let trapezform, 178×44/37 cm; hovedenden er 44 cm høj, fod-

enden 39 cm.³²⁷ Stenens omløbende plint er lidt højere i den afrundede hovedende end i foden, der nu fremtræder lodret afskåret. Stenen ligger vest for våbenhuset parallelt med dets mur.

6) O. 1802, over Anna Borgen, f. Stauning, *1722 i Horsens, †1802 i Kørup, »Var Hustrue for 2de Præstemænd avlede 3de Börn med den første og 4re med den sidste«. Gravsten af rød sandsten, 191×90 cm. Den svagt buede sten har profileret kant. Indskrift med fordybet kursiv. På kirkegården nord for kirken.

7) (Fig. 122), o. 1810, over »R. L. K.«, †11. [nov.] 1783, og ukendt †[2. okt. 1810].³²⁸ Såkaldt bondegravsten af storkornet, rødlig granit, 142×46 cm. Svarende til nr. 3 og som denne oprindelig halvrundt afsluttet foroven. Næsten udslidt indskrift i hele stenens bredde med fordybede versaler, nederst timeglas. 1918 placeret som trappesten ved klokkerens hus sammen med nr. 3, 1934 flyttet til sin nuværende placering som tærskelsten sydligst i våbenhusdøren.³²⁹

8) O. 1832, over Iens Pedersen Borgen, *1757 i Møborg, †1832 i Kørup, med hustruen <Elisabeth Sophie Borgen, f. Colding, *1760, †1838>. »I 47 Aar var han Sognepræst for Tamdrup Me-

nighed i 47 Aar levede han i det lykkeligste Ægteskab med Elisabeth Sophie Colding«. Gravsten af rødlig sandsten, 189×125 cm. Den svagt buede sten har profileret kant og rifling på siderne. Indskrift med fordybet kursiv. På kirkegården sydøst for kirken, nær ved diget.

9) (Fig. 123), o. 1859, over Sophie Funder, f. Basse, †16. nov. 1859. 'Grotte' af grå sandsten på tilsvarende sokkel, 77×67 cm. Det glatslebne bredovale skriftfelt omkranses af vedbenddekoration på nopret bund. Indskrift med fordybet antikva, personalia dog med versaler, over indskriften et fordybet kors, alt udfyldt med sort. På bagsiden vedbenddekoration omkring et skriftfelt med nopret bund og indskriften »Hisset« i fordybede versaler. I nedre højre hjørne relief af en hånd pegende mod øvre venstre hjørne og indskriften. Placeret sydøst for kirken på Basses familiegravsted.

10–11) O. 1928–31, over Henrik Louis Blauenfeldt, sognepræst i Tamdrup, *28. nov. 1859 i Koldshave præstegård, †23. juni 1928 i København, og (hustru) Kirstine Elisabeth Johanne Blauenfeldt, f. Vahl, *10. dec. 1867 i Århus, †15. sept. 1931 i København.

To ensdannede steler af rødlig granit, hhv. 133×94 cm og 130,5×95 cm. Hver stele har bredovalt poleret skriftfelt med indskrift i fordybet antikva, udfyldt med sort. Placeret på gravsted sydøst for kirken, hvor der desuden findes et monument over »Jenny«. Gravstedet er indhegnet af et hvidmalet støbejernsgitter med enkeltlåde, dekoreret af en bladranke.

12) O. 1942, over Karen Sørensen, syerske i Horsens, *15. febr. 1868 i Vinten, †30. maj 1942 i Horsens, »Herren var min Styrke og Raadgiver«. Klassicerende monument af hvid, upoleret marmor, 77×69,5 cm, med indrammet, ovalt skriftfelt 'ophængt' i bånd, der er bundet i en sløjfe over feltet og fæstnet til laurbærkranse. Indskrift med fordybet kursiv. Placeret i lapidarium sydvest for kirken.

Støbejernskors. På kirkegården findes 14 støbejernskors fra perioden o. 1836–66, flere med signatur for Horsens-støberier.

1–6) (Fig. 124), seks sortmalede støbejernskors nedfældet i granit, opstillet ved korets sydmur på et i øvrigt nedlagt gravsted.

Fig. 123. Kirkegårdsmonument nr. 9, o. 1859, over Sophie Funder, f. Basse (†1859) (s. 5152). Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. — *Churchyard monument No. 9, c. 1859, to Sophie Funder, née Basse (†1859).*

Fig. 124. Seks støbejernskors (nr. 1-6) på nedlagt gravsted ved korets sydmur (s. 5152f.). Jesper Weng fot. 2000. – Six cast-iron crosses (Nos. 1-6) on a disused tomb by the south wall of the chancel.

1) O. 1836, over gårdmand Otto Jensen, Vrønding, *1770, †1836, »gift 1809 med Ane Elisb. Christensen og 1812 med Ane Marie Iensen (jfr. nr. 4); Fader til 3 Sønner og 1 Datter«, 109×66 cm. De hammerformede korsender har øverst en sommerfugl, hver af tværmarmene et bladornament. Forneden på korsstammen et anker, derunder støberiets signatur »Stallknecht Horsens«. ³³⁰ Svarende til nr. 14 (jfr. fig. 126). Indskrift med antikva, personalia samt mindeord med versaler.

2) O. 1854, over Ane Marie Sørensen, *26. juli 1841, †4. april 1854. Svarende til nr. 1, indskriften afsluttet af skriftsted (Mark. 10, 14).

3) O. 1858, over gårdmand Laurs Callesen, *1812 i Troelstrup, †1858 (i Vrønding), »gift i Vrønding 1837« (jfr. nr. 4). Svarende til nr. 1.

4) O. 1860, over »Enken« Ane Marie Jensen, Vrønding, *1790, †1860, »gift 1812 med Otto

Iensen (jfr. nr. 1), og 1837 med Laurs Callesen (jfr. nr. 3); Moder til 1 Søn og 1 Datter«. Svarende til nr. 1.

5) O. 1863, over »Pigen Ane Elisabeth Christensen«, *6. feb. 1841 i Haurum, †14. dec. 1863 i Vrønding. 119×73 cm. Korsender i form af stileret musling. ³³¹ Øverst på korsstammen håndtryk, forneden anker, derunder signaturen »M&J« for støberiet Møller og Jochumsen i Horsens. ³³² Indskrift med kursiv, der afsluttes af skriftsted (2. Tim. 2, 11).

6) O. 1866, over Lene Laursen, *18. maj 1863 i Enner, †1. jan. 1866. 79×43,5 cm, hammerformede korsender med bladornament foroven. Indskrift med antikva, personalia med versaler.

7-12) Seks sortmalede støbejernskors, opstillet på et gravsted nordøst for kirken, indhegnet af sortmalet støbejernsgitter med enkeltlåde.

7) O. 1839, over Ane Nielsdatter Galthen, *9. maj 1756, †8. nov. 1839. »Ved Jesu Christi Troe Du fandt i Afskedstimen Tröst og Roe«. 90×75 cm. Trekloverformede korsender, foroven en sommerfugl, forneden anker. Indskrift med antikva, personalia med versaler.

8) O. 1843, over Ida Margrethe Andersen, f. Galthen, *10. nov. 1788, †17. dec. 1843. »I Livets Prøvestund du stred, med Troe og Haab og Kjerlighed«. 113×75,5 cm. Som nr. 7, dog nederst på korsstammen »Støbt i Horsens« og med støberisignaturen »Stallknecht«.³³³ Indskrift med versaler og antikva.

9) O. 1845, over Niels Christian Andreas Andersen, *25. nov. 1844, †1. jan. 1845. 79×44 cm. Hammerformede korsender med bladornament foroven.³³⁴ Indskrift med versaler, på korsfoden støberisignaturen »ST«, vel for Stallknecht.³³⁵ Del af korsfoden afbrækket.

10) O. 1847, over Christiane Madsen, *21. juli 1837, †30. april 1847. 79×44 cm, svarende til nr. 9.

11) O. 1851, over Niels Christian Zachæus Andreas Andersen, *23. aug. 1850, †26. marts 1851. Svarende til nr. 9. Indskrift med versaler.

12) O. 1854, over Karen Marie Nielsen, *1826, †1854. Svarende til nr. 9. Indskrift dog med gotiserende bogstaver.

På kirkegården er yderligere to støbejernskors:

13) (Fig. 125), o. 1851, over Iens Iensen Ballegaard, *5. jan. 1785 »paa Ballegaard i Hornborg Sogn«, †20. nov. 1851 i Vrønding, »Ægtede Mdm. Hornbæch sammesteds d. 15 spt. 1833«. 119×81 cm. De klokkeformede korsender har foroven en sommerfugl. Forneden ses en laurbærkrans og i hver tværmarm to seksbladede rosetter. Indskrift med versaler, der som decorationen er optrukket med sølvfarve. Sydøst for kirken, nær diget.

14) (Fig. 126), o. 1866, over Ane Katrine Iensen, *20. okt. 1848 på Katrinesminde, †3. nov. 1866 sammesteds. Svarende til nr. 1. Indskriften afsluttet af skriftsted (Joh. 11, 25). Nord for kirken på familiegravsted.

Fig. 125-126. 125. Støbejernskors nr. 13, o. 1851, over Jens Iensen Ballegaard (†1851) (s. 5154). 126. Støbejernskors nr. 14, o. 1866, over Ane Katrine Iensen (†1866) (s. 5154). Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. - 125. Cast-iron cross No. 13, c. 1851, to Jens Iensen Ballegaard (†1851). 126. Cast-iron cross No. 14, c. 1866, to Ane Katrine Iensen (†1866).

Fig. 127. Interiør set mod øst o. 1910. Foto ved kirken. – Interior looking east, c. 1910.

KILDER OG HENVISNINGER

Jfr. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15. Endvidere er benyttet:

Ved embedet: Synsprotokol 1862ff. – *Frijsenborg godsarkiv*, Hammel. Løbenr. 266. Syn over grevskabet efter Mogens Friis (†1675). – *RA. Lensregnskaber*. Stjernholm len. Rgsk. 1614-21.

NM: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske landsbykirker I, 1873, s. 355-58. – Notebøger: Viggo Norn I (1929-35), s. 27ff., 43ff., 117 og 131f.; C. M. Smidt LXXXII, s. 1. – Indberetninger: Anonym 1909 (gravsten), A. Claudi-Hansen 1912 (bygning), Chr. Axel Jensen 1933 (notat, kalkmaleri), 1934 (kalkmalerier, inventar og gravminder) og samme 1934 (notat om fremdragning af apsis og om arkademurenes tilslutning i vest), Viggo Norn 1935 (redegørelse for arkæologiske iagttagelser under restaureringen 1933-34 med kommentarer af Chr. Axel Jensen; et hæfte med notater 1929-34 er kladde til denne indb.), Egmont Lind 1934 (kalkmalerier), Harald Borre 1940 (kalkmalerier), Erik Moltke 1948 (romanske gravsten), Olaf Olsen 1967 (udgravning i koret) og 1974 (udgravning i tårnrummet), Mogens Larsen 1972-73 (kalkmalerier), Birgit

Als Hansen 1981 (fundamentet under skibets sydvestre hjørne), Niels Bonde 1983 (dendrokronologisk undersøgelse af vinduesrammer) og 1990 (dendrokronologiske undersøgelser af vinduesrammer og tagtømmer), Kirsten Trampedach og Peder Bøllingtoft 1995 (kalkmalerier), Mogens Svenning 1995 (bygningsarkæologiske registreringer ved udvendig istandsættelse), Henrik Græbe 1996 (fundamenter), Rikke Ilsted Kristiansen 2000 (gravminder), Kirsten Trampedach 2001 (notat vedr. kalkmaleri), Thomas Bertelsen 2001 (arkæologiske undersøgelser af korgavl og apsis), samme 2001 (undersøgelse af skibets høj Kirkemure) og 2002 (arkæologiske undersøgelser i skibet).

Tegninger og opmålinger: *NM:* Plan, opstalter og snit af bygning samt opmåling af bygningsdetaljer ved F. Uldall 1872. Tegninger af kirke og døbefont; plan, opstalter og snit af bygning og rekonstruktionsforslag ved J. B. Løffler 1877-79. To tegninger af romanske gravsten ved J. Magnus-Petersen 1895. Plan, opstalter og snit af bygning ved Conny P. Krage 1928. Skitse af romansk kalkmaleri (Bønnen i Getsemane?) ved Chr. Axel Jensen i notat 1933. Opmålinger af romanske vinduesrammer ved Viggo Norn 1934. Opmålinger af udgrav-

ning 1967. Fire måleblade af udgravning 1974. Opmålinger af udgravninger i sakristi og skib samt af korvæg og alterbord (med rekonstruktionsforslag) og romanske piller ved Thomas Bertelsen 2001-02. Tegning efter kalk af romanske kalkmalerier ved Torben Hjelm u.å. – *Horsens Museum*: Opmålinger af bygning (plan, opstalter og snit) før og efter restaureringen 1933-34; forslag til samme restaurering, bl.a. nyt trappehus; opmålinger af fundamenter til skibets tårnsider og søndre tvåbenhus; opmålinger af romanske vinduesrammer; rekonstruktion af den romanske basilika – alt ved Viggo Norn 1930-34. Opmåling af udgravning i langhuset 1933-34, usigneret blyantstegning.

Litteratur: J. B. Løffler: Tamdrup Kirke, *ÅrbOldkHist.* 1881, s. 69-78. R. Volf: Tamdrup kirke og dens gyldne alter, *ØJyHjemst.* 1954, s. 61-77. Samme: Tamdrup kirke og dens gyldne alter, *Vejle Amts Aarbog* 1960, s. 18-62. Samme: Jelling og Tamdrup, *Vejle Amts Aarbog* 1970, s. 119-170. Viggo Norn: Romanske kirkevinduer på Horsens Museum. Årsskrift for Horsens Museum 1961, s. 3-8. Samme: Tamdrup Kirke. Årsskrift for Horsens Museum 1962, s. 7-8. Hubert Krins: Die früh-Steinkirchen Dänemarks, (Dissertation) Hamburg 1968, s. 67-72. Tage E. Christiansen: De gyldne altre I. Tamdruppladerne. *ÅrbOldkHist.* 1968, s. 153-205. Henrik Græbe: Kalkmalerier i Tamdrup kirke, *NM-Arb.* 1973, s. 193-95. Mogens Larsen: Tamdrup kirkes kalkmalerier, *Meddelelser om konservering* 4, 1974, s. 107-114. Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991. Heri: Olaf Olsen: Det gædefulde Tamdrup, 7-10; Ole Schiørring: Tamdrup, s. 11-23; Henrik Græbe: Kirkebygningen, s. 25-44, samme: Kalkmalerierne, s. 45-65; Inger-Lise Kolstrup: Inventar, s. 67-89; Bodil Møller Knudsen: Kirkegården, s. 91-101; Steen Hvass, Orla Madsen og Dorte Kaldal Mikkelsen: Den ældste gård, s. 103-114; Jens Laursen: Tamdrup Bisgård, s. 115-39.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard og Niels Jørgen Poulsen, afsnit om kirkens historiske baggrund ved Ebbe Nyborg, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Ebbe Nyborg (middelalderlige) og Rikke Ilsted Kristiansen. Engelsk oversættelse ved James Manley. Redaktionssekretær Annelise Olesen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse Mogens Vedsø under medvirken af Rikke Ilsted Kristiansen. Redaktionen afsluttet 2002.

¹ Stednavnet Tamdrup er antagelig afledt af det olddanske mandsnavn Tomi, en kort form af Thormund.

² *DiplDan.* 3. rk. II, nr. 147.

³ Peder Jensen stammede fra nabosognet Nim.

⁴ *ÆldDaArkReg.* II, 1860, s. 166. Om Tamdrup Bisgård i almindelighed, se Jens Laursen: Tamdrup Bisgaards 1000-års Krønike, i *ÅrbÅrhSt.* 1990/91, s. 101-10, og

samme: Tamdrup Bisgård, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 115-39.

⁵ *DaMag.* IV 2, s. 40.

⁶ *ActaPont.* VII, nr. 5930 og III, nr. 2196.

⁷ *ActaPont.* IV, nr. 2927.

⁸ *ActaPont.* V, nr. 3396. Jfr. Troels Dahlerup: Det danske sysselprovsti i middelalderen, 1968, s. 272.

⁹ *ActaPont.* V, nr. 3470.

¹⁰ *ActaPont.* V, nr. 3585. Yderligere en sognepræst, Hans Eriksen, er nævnt 1509. Jfr. *Repert.* 2. rk. VI, nr. 11249.

¹¹ Århusgård og Åkær lens jordebog 1544, s. 48-50 og 116 med note 24.

¹² Jfr. eksempelvis valfartskirken i Karup (Viborg amt), der iflg. traditionen skal have haft 12 præster; dette kan til dels bekræftes ved de bevarede korstoles antal.

¹³ S. Poppo kendes ikke andetsteds fra.

¹⁴ Kongen lagde 1542 dele af kongetienden til latinskolen i Horsens og dennes rektor, jfr. *DaKanc.Reg.* 7. juni 1542. – Foruden betydelige tiendeindtægter modtog kirken afgifter af hele syv 'kirkegårde' i sognet, mens præsten havde indtægten af anneksgården ved kirken (s. 5050). Jfr. *KancBrevb.* 4. aug. 1565 og Hans H. Fussing: Stjernholm len 1603-1661, 1951, s. 24f., 285-87 og 289.

¹⁵ RA. *DaKanc.* AII 3. nr. 29. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiender i Danmark, iht. forordning af 8. nov. 1726, samt Frijsenborg godsarkiv, Hammel, løbenummer 266. Syn over grevskabet efter Mogens Friis (†1675).

¹⁶ LAVib. Århus bispeark. Sager vedr. køb og salg af kirker 1789-1805 (C 3.1150).

¹⁷ *Synsprot.* 1862ff.

¹⁸ *KancBrevb.* 24. dec. 1566. De fire sogne opregnes med Tamdrup først, hvilket kunne antyde, at Tamdrup på det tidspunkt var hovedsogn.

¹⁹ RA. Lensregnskaber. Stjernholm len. Rgsk. 1614-21.

²⁰ *KancBrevb.* 16. dec. 1582.

²¹ *KancBrevb.* 14. aug. 1605. Samme Christen Pedersen optræder 1614 – sammen med Søren Pedersen i Vinten – som kirkeværge (jfr. note 19).

²² LAVib. Århus bispeark. Nim herredsbog 1661 (C 3.1089).

²³ Svane: Helligkilder, s. 238.

²⁴ Mønten opbevares i Horsens Museum (FP. 1836).

²⁵ Mønterne opbevares i NM, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (FP. 3363).

²⁶ J. B. Løffler: Tamdrup Kirke. *ÅrbOldkHist.* 1881, s. 69-78.

²⁷ Beckett: *DaKunst.* I, s. 45.

²⁸ Poul Nørlund: *Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden*, 1926, 2. udg. Højbjerg 1968, med tillæg »Fyrretyve Aar« ved Tage E. Christiansen, s. 173-76 (herefter: Christiansen 1968a).

²⁹ Ibid. Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 62, 144ff. Tidsfæstelsen 958-65 for Haralds omvendelse gives bl.a.

i en samtidig levnedsskildring af ærkebiskop Bruno af Köln, hvori tildragelsen behandles kortere end hos Widukind.

³⁰ Harald Langberg (red.): Hvem byggede hvad, 1952, s. 374, 387.

³¹ Rudolf Volf: Tamdrup Kirke og dens gyldne Alter. ØJyHjemst. 1954, s. 61-77 og samme: Tamdrup kirke og dens gyldne alter. Vejle Amts Aarbog 1960, s. 18-62. Endvidere: Kumlerne i Jelling. Vejle Amts Aarbog 1966, s. 132-150. I artiklen 1954 foresloges Haralds dåb foretaget i et stort trækar på den senere Bisgårds gårdsplads.

³² Francis Beckett: Værksted- og Aldersbestemmelse for kobberdrejede Alterprydelser i Danmark. Tidskrift för Konstvetenskap, 1919, s. 140ff. Heraf fremgår, at Beckett da har betragtet Tamdrup som en art kultsted, ligesom han 1924 talte om alterets plader med 'Poppo-Legenden'. Beckett: DaKunst. I, s. 224.

³³ Tage E. Christiansen: De gyldne Altre 1. Tamdrup-Pladerne. ÅrbOldkHist. 1968, s. 153-205 (herefter: Christiansen 1968b). Artiklen har s. 187 med note 66 en udførlig tilbagevisning af Volfs synspunkter.

³⁴ Sture Bolin: Om Nordens äldsta Historieforskning, Lund 1931, s. 63-112. Der går her ikke nærmere ind på Tamdruppladerne end konstateringen (s. 79): 'Att Poppo dyrkats i detta land (Danmark) tycks styrkas även av en framställning på en jysk altartavla från tiden omkring 1200'.

³⁵ Christiansen 1968b (note 33) anfører s. 196: 'Har Tamdrup Kirke ikke været en Valfartskirke, er dens Skæbne simpelthen uforklarlig'.

³⁶ Christiansen 1968b (note 33), s. 188ff., hvor det (note 72) påvises, at Nørlund ved en fejl er kommet til at henlægge Harald Kesjas drab 1135 til en kongsgård i Jelling. Selv om en sådan ikke er nævnt dette år, står det dog fast, at Jelling endnu anførtes som kongelev 1231. Jfr. Ebbe Nyborg: Kirkernes indretning og skatte. Vejle Amts Aarbog 1999, s. 145f. med note 55.

³⁷ R. Volf: Jelling og Tamdrup. Vejle Amts Aarbog 1970, s. 119-70.

³⁸ Se Steen Hvass, Orla Madsen og Dorthe Kaldal Mikkelsen: Den ældste gård, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 103-114.

³⁹ Ole Schiørring: Tamdrup, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 11-23.

⁴⁰ Olaf Olsen: Det gådefulde Tamdrup, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 7-10.

⁴¹ Inger-Lise Kolstrup: Inventar, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 67-82. Her henvises som et sidestykke til det skånske romanske 'Konstantinskors' (bronze), der foruden kejserens omvendeshistorie viser ham stående i fuld figur på korsstammens bagside (modsat den korsfæstede).

⁴² Hos den tyske historieskriver Adam af Bremen (o. 1075) knyttes Poppohistorien til den svenske konge

Erik Sejrsæl, der på det pågældende tidspunkt skulle have regeret også i Danmark. Historiens overførsel fra Harald Blåtand til Sven Tveskæg følger en tendens i vurderingen af de to konger, der kan føres tilbage til historieskriveren Sven Aggesen. Se Nørlund 1926 (note 28), s. 170 med note 3 og Inge Skovgaard-Petersen: Sven Tveskæg i den ældste danske historiografi. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 1-38.

⁴³ Jfr. Ebbe Nyborg: Kirke, sognedannelse og bebyggelse, hikuin nr. 12, s. 28ff. Jellings karakter af tidlig dåbskirke fremgår ikke blot af de udgravede tidlige trækirker, men også af stenkirkens kalkmalerier, hvis frestilling af Johannes Døberens historie viser, at han må have været kirkens værnehelgen som en særlig 'dåbs-helgen'.

⁴⁴ I så fald må det dog stadig undre, at ingen skriftlige kilder nævner Tamdrup som stedet for omvendelsen, men derimod Slesvig, Ribe, Isøre (ved Rørvig) og Limfjordsøen Mors. Jfr. s. 5128f.

⁴⁵ Se Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens, udg. Karl Schmid & Joachim Wollasch, München 1984, og Christiane Sauer: Fundatio et Memoria. Stifter und Klostergründer im Bild, 1100 bis 1350, Göttingen 1993. For Danmark senest Birgitte Bøggild Johannsen: »Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild«. Om kongelige stiftelser og sjelegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid. KirkehistSaml. 1999, s. 7-49.

⁴⁶ Se Søren Balle: Ulf Jarl og drabet i Roskilde. Historisk årbog for Roskilde amt, 1983, s. 50ff.

⁴⁷ Klosterkirkens højalter blev efter Vilhelms ønske rejst præcis på det sted, hvor hans modstander kong Harold Godwinson var faldet.

⁴⁸ Se Jens Vellev: Kongekapellet på Grathe Hede. Om gamle og nye undersøgelser. P.S. 2 (Postscriptum til kulturhistoriske undersøgelser på Viborg-egnen), Viborg 1996, s. 17-48. Man kunne hævde, at et sådant kapel alene var rejst over valpladsens døde og til bod og andagt for dem. Mindeaspektet kommer dog tydeligt frem derved, at kong Valdemar lod sin faldne rival, Sven 'Grathe', jorde i eller ved kapellet, ligesom han samtidig grundlagde det rige kloster i Vitskøl som en udtrykkelig tak for sejren. Ligesom det var almindeligt at markere drabssteder med kors, kunne de faldne mindes ved opførelsen af kirker eller kapeller, således på kong Erik Glippings drabssted ved Finderup. Se Svend E. Albrechtsen: Mordstedet, Skalk 1971, 6, s. 11-15.

⁴⁹ DK. Frborg, s. 2021, 2119ff.

⁵⁰ Det kan vel næppe ganske afvises, at et kloster har eksisteret i 1100'erne, men det måtte i givet fald være nedlagt allerede i 1200'erne, da Tamdrup ikke optræder i de fra denne tid bevarede testamenter med gaver til alle Jyllands klostre. En så tidlig nedlæggelse af et kloster ville i øvrigt være vanskeligt tænkelig, uden at dets

Fig. 128. Den nedbrudte korapside under udgravning, set fra nordøst (s. 5070). Jesper Weng fot. 2001. – *The demolished chancel apse during excavation, seen from the north east.*

godsmasse omkring Tamdrup siden røbede sig i form af et tilliggende til et andet kloster.

⁵¹ Således er gyldne altre kendt fra adskillige af tidens også mindre spektakulære sognekirker. Jfr. Christiansen 1968a (note 28), s. 9*ff.

⁵² Jfr. Jan Svanberg: *Furstebilder från Folkungatid*, Skaraborg u.å. (1986), der 97ff. anfører svenske hertug- og hertugindekroner i form af en lavere udgave af de kongelige. Eksemplerne er dog først fra tiden o. 1300, og af tidlige danske hertugindebilleder kendes kun meget få. Jfr. Danske kongelige Sigiller, samlede af Henry Petersen og udgivne af A. Thiset, 1917, nr. 18, Sophia af Rostock (1237) og nr. 129a, Sophia af Langeland (1297), begge med lille krone. Se generelt G. Tellenbach: *Über Herzogskronen und Herzogshüte im Mittelalter*, *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* V, 1941, s. 55ff.

⁵³ Nørlund 1926 (note 28), s. 174f. Niels-linjen repræsenteredes i årtierne hen imod 1200 af Knud Magnusens magtfulde sønner Valdemar og Niels, der begge havde jysk tilknytning (Niels især til Århusområdet), men der vides intet om kvinder af linjen. En oversigt over tidens medlemmer af kongelige sidelinjer og stormandsklaner, hvoraf flere bar navn af hertuger, findes i Lars Hermanson: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-tallets Danmark*, Göteborg 2000.

⁵⁴ Herom bl.a. Bolin 1931 (note 34), s. 79ff., 87f. Hvor meget man kan lægge heri, er vel uvist. Men det er åbenlyst, at man inden for de tabende dynastiske linjer

udviste større tilbøjelighed til at indordne sig tyske alliancer og lensoverhøjhed. Jfr. i øvrigt Ebbe Nyborg: Harald Hen, i værket *Danske Kongegrave*, red. Karin Kryger (under trykning 2002).

⁵⁵ Man må eksempelvis undre sig over, at jyske annaler som *Rydårbogen* og *Ribeannalerne*, så forlægsbundne de end er, refererer til Poppohistorien uden et ord om hans hellighed, endsige om nogen kirke eller kult i Tamdrup. Manglen på skriftlige vidnesbyrd må dog ses i lyset af, at også uomtvistelige valfartssteder kan være meget tyndt belagt i middelalderen. De fleste beretninger er efterreformatoriske og beskæftiger sig med steder, der var forbundet med helligkilder. Se Susanne Andersen: *Helligkilder og valfart. Fromhed & verdslighed i middelalder og renæssance*. Festskrift til Thelma Jexlev, Odense 1985, s. 32-44.

⁵⁶ Om kirkegården i almindelighed se Bodil Møller Knudsen: *Kirkegården*, i Ole Schiørring (red.): *Tamdrup. Kirke og gård*, Horsens 1991, s. 91-101.

⁵⁷ RA. DaKanc. B 184e. Seks års kirkeregnskaber 1614-20. Stjernholm len.

⁵⁸ LAVib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1750-1803 (C 3.1172-76).

⁵⁹ LAVib. Århus amts søndre provsti. Synsprot. 1817-54 (C 301.2).

⁶⁰ Jens Laursen: *Tamdrup Bisgård*, i Ole Schiørring (red.): *Tamdrup. Kirke og gård*, Horsens 1991, s. 115-39.

⁶¹ I *Trap Danmarks* 1. udgave (1859) hedder det om Tamdrup kirke blot, at den er blandt Jyllands største landsbykirker. – F. Uldall stod 1869 for ombygningen af kirken i Uth (Vejle amt), der er en treskibet renæssancebygning.

⁶² Brev fra F. Uldall 11. juni 1870 i NM.s korrespondancearkiv.

⁶³ F. Uldall: *Om de danske Landsbykirker* I, 1873, s. 355-58.

⁶⁴ Uldall skiver fejlagtig den 'sydvestlige pille'.

⁶⁵ På lændesnitter (fig. 9d) er sydsidens vinduer dog angivet ret vilkårligt.

⁶⁶ J. B. Løffler: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder*, 1883, s. 39-45.

⁶⁷ Maskinskrevet indb. (i NM) om kirken ved Viggo Norn 1935, ledsaget af små blyantskommentarer af venen, museumsinspektør Chr. Axel Jensen, som havde besøgt Tamdrup under restaureringen 1933-34.

⁶⁸ Viggo Norn: *Romanske kirkevinduer på Horsens Museum*, i *Årsskrift for Horsens Museum* 1961, s. 3-8, og samme: *Tamdrup Kirke*, samme *årsskrift* 1962, s. 7-8.

⁶⁹ At den 12. pille var firkantet og ikke rund som de elleve tillagde Norn en mulig symbolsk betydning: Hvis søjlerne symboliserede apostlene, kunne den ene firkantede være symbolet for Judas.

⁷⁰ C. G. Schultz: *Vor Frue i Roskilde*, i *ÅrbOldkHist* 1937, s. 187-253, især s. 211ff.

⁷¹ Harald Langberg (red.): *Hvem byggede hvad*, 1952,

s. 348f. og 386f. Artiklerne er optrykt uændret i 2. udg. 1969 og 1971.

⁷² Harald Langberg: Danmarks bygningskultur I, 1955, s. 44f.

⁷³ Rudolf Volf 1960 (note 31), s. 18–62, Ulla Hastrup: Romansk tid, i Hakon Lund og Knud Millech (red.): Danmarks bygningskunst, 1963, s. 94f. og Otto Norn i Trap Danmark, 5. udg. (Skanderborg amt 1964).

⁷⁴ Hubert Krins: Die frühen Steinkirchen Dänemarks, (Dissertation) Hamburg 1968, s. 67–72. Forfatterens maskinskrivne manuskript samt to mapper med fotografier findes i NM.

⁷⁵ For at finde mulige paralleller til et sådant vestpulpitur (Westempore) måtte Krins dog søge langt omkring: til stiftskirken i Beromünster i Schweiz og til kirken i Wing i Buckinghamshire i England (jfr. hans note 318 (s. 174)).

⁷⁶ Som også foreslået af Otto Norn i Trap Danmark (jfr. note 73).

⁷⁷ Dette forhold angiver Krins i Vor Frue som 1:2,42, i Tamdrup som 1:1,95.

⁷⁸ Krins 1968 (note 74), s. 175, noterne 332–34.

⁷⁹ Hugo Johannsen og Claus M. Smidt: Kirkens huse, i Danmarks arkitektur, 1981, s. 19.

⁸⁰ Henrik Græbe: Kirkebygningen, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 25–44.

⁸¹ Rudolf Volf 1960 (note 31), s. 37.

⁸² Indb. ved Olaf Olsen 1967 (i NM).

⁸³ Indb. ved Olaf Olsen 1974 (i NM).

⁸⁴ Indb. ved Thomas Bertelsen 2001 (i NM).

⁸⁵ Indb. ved Thomas Bertelsen 2002 (i NM).

⁸⁶ Indb. ved Thomas Bertelsen 2001 (i NM). – Foruden de løse knoglerester under selve fundamentet fandtes en barnegrav i 'rene' jordlag umiddelbart øst for apsiden. Skelettet havde hovedet i vest, mens underkroppen, der lå under sakristiets østgavl, var drejet i nordlig retning. Det var udgraverens klare opfattelse, at begravelsen var ældre end stenkirken. En C-14 analyse af knoglerne daterer dog skelettet til 1330–1440. (Undersøgelse ved Jan Heinemeier, Århus Universitet).

⁸⁷ Nogle små stolpehuller, der ved udgravningen 1967 blev undersøgt under korgulvet, havde som nævnt ikke relation til tidligere bygninger på stedet.

⁸⁸ Ved udgravningen i skibets vestende 2001 fandtes over muldlaget et affaldslag af knust frådsten, der var skåret af fundamentsgrøften til midtskibets nordre strækmur. Disse byggelag stammer sandsynligvis fra skibets ydermure.

⁸⁹ Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den 'jyske fod'. Om måleenheder i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Hugo Johannsen (red.): Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 41–58.

⁹⁰ Målt over et samlet stræk er de fire bevarede blændinger og liséner tilsammen 572 cm, hvilket giver en fodlængde på 28,6 cm ($572:20 = 28,6$).

⁹¹ De manglende piller kendes kun fra de plinter, der har båret dem (jfr. s. 5081).

⁹² Den indbyrdes afstand mellem de bevarede piller i hver række, målt fra disses centrum, er i den lidt kortere nordside hhv. 565 cm (de to vestre piller) og 580 cm (de to østre), i sydsiden hhv. 580 cm (de to vestre piller) og 585 (de to østre). Indskyder vi i tanken de manglende piller, fremgår det, at de seks piller i hver række er afsat med en indbyrdes afstand på mellem 283 og 293 cm. Afstanden mellem midten i de to arkademure er i øst 690 cm, i vest 675 cm.

⁹³ Plinterne, der bærer rundpillerne, måler gennemgående 116×116 cm (= 4×4 fod à 29 cm). De oprindelige arkadeåbninger (målt mellem plinterne) kan således beregnes til 6 fod.

⁹⁴ Indb. ved Olaf Olsen 1967 og Thomas Bertelsen 2001 og 2002 (i NM).

⁹⁵ Viggo Norns notebog. Indb. ved Olaf Olsen 1967 og 1974, Birgit Als Hansen 1981, Henrik Græbe 1996 og Thomas Bertelsen 2001 (i NM).

⁹⁶ Mål: $12-18 \times 12-15$ cm.

⁹⁷ I sydsiden er den romanske sokkel og muren herover bevaret i fuld længde, om end hjørnet er sløret. I nord er den romanske sokkel – ved tilslutningen af sakristiet – afbrudt næsten en meter fra det nordøstre hjørne og erstattet af en syld af rejste kampesten. Men frådstensmurværket herover er romansk, og hjørnet, ca. 1 m øst for den østre lisén, stod efter frihugning 2001 skarpt og velbevaret. En lodret 'søm' øst herfor, af bl.a. små udkragende marksten, udfylder partiet mellem hjørnet og sakristiets teglstensmur.

⁹⁸ Også i frådstenspartiet af Sønder Nærå kirke (Odense amt) har pilastrene ensidige kragbånd, og vinduerne er anbragt lidt skævt i blændingerne.

⁹⁹ En udhugning omkring nordøstre hjørne 2001 godtgjorde, at forholdene – sådan som de kan iagttages i dag – ikke skyldes reparationer eller forstyrrelser, men at frådstensmuren aldrig har haft en afsluttende blænding endside hjørnelisén.

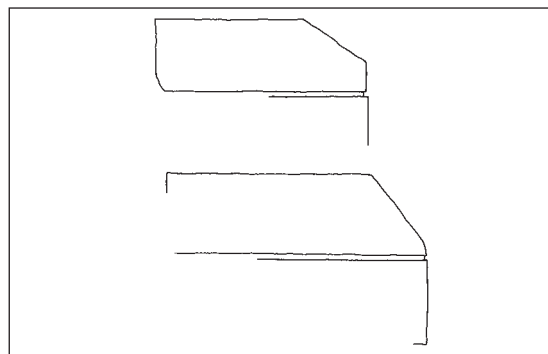

Fig. 129. Snit 1:10 af soklen under apsiden i koret (s. 5065, 5070). Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2001. – Section, 1:10, of the base below the apse in the chancel.

¹⁰⁰ Indb. ved Th. Bertelsen 2001 (i NM). Apsidens fundament blev 1934 kun delvis undersøgt af Norn, hvorfor hans opfattelse af dens udformning (jfr. fig. 14) på væsentlige punkter har kunnet korrigeres.

¹⁰¹ Norn regner i sin rekonstruktion (fig. 14) med, at murkronen har ligget 0,5 m over vinduerne (altså 3,25 m over soklen), men i sydsiden er der dog bevaret frådstensmurværk indtil 3,30 m over soklen.

¹⁰² Således foreslået allerede af Chr. Axel Jensen i notat 1934.

¹⁰³ Jfr. Hans Krøngaard Kristensen: *Middelalderbyen Viborg*, 1987, s. 62f. og Jens Vellev: *Asmild Klosterkirke i 900 år*, Højbjerg 1990, s. 14f.

¹⁰⁴ Inden terrænaftergravningen 1933 var jordsmonnet vokset til 0,7 m over dette niveau.

¹⁰⁵ De to frådstensblokke var brudt i flere stykker. Den nordre har været 40 cm bred og mindst 48 cm dyb, den søndre 60 cm bred og mindst 50 cm dyb. Blokkene var væsentlig bredere og dybere end de tilstødende kvadre i samme skifte, der kun var indtil 20 cm brede og 30 cm dybe.

¹⁰⁶ En mulig forklaring på korvinduernes anbringelse kunne være ønsket om at trække det østre vinduespar så langt mod øst (og mod alteret) som muligt.

¹⁰⁷ Bunden ligger i samme niveau som sideskibenes vinduer.

¹⁰⁸ NM's Naturvidenskabelige Undersøgelser. Indb. ved Niels Bonde 1983.

¹⁰⁹ En opmåling ved Niels Jørgen Poulsen 2001 af dette vindue viser tillige, at trærammen er skrumpet som følge af indtørring.

¹¹⁰ Om andre romanske vinduesrammer, jfr. Thomas Bertelsen: *En romansk vinduesramme fra Bjernede kirke*, i *Bygningsarkæologiske studier*, 1999–2000, s. 7–12.

¹¹¹ Opmålingen af vinduesrammen, mens denne endnu var på plads, viser, at endnu to partier af det østre karmstykke var bevaret. Disse (stærkt forrådnede stykker?) er formodentlig gået til ved udtagningen.

¹¹² I betragtning af, at vinduerne har været i brug i hen ved 400 år, må glasset formodes at have været udskiftet indtil flere gange.

¹¹³ Om andre aflastningsbuer, anlagt umiddelbart over korbuen, se f. eks. Sønder Jernløse, Vallekilde og Tveje Merløse (DK. Holbæk, s. 133, 2481 og 2959).

¹¹⁴ At buen overskæres af loftsbjælken kunne måske tale til fordel for, at den som arkaderne i Tveje Merløse kirkes vestgalleri (jfr. DK. Holbæk, s. 2962ff.) har været delvis lukket og udfyldt med en arkitektonisk underdeling med mindre åbninger. Af en sådan underdeling ses dog ingen spor.

¹¹⁵ Den étskibede kirke i Estuna i Uppland (Sverige) har en tilsvarende, dog noget mindre åbning mellem skibet og korets tagrum. Åbningen var tidligere synlig fra rummet, og da der i 1200 udførtes kalkmalerier, blev disse på triumfvæggen komponeret under hen-

syntagen til (dør)åbningen. Jfr. SvK. vol. 110, Uppland bd.V:6 (1966), s. 700 og 706.

¹¹⁶ Trods den tværgående loftsbjælke ville åbningen være stor nok til at rumme en mandshøj figur.

¹¹⁷ Arkadeåbningens placering svarer til nogle usædvanlige åbninger over korbuen, der andre steder i Nord-europa har ledt ind til et østgalleri eller kapel over koret (jfr. Eric Fernie: *Chambers over Sanctuaries in Romanesque Churches*, under trykning i Hafnia 2002). – Kirken i Deerhurst i Gloucestershire i England (fra 1000-tallet) havde et kammer over koret med en buet åbning i vestsiden, som ledte ud til et træ-pulpitur i skibets østende, der modsvarede af et vestpulpitur, tilgængeligt fra tårnet. – I Dønnes kirke i Helgeland, Nord-norge, (fra 1200'erne) findes over koret et loftsrum, som har haft forbindelse med et lektorium over korbuen (jfr. Hans-Emil Lidén: *Norsk middelaldersk steinarkitektur*, i *Hikuin* 1983, s. 106–07 og Lena Liepe: *Medieval stone churches of Northern Norway*, Tromsø 2001, s. 22f. og 49f.).

¹¹⁸ I kirken i Les Saintes-Maries-de-la-Mer i Provence (Frankrig) er der over koret indrettet et 'østgalleri', der åbner sig mod skibet med en rundbuet åbning, som normalt er lukket med et træjalousi. Her opbevares et relikvieskrin, der på kirkens festdage hejses ned i kirken gennem åbningen, hvorefter det opstilles på alteret. Jfr. William Anderson: *Les Saintes-Maries-de-la-Mer*, i *Hävd och Hembygd*, Svenska Fornminnesförningens Årsskrift, Sthlm. 1923, s. 96–104, og *Dictionnaire des Églises de France*, Éditions Robert Laffont 1966, bd. II, D, s. 140–41.

¹¹⁹ Øverst i gavlspejdsens nordside rager murkernen (af små markestene) 40–50 cm op bag spærrets underside (målt vinkelret).

¹²⁰ Strækmurene blotlagdes i fuld længde af Norn 1933. Fundamentet og konstruktionen af den vestre del af den nordre mur er nærmere undersøgt af Thomas Bertelsen ved en udgravning 2001. Jfr. indb. ved samme 2002 (i NM).

¹²¹ Den tilmurede niche, der blev åbnet og undersøgt 1955, måler 20×15 cm og er 50 cm dyb. Den er blevet opfattet som et opbevaringssted for relikvier. Jfr. Rudolf Volf 1960 (note 31), s. 3–4.

¹²² At Norn ikke har fundet entydigt belæg for pillernes form, viser hans bemærkning om den nordvestre pille. Denne måtte efter hans opfattelse være den eneste firkantede... 'idet det ikke ses, at der er mulighed for at gennemføre nogen rytmisk inddeling med (firkantede) piller mellem de bevarede (runde) søjler' (jfr. note 67).

¹²³ Med hhv. en kvadratisk og en rund pille.

¹²⁴ Aftrykket af pillerne blev 1933 påvist i grunden, den nordre vægpille er genudgravet 2001. Jfr. indb. ved Thomas Bertelsen 2002 (i NM).

¹²⁵ I den bevarede rest af søndre vægpille, som i dag springer 1,0–1,2 m frem fra gavlen, er der på nordsiden

bevaret lidt af en skråkantet sokkel. Den nordre pille har – i det mindste på nord- og sydsiden – ikke haft en tilsvarende sokkel.

¹²⁶ Under alle omstændigheder har man haft behov for at kunne komme op i midtskibets tagrum, hvortil der ikke har været adgang via sideskibene.

¹²⁷ Nederst er nicherne dog åbne ind til altrenes bagside.

¹²⁸ Den nordre pille er i gotisk tid forhøjet med muresten for at danne støtte for det indbyggede hvælv.

¹²⁹ Hugo Johannsen og Claus M. Smidt 1981 (note 79), s. 94–109, og Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen 1983 (note 89) s. 55, note 42.

¹³⁰ Ved opførelsen af våbenhuset tilmurede man det vestligste af de to romanske vinduer i sideskibet. At våbenhuset er ældre end langhusets forhøjelse, fremgår dels af den manglende støttepille i skibets nordside, dels af et spring i rækken af bomhuller, der indtil 1933 kunne iagttages i det forhøjede parti af skibets mur.

¹³¹ Våbenhuset kendes alene fra udgravningen og opmålingen 1933.

¹³² Om andre ligeløbstrapper på egnen se f.eks. Østbirk (s. 4443), Ovsted (s. 4556) og Underup.

¹³³ Frijsenborg godsarkiv, Hammel. Løbenummer 266. Syn over grevskabet efter Mogens Friis, (†1675).

¹³⁴ Pillen vest for syddøren, der er trukket lidt mod vest, kan først være opført efter nedrivningen af det søndre tvåbenhus.

¹³⁵ De to østre vægpiller hviler på de fortykkede murpartier.

¹³⁶ Jfr. en lignende indendørs trappe i skibets nordvestre hjørne i Ølsted kirke (Vejle amt).

¹³⁷ Om lukkemure og afskilring af apsis jfr. Nørre Sneede (s. 4219) og nabokirken Hvirring. Fænomenet er ret udbredt i Thy, jfr. f. eks. Tømmerby (DK. Tisted, s. 172). I Kværkeby (Sorø amt) er den detaljerige lukkemur undersøgt og reableret 1981 (DK. Sorø, s. 497f.).

¹³⁸ Døren er falsat på østsiden. Syd for dørfalsen og gående i ét med denne ses (på skillevæggens bagside) en stor, retkantet og flad niche (ca. 150×125 cm), nu udmuret.

¹³⁹ Herved fremkom der i nordsiden en 'søm' af bl.a. små udkragende marksten, der udfylder partiet mellem hjørnet og sakristiets teglstensmur.

¹⁴⁰ LAVib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700–12 (C 3.1166).

¹⁴¹ Indb. om skibets høj Kirkemure ved Thomas Bertelsen 2001 (i NM).

¹⁴² I skibets vestende er gavltrekanter fjernet. Af tårnets østmur fremgår det, at tårnet er bygget op imod midtskibets tagværk, og at dette har haft samme højde og hældning som i østenden.

¹⁴³ Jfr. f.eks. koret i Keldby kirke, DK. Præstø, s. 958.

¹⁴⁴ Når tilsvarende huller mangler i nordsiden, skyldes det, at hvælvkapperne her er ført højere op og har skjult sporene.

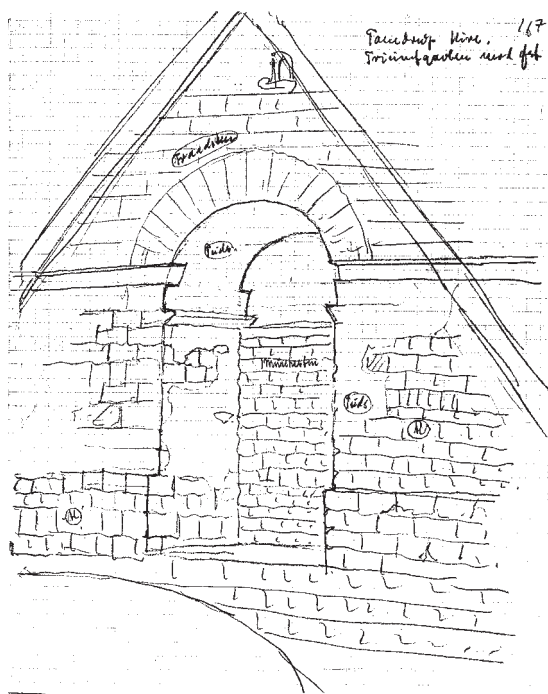

Fig. 130. Blyantsskitse af østsiden af triumfgavlen set fra korets loftsrums (jfr. fig. 20, 36). Den rundbuede arkadeåbning (s. 5078) er på vestsiden delvis tilmuret i forbindelse med indbygningen af hvælv i skibet. På gavlens østside ses lidt over kragbåndene aftrykket af en tværgående bjælke, formodentlig et hanebånd fra korets romanske tagværk. Buen har på vestsiden i samme niveau været overskåret af skibets østre loftsbjælke, der har hvilet i et murefremspring (s. 5094f.). Fra Viggo Norns notebog (I, 1929–35). – Pencil sketch of the east side of the chancel gable seen from the chancel loft (cf. figs. 20, 36). The round-arched arcade bay was partly walled up on the west side in connection with the building of vaults in the nave. On the east side of the gable one sees, just above the cordons, the impression of a transverse beam, probably a tie beam from the Romanesque roofing of the chancel. The arch on the west side at the same level was cut across by the eastern ceiling beam of the nave, which rested on a ledge.

¹⁴⁵ Man kan dog ikke udelukke den mulighed, at gavltrekanterne, selv med en åben tagstol, har stået upudset. Tilstedeværelsen af loftsbjælken forhindrer ikke i sig selv en åben tagstol. En sådan kan udmærket have været båret af et antal frie bjælker, hvor den østre (og vestre) har ligget umiddelbart op imod gavlvæggen.

¹⁴⁶ Indb. ved Thomas Bertelsen 2001 og 2002 (i NM).

¹⁴⁷ LAVib. Århus bispearkiv 1742–1845. Tamdrup (C 3.634).

¹⁴⁸ NM's Naturvidenskabelige Undersøgelser. Indb. ved Niels Bonde 1983 og 1990 (i NM).

¹⁴⁹ Dvs. sidste bevarede årring +20 (det formodede antal årringe i splintveddet).

¹⁵⁰ Indb. ved Niels Bonde 1990 (i NM).

¹⁵¹ Ankerbjælke nr. 1, 2, 4 og 5 fra vest.

¹⁵² Uldall 1870 og 1873 (note 62 og 63).

¹⁵³ Volf 1970 (note 37), s. 120ff. Fundet gjordes af vice-skoleinspektør Olaf Aastrup, Vejle.

¹⁵⁴ Jfr. Henrik Græbe: Kalkmalerier i Tamdrup kirke, NMArb. 1973, s. 193-195. Arbejderne foretoges af Ulla Haastrup, Henrik Græbe, Kirsten Trampedach og Mogens Larsen (kalkerne er senere kasseret). Enkelte supplerende kalker er 1978 taget af Ulla Haastrup og studerende ved Konservatorskolen samt senere ved Peder Bøllingtoft.

¹⁵⁵ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 50ff., 291f.

¹⁵⁶ Med mindre der i borten også skulle have indgået krydsende linjer, må den således have haft karakter af et gitterværk eller en art enkel 'mønsterflade'. Jfr. Susanne Stangier: Ornamentstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalerei, Skjern 1995, s. 26ff.

¹⁵⁷ Partiets tolkning i lyset af Jellingmalerierne skyldes Kirsten Trampedach. Jfr. Ulla Haastrup 1986 (note 164), s. 66ff.

¹⁵⁸ Det er således ikke rigtigt, når Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 291, oplyser, at malerierne alene er konserveret og hærdet, mens intet er tilføjet. Jfr. NM. Indb. ved Harald Borre 1940 samt Henrik Græbe: Kalkmalerierne, i Ole Schiørring (red.): Tamdrup. Kirke og gård, Horsens 1991, s. 45-63.

¹⁵⁹ Bølgetungerne i forening med håndstillingen foranledigede ved afdækningen 2001-02 den tanke, at der kunne være tale om en fremstilling af S. Poppo. Denne teori var anledningen til, at hovedet søgtes frilagt ved fjernelse af hvælvsten. Herved fremkom imidlertid nok en glorie, men ved finafdækning også en englevinge, der aflivede Poppo-teorien. Bølgetunger af samme art ses eksempelvis som signatur for ild i de romanske kalkmalerier i Schwarzhof i Rheinlandet. Se Otto Demus: Romanische Wandmalerei, München 1968, s. 182f. med pl. 200.

¹⁶⁰ Lignende kalkmalede engle, der står inde i korbuen og har hyldet triumfkrucifikset, kendes fra Skellebjerg kirke o. 1250. (DK. Holbæk amt, s. 1032f. med fig. 8a-b).

¹⁶¹ Nærmest triumfmuren er stenene for en del blottede, mens malerierne i lommen mellem de to østligste vinduer synes skjult af overkalkninger.

¹⁶² Når kalken har bevaret farver, skyldes det, at partiet omkring den har været beskyttet af hvælvbuen.

¹⁶³ Dette sandsynliggøres dels af rækkefølgen, dels kunne Jesu talegestus forstås ud fra ottonske maleriers vægt på samtalen mellem Jesus og Peter i Fodtvætningssenen. Se Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst 2, Gütersloh 1968, s. 56ff. med fig. 130-32.

¹⁶⁴ Se Ulla Haastrup i Danske Kalkmalerier, Romansk

tid 1080-1175, 1986, s. 74-81 og Gertrud Schiller 1968 (note 163), s. 58ff. med fig. 146-48.

¹⁶⁵ NM. Notat af Chr. Axel Jensen (med skitse) fra besøg i kirken 11. okt. 1933, hvor også mænderborten ovenover omtales, ligesom han nævner malerisporene på korets overvægge.

¹⁶⁶ Således Ulla Haastrup 1986 (note 164), der henviser til ottonske fremstillinger af Korsegangen, hvor korset på denne vis bæres af en forangående Simon af Kyrene. Henrik Græbe 1991 (jfr. note 158) opfatter scenen som Jesus, der fremvises for folket (Ecce Homo). Denne tolkning er dog ikke mulig, da dette motiv først kendes fra 1400rne, se Schiller 1968 (note 163), s. 84ff.

¹⁶⁷ Udformningen med en øvre tværarm kendes i 1100rne, men viser især tilbage til karolingisk og ottonsk tradition. Se Schiller 1968 (note 163) fig. 378ff. samt 458 for et (udskåret) krucifiks fra Köln.

¹⁶⁸ Haastrup 1986 (note 164) og samme: Die romanischen Wandmalereien in Rasted. Ikonographie, Bildprogramm und Theater. Hafnia 1972, s. 96ff. Når det gælder korsets og Kristusfigurens holdning og udformning, kan nævnes en række nære ottonske paralleller (alle ligeledes ukronede), såsom en krucifiksfigur fra Ringelsheim, et graveret sølvkors i Mainz og et bogbind i stiftskirken i Säckigen. Måske det nærmeste kalkmalede sidestykke findes i S. Angelo in Formis i Italien (o. 1075). Se Schiller 1968 (note 163), fig. 348 og Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen, udg. Michael Brandt & Arne Eggebrecht, Hildesheim 1993, Bd. 1, s. 185-86 og bd. 2, s. 156, 496f.

¹⁶⁹ Motivet kan især genkendes på grund af en gammel og ret fast ikonografisk tradition, der herhjemme er bedst repræsenteret på Ribe domkirkes Kathoveddør (DK. Ribe, s. 218ff.). Jfr. Haastrup 1986 (note 164) og Schiller 1968 (note 163), s. 177ff.

¹⁷⁰ Jfr. Haastrup 1986 (note 164), der jævnfører med motivets fremstilling i de note 168 nævnte kalkmalerier i San Angelo in Formis i Syditalien.

¹⁷¹ Der ses således målemærker for korsets anbringelse præcis midt mellem nordvæggens højkirkevinduer i korsfæstelsescenen.

¹⁷² Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 291, antog for korbuen en grå baggrund, men kunne ikke konstatere nogen baggrundsfarve, end ikke ved ultraviolet belysning.

¹⁷³ Se nærmere i Mogens Larsen: Tamdrup kirkes kalkmalerier. Meddelelser om konservering 4, 1974, s. 107-114, samme i Danske Kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175, s. 72f. samt Græbe 1991 (note 158). Yderligere oplysninger skyldes Peder Bøllingtoft.

¹⁷⁴ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 50ff., 297f. Malerierne opfattedes som fremstillinger af Jesu Barndomshistorie indtil de 1972 blev overbevisende omtolket som scener af Johannes Døberens legende. Se Ulla Haa-

strup: Johannes i Jelling, Skalk, 1972, 2, s. 18ff. og samme 1986 (note 164), s. 66-71.

¹⁷⁵ Forskelle i forhold til Jelling er bl.a. en lidt rigere palet med blå bundfarve i Jelling.

¹⁷⁶ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 58ff., 290f., hvor det foreslås, at Ørridslevmaleren har 'fået sin opdragelse i Jelling'. For malerierne i Ørridslev har Aron Andersson 1968 foreslået den plausible datering o. 1140. Se samme: *The Art of Scandinavia II*, London, New York, Sydney, Toronto 1968, s. 243.

¹⁷⁷ Således Haastrup 1986 (note 164) s. 53, Aron Andersson 1968 (note 176), s. 243, Græbe 1991 (note 158) og Søren Kaspersen: Helmarshausen oder andere Quellen? Betrachtungen zur dänischen Wandmalerei im 12. Jahrhundert. Helmarshausen und das Evangeliar Heinrichs des Löwen, Göttingen 1992, s. 65-67.

¹⁷⁸ Således er i Vrigsted kirke fundet en smal rankebort, der kendes helt tilsvarende i Ørridslev. I Ørridslev er der endvidere over korets hvælv iagttaget rester af en figurfrise under arkader som i Jelling. Se s. 4743 og jfr. Nyborg 1999 (note 36), s. 142ff. Allerede Beckett: *DaKunst*, henførte 1926 Jellings og Ørridslevs malerier til samme malere.

¹⁷⁹ For værkstedets enhed og virke langt ind i 1100'erne se Nyborg 1999 (note 36) samt Ebbe Nyborg og Mette Kristine Jensen: *Messeoffer, gralsriddere og snakkevinder*, NMArb. 1998, s. 63ff.

¹⁸⁰ Se s. 5045 og nærmere Christiansen 1968b (note 33), s. 189.

¹⁸¹ Nyborg 1999 (note 36). Et problem ved Århus som hjemsted er, at ingen af gruppens malerier er fundet nord eller vest for byen.

¹⁸² Jfr. Græbe 1991 (note 158) og Josef & Konrad Hecht: *Die frühmittelalterliche Wandmalerei des Bodenseegebietes*, Sigmaringen 1979, I, s. 65-146.

¹⁸³ Rester af en sådan Majestas er 2000 afdækket i Vrigsted kirkes apsis.

¹⁸⁴ Søren Kaspersen: *Kains og Abels offer i dansk romansk vægmaleri*, *Imagines Mediaevales*, Uppsala 1983, s. 211ff.

¹⁸⁵ For langhusets nedre frise haves ingen viden om højden, men ca. 160 cm ville udgøre en naturlig analogi til frisen forneden på triumfvæggen og være godt i overensstemmelse med den forhåndenværende plads.

¹⁸⁶ Således har korbuen nedenunder givetvis rummet en skulptur i form af korbuekrucifikset, der har indgået i det i øvrigt malede program. Jfr. Ebbe Nyborg: *Korbue, krucifiks og bueretabel*, hikuin nr. 14, 1988, s. 135ff. Allerede Uldall 1873 (note 63) nævnte muligheden af, at den øvre bue kunne have været prydet af et krucifiks.

¹⁸⁷ Jfr. *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* Bd. V, Stuttgart 1967, Art. Engel, s. 379ff.

¹⁸⁸ Det note 168 nævnte maleri af Korsfæstelsen i S. Angelo in Formis har interessant nok samme plads midt på basilikaens nordvæg som led i en passionsserie.

Se Otto Demus: *Romanische Wandmalerei*, München 1968, s. 114ff. med pl. 17.

¹⁸⁹ Den første pudsnings med kvaderridsning må formentlig opfattes som den finish, hvormed bygmesteren afleverede det færdige byggeri.

¹⁹⁰ Haastrup 1986 (note 164), Græbe 1991 (note 158) og Kaspersen 1992 (note 177), de to sidste med videre henvisninger. Allerede Beckett: *DaKunst* I, s. 266ff. pegede 1926 på lighederne mellem Jellingbillederne og malerierne i Hildesheim domkirke, der ligesom Xanten domkirkes nu er forsvundet. Jfr. også Johnny Roosval: *Romansk Konst*, Sthlm. 1930, s. 356ff.

¹⁹¹ Kaspersen 1992 (note 177), der som udtryk for formidlingen nævner et formentlig italiensk kalkmaleri i S. Gereons kirke i Köln.

¹⁹² Her kan henføres til argumentationen allerede i Nørlund-Lind: *Kalkmalerier*, s. 59, hvor der imidlertid tales om stilimpulser via Sydfrankrig, Burgund og Belgien.

¹⁹³ Dateringen svarer stort set til værkstedets tidsfæstelse i Beckett: *DaKunst* I, s. 266ff. og Nørlund-Lind: *Kalkmalerier*, s. 50ff., 291f., 297f. I tilslutning til ældre arkitekturhistoriske dateringer af kirken (jfr. s. 5057f.) har R. Volf også villet sætte kalkmalerierne så tidligt som o. 1050, idet han 1970 (jfr. note 37, s. 154ff.) støttede sig til paralleller i den såkaldte Bernwardinske kunst i Hildesheim (jfr. herom note 168). Kirkebygningens dendrokronologiske datering 1983 har ikke afholdt kunsthistorikere fra tidsfæstelser før og o. 1100. 1986 ville Ulla Haastrup i værket *Danske Kalkmalerier* (note 164) datere Tamdrups og Jellings malerier 1080-1100 (Ørridslevs o. 1100), mens Knud Krogh i samme værk (s. 64f.) fremhævede den naturvidenskabelige datering og talte for en tilkomst i de første årtier af 1100'erne. Enig i denne tidsfæstelse er også Henrik Græbe 1991 (note 158) og Ebbe Nyborg 1999 (note 36), hhv. o. 1120 og 1125, mens Søren Kaspersen 1992 (note 177) henfører værkstedet til før 1100 om end 'ind i 1100'ernes første årti...', hvis ikke ligefrem hele dets virke er faldet efter 1100'.

¹⁹⁴ Et fotografi ved Harald Borre 1940 (i NM) viser motivet før restaurering, meget tyndt, men dog med detaljerne erkendelige.

¹⁹⁵ Fotografier ved Harald Borre 1940 viser motivet før restaurering. Af porten og englen var kun mindre partier i behold. Om rekonstruktionens rigtighed er der dog næppe tvivl.

¹⁹⁶ Der var forslag om funktion som en art altertavle allerede i Chr. Axel Jensens indb. 1934 (i NM). Jfr. i øvrigt om en sådan kalkmalet højalterudsmykning i Jetsmark kirke (Hjørring amt) Peter Pentz i *Danske Kalkmalerier*. Gotik 1375-1475, 1985, nr. 66.

¹⁹⁷ Det afdækkede felt med sort, mørkerødt og gul okker på en tyk kalksvumning, målte 7×10 cm og sad ca. 230 cm over gulvet 80 cm fra østre hvælpvile.

¹⁹⁸ På pillen i nord sås grønt med sorte konturer, rødt

og gråt, på den søndre grålige og lyserøde toner, og på sydvæggen var der hovedsagelig tale om mørkerød farve, der fandtes ca. 120 cm over gulvet og ca. 370 cm fra østvæggen.

¹⁹⁹ Søren Kaspersen i *Danske Kalkmalerier*. Sengotik 1500-1536, 1992, s. 174-77, hvor der også fremhæves lighedspunkter med malerier i bl.a. Ö. Hoby (Skåne) og S. Annas kapel ved Stubbekøbing kirke (DK. Maribo, s. 272).

²⁰⁰ I bordets nuværende skikkelse findes nichen 128 cm fra den nordre kant, 98 cm fra den søndre.

²⁰¹ NM. Indb. ved Thomas Bertelsen 2001. Det konstateres her, at en placering delvis inde i apsiden ville svare til forholdene ved sidealtrene. Rekonstruktionen (fig. 25) ville give en afstand på 38 cm til passage bag om alteret.

²⁰² Jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 181 med note 54.

²⁰³ Se generelt Beckett 1919 (note 32), Nørlund 1926 (note 28), Harald Langberg: *Gyldne Billeder*, 1979, samt Poul Grønder-Hansen, Gérard Franceschi og Asger Jorn: *Nordens gyldne billeder fra ældre middelalder*, 1999.

²⁰⁴ Inv.nr. D 801. Jfr. W. Møllerup: *Nationalmuseets anden Afdeling, Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892, 1908, s. XIII.*

²⁰⁵ Således Ivar Hertzsprungs rekonstruktion til Nationalmuseets nyopstilling 1911, Poul Nørlund 1926 (note 28), s. 155 med pl. VI, der blev bestemmende for 1930'ernes nyopstilling i museet, og den rekonstruktion, der 1934ff. brugtes ved opsætningen af pladekopier i Tamdrup kirke (jfr. ndf.). Se nærmere Christiansen 1968b (note 33), s. 154ff.

²⁰⁶ Christiansen 1968b (note 33), s. 174-96.

²⁰⁷ Denne rekonstruktionsmulighed har især haft en fortaler i R. Volf 1970 (note 37), s. 138ff.

²⁰⁸ Christiansen 1968b (note 33), s. 153-74. Rekonstruktionen hviler på den forudsætning, at firpassets ramme har grebet ind over de tilstødende revler, at de retkantede plader oprindeligt har målt 20 × 20 cm, at de ydre rammestykker har målt 13 cm i bredden og revlerne 8 cm, mens felterne har været indfattet af skrålister med en bredde af 1,5 cm.

²⁰⁹ Jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 173f.

²¹⁰ Nørlund 1926 (jfr. note 28), s. 27-48.

²¹¹ Jfr. Nørlund (note 28), s. 160 med note 1 og Langberg 1979 (note 203), s. 27f. udførligt med hensyn til plade nr. 25.

²¹² Beckett: *DaKunst*, s. 224, opfattede nok figurerne som Maria og Johannes Døberen, men fæstnede sig samtidig ved det påfaldende i en Maria med krone, jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 178ff. Kronen kunne forklares derved, at Maria tillige personificerede kirken som en Maria-Ecclesia, jfr. Britta Bergh: *Den sörjande Maria med drottningkrona*, *Iconographisk Post* 4, 1996, s. 1-12. Væsentligt for tolkningen af figurerne

som stiftere er deres ydmyge kropsholdning og manglende glorier.

²¹³ Stifterfigurerne er 12,3 og 11,6 cm høje, den formodede guldsmed 7,9 cm. For begrebet proskynese se *Lexikon des Mittelalters* VII, 1994-96, s. 266.

²¹⁴ Således Nørlund 1926 (note 28).

²¹⁵ Mens der originalt har været en arkadebue omkring Herodes' hoved, ses på den påsatte plade en art elliptisk aftegning, hvis øvre spids eller rundning mangler som følge af beskæring. Måske har reparationens årsag ligget i den fraklippede del af hjørnet, hvor et parti kan være brækket af under arbejdet.

²¹⁶ Det underliggende pladeparti er kun tilgængeligt fra bagsiden, hvis manglende bearbejdning tyder på, at der ikke har været tale om nogen reparation, men snarere et ønske om at udarbejde den detaljerige barnefigur særskilt på en selvstændig plade.

²¹⁷ Familiens ledsagere til Ægypten er ofte svært bestemmelige, jfr. E. Kirchbaums *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1970, art. *Flucht nach Ägypten*.

²¹⁸ Dette såkaldte 'Drageunder' er meget sjældent fremstillet. Det nævnes således ikke af Schiller 1968 (jfr. note 163), mens Kirchbaum (note 217) kun oplyser om en enkelt parallel i form af et italiensk relief på domkirkefacaden i Orvieto. For teksten, der findes i det såkaldt uægte Mattæusevangelium, se Jacobs *Forevangelium* og *Det uægte Matthæusevangelium*. Oversat og udgivet med indledning og billeder af Knud Banning, 1980, s. 51.

²¹⁹ Ved Elias ses rest af forridsning, idet hans nedre dragtbort i fortegning er ført uden for figuren.

²²⁰ Karrets kumme form er almindelig, idet man teologisk satte Fodtvætningen i forbindelse med Dåbens sakramente og syndens tilgivelse. Se Schiller 1968 (note 163), s. 52f. med illustrationer s. 337, 351ff.

²²¹ Ved Johannes' glorie ses lidt af dens forridsning.

²²² Kun en enkelt bevaret tekst har øjensynligt en sådan legende karakter, nemlig Poppolegendens gengivelse i *Ett fornsvensk Legendarium*, vol. 2, udg. George Stephens, Sthlm. (1858), s. 267.

²²³ Bolin 1931 (note 34), s. 63-112. Lene Demidoff: *The Poppo Legend. Medieval Scandinavia* 6, 1973, s. 39-67. I disse to bidrag findes alle kildesteder gengivet. For hovedparten kan endvidere henvises til danske oversættelser: *Widukinds Sachserkrønike* på dansk ved I. P. Jacobsen, 1910, s. 122ff. *Adam af Bremen: De Hamburgske Ærkebispers Historie*, oversat af Carsten L. Heinrichsen, 1930, s. 87, 99f. *Ælnoths Krønike*, oversat og kommenteret af Erling Albrechtson, Odense 1984, s. 29. *Roskildekroniken*, oversat og kommenteret af Michael Gelting, Højbjerg 1979, s. 18f. *Saxos Danmarks Historie*, oversat af Peter Zeeberg, 2000, 2, s. 28f. *Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning* ved Rikke Agnete Olsen, Højbjerg 1989, s. 41.

²²⁴ For den sidste, se Volf 1960 (note 31), s. 28ff. og

1970 (note 37), s. 142ff., hvor rækkefølgen er noget ændret i forhold til 1960.

²²⁵ Der anes lidt krydsgraving, som antyder, at kongen kan have båret et hovedtøj som på nr. 25.

²²⁶ Jfr. Nørlund 1926 (note 28), s. 171.

²²⁷ Christiansen 1968b (note 33), s. 184ff. med note 63. Jfr. KultHistLeks. art. Gudsdom samt Robert Barlett: *Trial by fire and water. The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford 1988, s. 13–33.

²²⁸ En tilsvarende kongelig benbeklædning ses på nr. 28. Jfr. Nørlund 1926 (note 28), s. 159.

²²⁹ Christiansen 1968b (note 33), s. 183ff., hvor Poppo manglende bispedragt under jernbyrden forklares noget søgt med, at han skulle have afført sig den forinden. Handskens tunger vil Christiansen forklare som 'en nimbus, der antyder, hvilken afgørende rolle der er tiltænkt den som et redskab i Guds tjeneste'.

²³⁰ Jfr. øvrige plader, således nr. 6, hvor Gabriel er vist uden glorie, og nr. 18 og 20, hvor endog Jesus savner en sådan.

²³¹ Om dåbskarrets type, der må være hentet fra tidens miniaturer, se Christiansen 1968b (note 33), s. 187 med note 66. Typen kan evt. være hentet fra fremstillinger af kejser Konstantins eller kong Klodevigs dåb, jfr. ovf. s. 5045.

²³² Langberg 1979 (note 203), s. 27ff. med fotografier af bagsiden og palliet.

²³³ I Christiansen 1968b (note 33) udtrykkes s. 175 en vel nok unødvendig tvivl, om der her er tale om et alter, idet »Opbygningen ingen som helst lighed har med et alterbord«.

²³⁴ Om ambociborier se Nørlund 1926 (note 28), s. 11ff. med fig. 11–12 og Christiansen 1968b (note 33), s. 176f. med note 43.

²³⁵ Historikeren Sven Aggesen fortalte o. 1185, hvordan Sven Tveskæg efter sin dåb skulle have påbudt, at »det guddommelige ords sædekorn skulle udsås vidt og bredt over hele hans herskerområde«. Sven Aggesens *Historiske Skrifter*, oversat af M. Cl. Gertz, genoptryk 1967, s. 57.

²³⁶ Jfr. Nørlund 1926 (note 28), s. 22ff., Christiansen 1968a (note 28), s. 7f., Andreas Oldeberg: *Metallteknik under vikingetid och medeltid*, Sthlm. 1966, s. 224ff. og A. Lemeunier: *Le Vernis Brun. Splendeurs du decor dans l'orfèvrerie mosane*, sammenfatning af (utrykt) doktorafhandling ved universitetet i Liège 1987.

²³⁷ Jfr. Nørlund 1926 (note 28), s. 170.

²³⁸ Stykket er siden 1896–97 fæstnet til en tøndepind.

²³⁹ De fire førstnævnte måler 28–32,5 cm, de lange 53–56 cm, mens de syv stumper måler 8–19,5 cm og er 0,8–1,6 cm brede. Jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 198ff., hvor stumperne dog ikke nævnes.

²⁴⁰ Christiansen 1968b (note 33), s. 198ff. Her nævnes ni borter samt et da manglende ganske lille stykke.

²⁴¹ Således har Lisbjergfrontalets rammeværk en bort, der er 7,5 cm bred og må ses i lyset af, at frontalet som

helhed er mindre end Tamdrups. Ranker i brunfernis på blank bund synes uden sidestykke på de danske altre.

²⁴² NM. Indb. ved Thomas Bertelsen 2001. Stumperne har her nr. X, 11–13.

²⁴³ Jfr. note 227. Handskens optræden her skyldes muligvis en sproglig misforståelse, se Demidoff 1973 (note 223), s. 49.

²⁴⁴ Adam af Bremen lader omvendelsen gælde den svenske kong Erik Sejrsæl, der da også skal have regeret i Danmark. Adams kronologi og version af den politiske sammenhæng er i øvrigt også ren konstruktion. Se senest Niels Lund: *Harald Blåtands død*, Roskilde 1998.

²⁴⁵ Snorre er ud over Rydårbogens forfatter (o. 1300) den eneste, som udtrykkeligt nævner kongens dåb. Da denne dog, som også i de øvrige kilder, må være stiltiende forudsat, ligger der ikke heri noget vidnesbyrd om, at man i Tamdrup nødvendigvis har kendt til Snorres tekst.

²⁴⁶ Om Tage E. Christiansens afvigende opfattelse, at Poppo vises som biskop allerede før jernbyrden, se s. 5124 med noterne 229–30. Christiansen følges af Demidoff 1973 (note 223), s. 50.

²⁴⁷ Når bispem på nr. 23 savner pallium (hvoraf Nørlunds 'Bremerbisp'), må det formentlig skyldes en inkonsekvens, som ikke er ualmindelig på pladerne. Alt tyder på, at han er den samme som de følgende pladers ærkebisp.

²⁴⁸ Jfr. s. 5124 med noterne 229–30.

²⁴⁹ Nørlund 1926 (note 28), s. 172, og Christiansen 1968b (note 33), s. 174ff., der ikke mindst fæstnede sig ved den knælende konges og mandlige frontalestifters åbenbare lighed med de foregående pladers konge, og som direkte anførte, at det drejede sig om Harald Blåtand og hans dronning, der skænkede et frontale. Volf 1960 (note 31), s. 51ff. og 1970 (note 37), s. 136ff. opfattede frontalestifterne som de samme, som han mente at se afbildet på frontalets Majestasrelief, nemlig Sven Estridsen og hans mor, Estrid.

²⁵⁰ Jfr. note 235, der antyder kendskab til Sven Aggesens historie og vel lader kongens fromhedshandling se i sammenhæng med en almen udbredelse af troen.

²⁵¹ Theophilus *On Divers Arts*, translated from latin by John G. Hawthorne and Cyril Stanley Smith (1972), 2. udg. New York 1979, s. 150ff. Jfr. også Nørlund 1926 (note 28), s. 21f., Oldeberg 1966 (note 236), s. 129ff., *Ornamenta Ecclesiae*. Kunst und Künstler der Romanik, udg. Anton Legner, Köln 1985, I, s. 348ff. samt Robert Didier og Albert Lemeunier: *La chasse de Saint Hadelin de Celles-Vise. Tresors d'art religieux au Pays de Vise et Saint Hadelin, Vise* 1988, s. 112ff., 145f.

²⁵² En sådan ses eksempelvis på altrene fra Odder (retable), Ølst og i Stadil.

²⁵³ Analyserapport ved Hans Nyström i Karen Stemmann Petersens indb. 1980 (i NM).

²⁵⁴ Beckett 1919 (note 32), s. 140ff. og Nørlund 1926 (note 28), 156ff., der daterer Sindbjergalteret 1175-1200. Sindbjergpladerne er mere ensartet flade i relieffet, men der er lighedspunkter i gevandtbehandlingen, i figurerens vekslen mellem glatte og riflede glorier, i brugen af perlebortor og i den ret udstrakte brug af graving, der er særegen for arbejderne i Sindbjerg og Tamdrup. Et fælles træk ligger også i, at brunfernis forekommer alene på ornamentborterne, der er ganske nært beslægtede, men som jo for Tamdrups vedkommende ikke kan knyttes sikkert til frontalet, jfr. ovf. (C).

²⁵⁵ Poul Nørlund: Stormandstyper fra Valdemarstiden, NMArb 1935, s. 16f. Jfr. også Nørlund 1926 (note 28), s. 173, og Christiansen 1968b (note 33), s. 178ff.

²⁵⁶ Om guldsmedehåndværkets udøvere, der er bedre belyst end andre højmiddelalderlige håndværkere, se Richard Karcher: Das deutsche Goldschmiedehandwerk bis ins 15. Jahrhundert, Leipzig 1911, s. 28ff. og Peter Cornelius Clausen: Goldschmiede des Mittelalters, Zeitschrift für Kunstgeschichte 1978, s. 46ff.

²⁵⁷ Beckett 1919 (note 32), s. 140ff. Han så pladerne og deres dateringsspørgsmål i nær sammenhæng med Sindbjergalteret og gik især ind på en diskussion om, hvorvidt dets forudsætninger skulle være engelske.

²⁵⁸ Nørlunds påpegning af sådanne anakronismer var med til at give Rudolf Volf afsæt til sine forsøg på at datere pladerne tilbage til 1000-tallet. Se s. 5045 med note 31.

²⁵⁹ Nørlund 1926 (note 28), s. 155ff.

²⁶⁰ Nørlund 1926 (note 28), s. 26ff. Som et konkret dateringsvidnesbyrd nævnes Jesu Døb (nr. 13), hvor dåbsenglens parate kjortel er et træk, som ikke synes ikonografisk kendt før o. 1150.

²⁶¹ Nørlund 1926 (note 28), s. 155ff., 205.

²⁶² Nørlund 1926 (note 28), s. 163ff., der især jævnfører med kalkmalerier i Montmorillon og et stenrelief i St. Gilles du Gard.

²⁶³ De riflede glorier er et udpræget rhinlandsk træk. For ansigtstyperne jfr. Peter Lasko: Ars Sacra 800-1200 (1972), 2. udg. New Haven and London 1994, s. 188ff., Didier og Lemeunier 1988 (note 251), især s. 173ff. samt J. J. M. Timmers: De kunst van het Maasland, Assen 1971, s. 313ff.

²⁶⁴ Nørlund 1926 (note 28), s. 163ff., jfr. plade nr. 1, 7 og Lasko (note 263), s. 203. Foldemotivet ses også noget senere, således på ærkebiskop Wichmann von Seeburgs bronzestøbte gravfigur fra årene efter 1198 i Magdeburgs domkirke. Se: Der Magdeburger Dom, udg. Ernst Ullmann, Leipzig 1989, fig. 27.

²⁶⁵ Jfr. Lasko 1994 (note 263), s. 190ff. og specielt s. 256. De klæbende eller 'fugtige' folder kaldes her 'dampfold'. I Skandinavien har også betegnelsen 'blærefold' været anvendt.

²⁶⁶ Lasko (note 263), s. 200ff., og specielt Renate Kroos: Der Schrein des Heiligen Servatius in Maastricht, München 1985, s. 103ff. Det bedste hjemlige eksempel

på en stil som Tamdruppladernes er vel nok de skånske kalkmalerier i Bjäresjö kirke. Herom, se A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania Halland Blekinge, Volume Four: Art-Historical Survey, Copenhagen 1982, s. 23ff.

²⁶⁷ En undtagelse danner for så vidt Löffler 1881 (note 26), der s. 77 henviste til, at eventuelle, overskydende plader kunne have hørt til sidealtrenes udsmykning.

²⁶⁸ Christiansen 1968b (note 33), s. 181ff., 195f.

²⁶⁹ Volf 1970 (note 37), s. 137ff., der bl.a. begrundede sin antagelse med, at han ved frontalestiftelsen (plade 29) mente her at kunne iagttage et lavt retabel over frontalets bagkant.

²⁷⁰ Kolstrup 1991 (note 41), s. 79ff., hvor der jævnføres med S. Albinus-skrinet i S. Pantaleon i Köln.

²⁷¹ Didier og Lemeunier 1988 (note 251), s. 100f.

²⁷² Naturligvis kunne også et skrin være udført, ikke blot i samme arbejdsgang som frontalet, men også med afstemte plademål. Tilskyndelsen til det sidste har dog været langt mindre end ved en opbygning, der som frontale-retabel har skullet opleves helt koordineret. Med i billedet må også den konstaterede forskel i ornamentresternes (C) teknik, som Tage E. Christiansen ville se som vidnesbyrd om tilhørsforhold til to forskelligeartede inventarstykker. Dette argument er som nævnt næppe bindende.

²⁷³ Således det fra en tegning kendte S. Remaclus retabel fra klosteret i Stavelot (Belgien). Et retabel i Tamdrup kunne måske i opbygning have mindet om et mindre retabel fra S. Castor i Coblenz, der nu er i Cluny-Museet i Paris. Se Lasko (note 263), s. 193f., 200ff. med fig. 264 og 271.

²⁷⁴ Om afvigende tolkninger, se ovf. s. 5117 med note 212.

²⁷⁵ Antependiet befinder sig i Musées Royaux d'Art et d'Histoire i Bruxelles. Se Die Zeit der Staufer. Geschichte – Kunst – Kultur. Katalog der Ausstellung Stuttgart 1977, udg. Reiner Hausscherr, I, s. 805ff., II Abb. 599. Se også Sauer 1993 (note 45), s. 312f. samt Ornamenta Ecclesia. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums, Köln 1985, udg. Anton Legner, 1, s. 117ff. og 187ff. med talrige eksempler på afbildede stiftere og håndværksmestre.

²⁷⁶ Mens stiftere normalt afbildes i ydmyg bøn eller frembærende gaver, er den adorerende gestus med oprakte arme sjælden og synes i nogle tilfælde at kunne kendetegne allerede afdøde velgørere. Se f.eks. titelside i det såkaldte Elisabeth Psalter fra o. 1200, gengivet i Joan A. Holladay: Herman of Thuringia as patron of the arts: a case study, Journal of Medieval History 1990, s. 203.

²⁷⁷ Jfr. at Volf 1960 (note 31), s. 51ff. og 1970 (note 37), s. 152ff. opfattede stifterne som Estrid og Sven Estridsen, men ud fra den urigtige forudsætning, at alteret skulle tilhøre midten af 1000-tallet. Jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 180 med note 52.

²⁷⁸ Nørlund 1926 (note 28), s. 173ff. Om Sofia, senest John Lind: De russiske ægteskaber, i HistT. 1992, s. 256ff. Se i øvrigt Christiansen 1968b (note 33), s. 178ff.

²⁷⁹ Denne scene må som nævnt anses for 'historisk', jfr. ovf. s. 5128f.

²⁸⁰ Når Christiansen 1968b (note 33), s. 159 og 196 med note 96 nærmest hælder til den modsatte opfattelse, skyldes det selvsagt ukendskab til undersøgelserne 2001.

²⁸¹ Christiansen 1968a (note 28), s. 6* med fig 4*. Det kendteste vesteuropæiske eksempel er Karl den Skaldedes (823-77) frontale i Saint-Denis (Paris), der o. 1500 var flyttet op på alterbordet, kronet af et kors. Se bl.a. Julian Gardner: »Ante et super altare...« From Antependium to Altarpiece. *Das Aschaffener Tafelbild. Studien zur Tafelmalerei des 13. Jahrhunderts*, München 1996, s. 25-40, og Andrew Martindale: *Altarpieces in Italy during the 13th century. Norwegian Medieval Altar Frontals and related Material*, Roma 1995, s. 37-46.

²⁸² Christiansen 1968b (note 33), s. 153, 196ff. med publicering af konfiskationslisten.

²⁸³ Nørlund 1926 (note 28), s. 8, 155.

²⁸⁴ Tamdrup kirkes gyldne alter. MeddÅrhSt. 1987, s. 120. Snedkerarbejdet skyldes den tidligere menighedsrådsformand, tømrermester Hans Madsen.

²⁸⁵ Jfr. 'Kirkelig begivenhed af usædvanlig art. I 1000-året for kong Harald Blaatands dåb genindvies det gyldne alter i Tamdrup kirke', Menighedsrådenes blad 1959, s. 171.

²⁸⁶ Jfr. Christiansen 1968b (note 33), s. 158 med note 14.

²⁸⁷ NM. Kvittering i korrespondancearkiv. Jfr. Kolstrup 1991 (note 41), s. 88ff.

²⁸⁸ Jfr. opmaling af nævnte Korsfæstelsesmaleri i Føvling kirke, s. 4030 med fig. 23.

²⁸⁹ LAVib.Voer-Nim hrdr.s provsti. Synsprot. 1855-1938 (C 34.3-4).

²⁹⁰ På knoppens overside anes et utydeligt stempel med to bogstaver, det første vistnok et »R«.

²⁹¹ Jfr. Kolstrup 1991 (note 41), s. 67-89.

²⁹² Jfr. Ulla Hastrup: Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark, hikuin 22, 1995, s. 23.

²⁹³ Mackeprang: Døbefonte nævner s. 59 yderligere evangelistsymboler på fonten i Svenstrup (Ålborg amt) og (mere usikkert) på fonten i Vonsbæk (DK. Sjyll. s. 513).

²⁹⁴ Mackeprang: Døbefonte, s. 55, 192, og om de klassiske løvefonte s. 233-56. Den bedste afbildning af Sjørlevfonten findes i Otto Norn: Jysk Granit, 1968, pl. 45f.

²⁹⁵ Mackeprang: Granitportaler, s. 152f.

²⁹⁶ Norn 1968 (note 294), s. 20 og senest Nyborg 1999 (note 36), s. 137 med note 21. Når Mackeprang ikke selv udviklede disse sammenhænge, må det bl.a. skyldes en dispositionsmæssig bundethed i værkerne.

Fig. 131. Tidligere altermaleri, Korsfæstelsen, midten af 1700'erne (s. 5135). Jesper Weng fot. 2000. – *Former altar painting, the Crucifixion, mid-1700s.*

²⁹⁷ NM. Brev af 30/5 1873 fra F. Uldall, der nævner Fjeldskovs regning for arbejdet til museets direktion. Jfr. Kolstrup 1991 (note 41), s. 88ff.

²⁹⁸ NM. Inv.nr. D 801.

²⁹⁹ NM. Indførsel i museumsprotokollen 1873.

³⁰⁰ Jfr. i øvrigt Christiansen 1968b (note 33), s. 157f. Prædikestolens træfelte, der 1896-97 fik aftaget metalpladerne, har ikke 2001 kunnet lokaliseres i NM.

³⁰¹ Note 17. Midtgangens bredde angives til 6 fod og 5 tommer, sidegangenes til 4 fod og 9 tommer i syd og 4 fod i nord.

³⁰² Jfr. Erik Skov: Skriftemål og skriftestol, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 118ff.

³⁰³ Nyt orgel i Tamdrup kirke. MeddÅrhSt. 1975, s. 62f. Oplysninger fra Marcussen & Søn's arkiv er fremskaffet af orgelbygger Marius Braune.

³⁰⁴ Den oprindeligt uligesvævende temperering efter

O. Oussorens opskrift er i tidens løb blevet udjævnet (iflg. meddelelse fra orgelbygger Marius Braune).

³⁰⁵ Registrerne anføres med de navne, der var gældende efter udvidelsen 1934.

³⁰⁶ Det synes at fremgå af fotografiet (fig. 47), at orglet oprindeligt havde fritstående spillebord; organisten har muligvis siddet med ansigtet vendt mod kirken.

³⁰⁷ Facadetegning findes i Marcussen & Søn's arkiv.

³⁰⁸ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant og på dennes internet-hjemmeside.

³⁰⁹ Henningsen: Kirkeskibe, s. 109.

³¹⁰ RA. Rtk. Rgsk. Indtil 1559. 1528–29. Fortegnelse over indkrævede klokker.

³¹¹ LAVib. Århus bispeark. Kirke- og præstegårdssyn 1830–35 (C 3.1177).

³¹² Jfr. Rudolf Volf: De romanske gravsten i Tamdrup kirke, i Vejle Amts Årbog 1980, s. 41–60. Den største samling, ikke mindre end 9 beskrevne sten, findes ved Vestervigs gamle klosterkirke. Se DK. Tisted, s. 644ff.

³¹³ Kai Uldall: Gravtræ og gravramme, NMArb. 1931, s. 41ff., stenen nævnt s. 52.

³¹⁴ Læsningen følger i det væsentlige Erik Moltkes indb. 1940 (i NM), der også ligger til grund for bogstavernes opmaling på stenen. Chr. Axel Jensen læste i sin indb. 1934 smst. den uforståelige langside og fodende således: »hen et le re nest habeat ivci«, mens indskriften på korsstaven læstes: »tvmtvhiie racentie«. Yderligere afvigende er Thorkild Hinrichsens læsning, der imidlertid ikke er foretaget på stedet, men efter fotografi. Se Hinrichsen: Grabsteine, IV, s. 973.

³¹⁵ Danmarks gamle Personnavne, udg. af Gunnar Knudsen og Marius Kristensen under medvirkning af Rikard Hornby, 1936–40, I, sp. 162. For et responsum angående navnene på kirkens romanske gravsten takkes Bent Jørgensen.

³¹⁶ En fremstilling af S. Brigida optræder på det gyldne alter fra Lisbjerg kirke (s. 1406 med fig. 19).

³¹⁷ Hinrichsen: Grabsteine, IV, s. 973. Jfr. Peter Carrelli: En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-tallets Danmark, Lund 2001, s. 319ff. med oversigt over epigrafiske dateringer af romanske gravsten, fig. 324.

³¹⁸ Se Löffler: Gravsten, s. 9ff. (hvor Tamdrup kirkes ro-

manske gravsten ikke er medtaget), ovenfor (Årh. amt), s. 2192, 2486, nr. 2, 2571, nr. 2–3, samt Vibeke Michelsens art. Elui i Weilbach: KunstLeks.

³¹⁹ Læsningen følger her Erik Moltkes indb. 1940 (i NM), der også ligger til grund for optrækningen af stens indskrift. Læsningen »Filia Petri« (Pedersdatter) er foreslået i Chr. Axel Jensens indb. 1934 (smst.), mens Bjørn Kornerup i et responsum til Rudolf Volf har foreslået læsningen »cvnt«, der evt. skulle dække over navnet Knud, altså »Knudsdatter«. Se i øvrigt Rudolf Volf i Horsens Folkeblad 18. juni 1955 og samme 1980 (note 312), der s. 49ff. vil opfatte og læse stenen som lagt over Sven Tveskægs datter Estrid Margareta.

³²⁰ Geti findes så tyndt belagt som mandsnavn i Danmark, at det må opfattes som en variant af det almindeligere Gøti; jfr. nedennævnte sten på Boller herregård.

³²¹ Löffler: Gravsten, s. 20. Sammenstillingen af de to sten, se Beckett: DaKunst I, s. 243. Se i øvrigt Hinrichsen: Grabsteine, IV, s. 979, 998.

³²² Om ringkorset og dets udvikling se Joanna Wolska: Ringkors från Gotlands medeltid, Udevalla 1997, s. 35ff.

³²³ Löffler: Gravsten, fig. 20, 23 samt DK. Kbh. Amt, s. 2011 nr. 2.

³²⁴ Suppleret efter anonym indberetning 1909 (i NM).

³²⁵ Firetallet har karakter af et halvt ottetal, idet dets øvre bue mangler.

³²⁶ En skitse-mæssig tegning af stenens oprindelige form samt angivelse af dens oprindelige mål (155×40 cm) findes i Poul Nørlunds indberetning 1918 (i NM).

³²⁷ Jfr. Uldall 1931 (note 313), s. 52. Stenen opfattes i Erik Moltkes indb. 1940 (i NM), som romansk, ligeledes i Hinrichsen: Grabsteine, IV, s. 975.

³²⁸ Suppleret efter indb. af Poul Nørlund 1918 (i NM).

³²⁹ En skitse-mæssig tegning af stenens oprindelige form samt angivelse af dens oprindelige mål (157×47,5 cm) findes i Poul Nørlund indberetning 1918 (i NM).

³³⁰ Aase Faye: Danske Støbejernskors, udg. af Jan Faye, 1988, nr. 105.

³³¹ Faye (note 330), nr. 160.

³³² Faye (note 330), s. 218.

³³³ Faye (note 330), nr. 273.

³³⁴ Faye (note 330), nr. 106.

³³⁵ Støberiet bag signaturen »ST« er ikke noteret i Faye (note 330), s. 218.

Fig. 132. Kirken og Tamdrup Bisgård set i landskabet fra vest. Jesper Weng fot. 2001. – *The church and Tamdrup Bisgård seen in the landscape from the west.*

TAMDRUP CHURCH

The church, situated seven kilometres north west of Horsens, was built around 1125. With its size and its wealth of treasures from the High Middle Ages, it is one of the most interesting churches in Denmark – but also one of the most enigmatic. There is regrettably little reliable historical information from the earliest period. The earliest mention of the church is in connection with a gift from an Århus canon in 1345, although the place-name is mentioned as early as 1279, when the Bishop of Århus witnessed a letter in ‘Thomæthorp’. It is not evident whether he did so in the large manor house of the parish, which has at least since the Late Middle Ages lain south of the church as an episcopal manor called Tamdrup Bisgård (fig. 132) (Bisgård = Bishop’s Manor). The manor may earlier have been located north west of the church site, where archaeological excavations in 1983–90 have demonstrated a ‘large residence’ from the latter half of the eleventh century and the beginning of the twelfth century. In the Late Middle Ages the advowson may have been episcopal. But the prosperous benefice, which appears to have been the seat for a very large cure, seems to a great extent to have been in the hands of place-hunters with papal

commissions. With the Reformation the patronage would have passed to the King, and around 1675–1803 it belonged to the counts of Frijsenborg.

The few, scattered written sources in fact offer no explanation of the existence of such a large and richly furnished basilica church (by Danish standards) in Tamdrup. The bishops are unlikely to have been the original founders. It is more likely to have been a Royal foundation, and may be considerably older than the present church and have served as a kind of minster or missionizing church. In that case there would be a clear parallel with the more southerly ancient Royal seat in Jelling, where King Harald Bluetooth marked the christianization of the country with his large runic stone and the building of a substantial minster church of wood.

These conjectures draw particular support from the representations on the ★(†)golden altar of the church from c. 1200 (cf. pp. 5113ff.). Seven of the panels are depictions of how the cleric Poppo (or ‘Poppa’) converted King Harald Bluetooth c. 958/65 by undergoing the ordeal by fire, as recounted a few years later in the chronicle of the Saxon monk Widukind (figs. 88–94). The story

of this dramatic event was later told repeatedly in varied forms by chroniclers in Denmark and abroad. Closest to the scene shown on the Tamdrup panels, where the ordeal can be seen to take the form of wearing a red-hot glove (figs. 68, 89), are the versions in Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum* and a later addition to Adam of Bremen's history (c. 1075) – both accounts, like the panels, from c. 1200. By contrast, no preserved sources are known for the continuation of the story on the Tamdrup panels, where we apparently see the Danish King showing the church his humble allegiance and donating the rich gifts (figs. 92–94).

That Poppo's ordeal, according to the Tamdrup panels, won him both a bishopric and sainthood is evident from his bishop's robes and halo. However, the role of the King is also so prominent that it looks like an attempt to give Harald Bluetooth or his son Sweyn Forkbeard (†1013) the status of a kind of Danish Constantine in the mythology of the Danish monarchy. The reason Sweyn Forkbeard has also been proposed as the King on the Tamdrup panels is that the Poppo story, in the Danish historiography of the High Middle Ages – for example in Saxo –, was often transferred from King Harald to him.

The representation of the story of the otherwise unknown 'St. Poppo' in Tamdrup seems to suggest as a background a special local cult with pilgrimages, which might help to explain the large, rich building, and in fact implies that, locally at least, Tamdrup was singled out as the locus of the triumph of Christianity in Denmark. And the 'national' character and implications of such a cult must be a crucial argument in favour of a Royal foundation and continued patronage. We may compare this to William the Conqueror's Battle Abbey, founded on the battlefield at Hastings, where he had won the crown of England in 1066, or to Valdemar the Great's foundation of Vitskøl Abbey out of gratitude for the victory on Græthe Heath in 1157, when he won the monarchy of Denmark for himself and his line.

The erection of the present church building in Tamdrup may very well have been the work of King Niels (1103–34). And the idea of Royal patronage is presumably supported by the founder's

pictures on the golden altar from c. 1200, since here, in the most prestigious place on the right of the Christ in Majesty, we see a crowned woman – probably a queen, or perhaps a duchess (fig. 101a). She could be Valdemar the Great's widow, Sophia of Novgorod (†1198). But perhaps we should seek a more likely foundress in the branches of the Royal family that were dethroned after 1157 – and possibly among the descendants of King Niels.

The association with a losing branch in the struggles for the throne in the 1100s would at least offer one explanation of why no monastery was ever attached to the church. And it would make it easier to understand why in the Late Middle Ages the place appears to have become a shrine of primarily local significance, although probably with some pilgrimage.

Reasonably consistent as these arguments seem, it must be emphasized that they are based more or less exclusively on the presumed implications of the building itself and its ornamentation. The written evidence of Poppo's ordeal locates it variously in Schleswig, in Ribe, on the island of Mors (North Jutland) and at the Isøre Thing (Zealand), while Tamdrup is not mentioned at all. The sources are equally silent about any pilgrimage to Tamdrup, in the Late as in the Early Middle Ages. The place thus still presents a fascinating mystery.

THE CHURCH BUILDING. The church, which has preoccupied art historians since 1870, is a large, very well preserved calcareous tufa building, with a dendrochronological dating to c. 1125. It takes the form of a basilica with a chancel and a three-aisled nave, originally with apses at the eastern end (fig. 18). To this Romanesque complex a porch was added in the north and a large tower in the west in the Late Middle Ages; the nave was rebuilt and furnished with vaulting and the chancel was extended with a sacristy in the east (fig. 17).

The church very likely had a predecessor of wood, since the archaeological excavations in 2001 were able to establish that there had been burials at the site before the building of the stone church.

The Romanesque basilica was probably built in one continuous process within a few years, with the chancel and the eastern end of the nave as the first stage. A dendrochronological analysis (1983) of two window frames – from the north side of the chancel and the south side of the nave – shows that the wood used was felled in the first decades of the 1100s. And since the wood in the two window frames seems to have been felled at the same time, we must assume that the chancel and nave were finished at about the same time. In the nave the foundations were originally designed to bear a wall of the same thickness as the chancel; but after the construction of the eastern quarter of the side aisle walls the thickness was reduced, so that the lowest part of the walls at the western end on the inside was left standing as a bench.

The chancel is the only part of the church to have facade ornamentation, consisting of round-arched recesses divided by pilasters; but as a highly unusual feature this architectural decoration was not used at the eastern end of the chancel, which is without corner pilasters. The chancel apse, which was demolished a few years before the Reformation, is known from an excavation in 2001.

The nave, whose gables were probably terminated with masonry crests, had doors in the south and north and presumably also in the west. The low side-aisles were sparingly illuminated with just two windows in each side and a single window in the western end. In the nave walls there was an odd number of windows, five in the south and four in the north. In the central nave, which was covered by a flat timbered ceiling, the walls were borne by twelve low pillars, six on each side, every second of which was removed in connection with the vaulting in the 1400s. What has been preserved is five round columns and one rectangular pier, the northwestern one. From the missing pillars a restoration in 1933–34 was only able to demonstrate the square plinths that had borne the piers, which means that it is possible that the interior had alternating round columns and square piers – so-called alternating supports (cf. figs. 18, 42). An unusual opening in the east gable of the nave, above the chancel arch and

originally visible from the central nave, opened on to the chancel loft (figs. 19, 20). The round-arched opening, cut across at the top by the ceiling beam, is technically a relieving arch; but it may have been put there for the sake of the surrounding murals – perhaps to hold a sculpture (the Ascension?), or for special liturgical reasons (the display of relics?). At the opposite end there was probably a timbered west gallery, resting on ledges in the arcade walls.

The chronology of the extensive Late Medieval construction phases can be estimated with reasonable certainty. The porch at the north side of the nave and probably also a later demolished southern porch are older than the rebuilding of the nave, and this may also be true of the chancel vaulting. After this the construction stages mainly went from west to east. The tower was built while the central aisle still stood with its old roof height, perhaps around 1463, when the large bell of the church was acquired. The tower interior was originally divided into two floors, and the thick south wall probably contained a staircase. After this work began – probably *c.* 1475–1500 – on the nave, whose outer walls were considerably heightened and reinforced with buttresses, and vaults were built in, beginning with the side aisles and ending with the central aisle. In the southwestern corner of this a spiral staircase was built in an independent stairwell (demolished in 1933). In connection with the vaulting, as mentioned above, every other pillar was removed in the nave walls and new large arcades were broken through to the side-aisles. The interior thus more or less took on the character of a hall church, inasmuch as the arches of the side-aisles only have a slightly lower span than those of the central aisle. Since the rebuilding the three aisles of the nave have been covered by a large common roof.

Before 1520 (cf. the murals) the apse was separated from the chancel and accommodated a small narrow sacristy by a closing wall in front of the opening of the apse (fig. 48). The transverse wall was originally furnished with a door at the north side of the altar. Above the altar, which because of the door was pulled towards the south, the partition wall is furnished with

two small straight-edged peepholes, a kind of 'squints' placed at different levels, but symmetrically around the middle of the altar. The function of these peepholes is difficult to understand, but they should perhaps be viewed in the light of a similar situation in Sahl Church, where the peepholes were connected with the secondary erection of a golden altar. The apse was demolished shortly afterwards, when the chancel was extended with a larger sacristy towards the east. With this expansion the partition wall was retained, and at the beginning of the 1600s – when the Renaissance altarpiece of the church was set up – it was given two new doors, flanking the extended altar (fig. 49).

In a comprehensive restoration in 1933–34 (architect: Viggo Norn) the altar niches of the side-aisles were re-established and a new stairwell was built on the south side of the tower. The church exterior was refurbished in 1995–98 (architect: Mogens Svenning); the same architect carried out interior refurbishing in 2001–02.

Architectural background: In older research the building was dated to the middle of the eleventh century, and much was made of its 'primitive' features. With a dating to c. 1125 the church must be assigned to the second generation of the Danish stone churches, built at a time when the construction of the cathedrals in Lund and Odense, for example, was well advanced. It is clearly younger than the Church of Our Lady in Roskilde, which – although it is not necessarily a direct model – is a good representative of the large three-aisled churches that had already been erected and consecrated in Denmark when the craftsmen went to work in Tamdrup. Another parallel is the church in Asmild near Viborg, which is however not as well preserved as the church in Tamdrup.

Technically speaking it exhibits fine construction work; the architectural design is perhaps less convincing. The arcade walls undeniably have a strangely stocky appearance – even when one allows for the fact that the floor of the nave was originally 30–40 cm lower than at present.

It should not surprise us that the architect appears to have used one of the standard measuring units of the age (a 'foot' of 28.5–29 cm), nor that

the more complex parts of the construction, the nave with its regular rhythm of pillar and arcade, can be broken down into simple dimensions and proportions (fig. 16).

It is reasonable to believe that the architecture and the murals were to some extent coordinated – indeed the 'primitive' look of the building can perhaps be explained precisely on the basis of consideration for and interplay with the paintings that soon followed. It may for example have been the intention to create space for the two continuous friezes above the low-slung arches, while the placing of the individual scenes may have determined the placing of the windows (Crucifixion in the middle of the north wall, fig. 58) and the establishment of the peculiar opening above the chancel arch. The number of pillars hints that there may have been symbolic considerations behind the planning: two rows with six pillars each (the twelve apostles), separated by seven arcades, another important figure in Christian symbolism.

MURALS. The church has murals from two periods. Their presence was earliest ascertained in 1869 and they were mainly uncovered in 1934, 1973 and 2001–02.

1) The *oldest paintings*, from c. 1125, were executed shortly after the completion of the basilica, and must have covered most of the interior of the building. The main work preserved is the representation in the chancel arch of the sacrifice of Cain and Abel (figs. 53–54) as a eucharistic motif associated with the entrance to the chancel. Related to this, on the east wall of the nave, are the remains of an angel standing north of the chancel arch (fig. 55) probably honouring the now lost holy rood (cf. fig. 56).

The remaining decorations are above the Late Medieval arches on the upper walls, but only the preliminary drawing has been preserved. In the chancel one can make out some architectural features, but otherwise the traces of painting can only be seen on the central nave walls, where there were once two friezes, the upper one a cycle of scenes from the life of Christ below a broad key-pattern border. This appears to have begun in the easternmost part of the south wall. In the

middle of this we see small traces of the Last Supper, then what appears to be the Washing of the Feet and the Agony in the Garden (fig. 57). The pictures are slightly better preserved in the north (cf. fig. 58ff.). Here, between the two westernmost windows, there is a cross-bearing scene where Simon of Cyrene seems to be carrying the small cross in front, after an Ottonian model, while Jesus is led forth by Jews with characteristic curly hair and Jewish hats (figs. 59–60). This scene is followed in the middle of the north wall by a Crucifixion scene (figs. 61–62), showing small men hammering on the Cross, and at the same time Longinus with the lance and a figure who must be Stephaton. Farther to the east one glimpses traces of the Deposition and farthest east the Entombment. Here one notes in particular a rich architectural border which again recalls Ottonian art, as well as what appears to be Jesus lying at the bottom swathed in crossed linen bands (figs. 63–64). Finally, we now see only a fragment of architecture northernmost on the east wall where the frieze must have culminated above the chancel arch. Here there was apparently room for two scenes flanking the present arcade opening (fig. 56), which may have contained the focus of the painted frieze in the form of some sort of sculpture (the Ascension?). Finally it should be mentioned that in 2002 a fragment was found on the north wall of the chancel (fig. 52) probably representing the birth of St. John the Baptist (to be compared with a corresponding scene in Jelling). The fragment will probably be covered again.

The *technique* of the paintings must be designated *al secco*, since the yellowish and rather uneven grounding has had time to dry before the actual painting work was done. This began with a preliminary outlining and pointing-up of contours. Identifiable colours are dark and light ochre, yellow, white, green and minium red. In the chancel arch one can make out a green background colour, and on the nave walls the background consists of whitewash. The decorations are by the same *workshop* as the murals in Jelling, Ørridslev, Vrigsted and perhaps the older St. Nikolaj Cathedral in Århus. Stylistically the representations derive from Ottonian, especially

Late Ottonian art of the kind that can be seen in Cologne illuminations from the second half of the eleventh century, and which is known from contemporary murals in Xanten and Hildesheim. The Jutland painting's oddly 'bundled' drapery might further indicate knowledge of the goldsmith Roger von Helmarshausen's works from the time around 1100, which would accord excellently with the dendrochronological dating of Tøndrup Church to c. 1125.

2) The *later murals*, from 1500–20, are only preserved in the chancel. The vaulting here has a series of representations of the story of Adam and Eve. From the northern cell's Admonition of Adam and Eve, only God the Father is preserved (fig. 66). In the east one can make out the Tree of Knowledge and traces of the Fall; the south cell has a well preserved picture of the Expulsion (fig. 67), and in the west cell a toiling Eve is preserved (fig. 65). Finally, high on the east wall, covered by the altarpiece, are the remains of a St. Peter and the arms of Bishop Niels Clausen Skade (1490–1520). The decoration, which exhibits dependence on the paintings in Århus Cathedral, can be attributed to the so-called Åle workshop, which was also active in the nearby churches in Åle, Skanderup, Østbirk and perhaps Stilling.

*(†)GOLDEN ALTAR. The golden altar of the church, from c. 1200, is only partially preserved, but would have corresponded to similar magnificent altars from other Jutland churches such as Lisbjerg, Odder, Sahl, Stadil and Kværn. The main parts preserved are the actual embossed and gilded copper panels, which are practically all severely trimmed as a result of secondary use as ornamentation on the pulpit in 1600–1625. After being identified there in 1870 the panels were sent in 1873 to the National Museum, where they were repaired in 1896–97.

Of the total of 29 panels, a large quatrefoil-formed one with Christ in Majesty and four smaller related panels with the symbols of the evangelists form the central section of a frontal or *antependium*. The other 17 panels, with subjects from the infancy and passion of Christ, measured at least 20.1×17.9 cm, and the frontal can be re-

Fig. 133–134. Jesu første Fristelse (tv.) og Jesu anden Fristelse. *Plader nr. 14–15 fra *(†)frontale o. 1200 (s. 5120f.). Jesper Weng fot. 2001. – *The First Temptation of Jesus (left) and the Second Temptation of Jesus. *Panels 14–15 from *(†)frontal, c. 1200.*

constructed on the basis of the related one in Sahl church with the reliefs in three rows, c. 228×105 cm (figs. 70–71). The Christ in Majesty is flanked by two presumed founders (figs. 72, 101), on His right side a crowned woman, a queen or duchess, on His left a long-bearded man, apparently a cleric. Neither of those depicted has been identified. On the other hand, a small man who looks like a monk (figs. 72, 100), prostrated below the footstool of the Christ figure, is presumably the goldsmith. Of the narrative scenes, only one, the Nativity, seems to be missing. A rare iconographic detail of the Flight into Egypt (fig. 79) is a dragon-like animal with a scroll below the belly of the ass. This must refer to the story in Pseudo-Matthew of how the Holy Family sought refuge in a cave that turned out to be the home of dragons, which the Holy Child was however able to tame.

Some traces of ornamentation in the form of gilded copper bands and pieces of copper (figs. 95–96) may originally have formed borders on the framing of the frontal. But they may also have belonged to another unknown item of inventory,

which would then most likely have been a *(†)retable. From this, seven reliefs (figs. 88–94) have been preserved, corresponding in size and execution to the Christ scenes of the frontal and showing how St. Poppo undergoes the ordeal by fire and converts King Harald Bluetooth/Sweyn Forkbeard, who then grants the church rich gifts. The sequence is uncertain, but must be fairly fixed for the four scenes placed first (figs. 88–91), since they are based in all essentials on the conversion story as we know it from Widukind and later authors. The situation is different with the last three scenes (figs. 92–94), which may be based on a local tradition about Royal gifts to Tamdrup Church.

The *metalworking technique* used corresponds in all essentials to what has been described by Theophilus. In a number of places one sees preliminary outlining for the embossing (cf. figs. 75, 99), and there are several examples of repairs and alterations done on specially riveted-on plates (figs. 74, 91, 98, 99). Final engraving with finer detail, borders etc., is most evident in the Christ in Majesty

relief. Brown varnish was not used on the reliefs themselves, only on the ornamental pieces, which corresponds to the situation on the closely related golden altar from Sindbjerg Church.

All things considered, it must be the work of the same *workshop* as the slightly older frontal from the nearby Sindbjerg Church. However, the goldsmith was not the same, since our master has worked in higher relief in an animated, more expressive *style*, with an effect that is at once rustic and very monumental. The background should probably be sought in the metal art of the Rhine and Maas area in the latter part of the 1100s, work like St. Heribert's shrine in Cologne-Deutz, attributed to Godefried de Claire (or de Huy). The absence of 'damp folds' might on the one hand be due to simplification, on the other to some sort of influence from the new, classicizing '*muldenfalten*' style from the time around 1200.

Although the panels with the Poppo legend could conceivably belong to a reliquary with his remains (as proposed by the Danish historian Tage E. Christiansen), the common features of the reliefs and the uniform dimensions of the rectangular ones suggest that everything was made for the same assemblage: a golden altar consisting of frontal and retable. The latter could be imagined as a more modest version of the so-called 'Pentecost retable' in the Cluny Museum in Paris or the St. Remaclus *†*retable in Stavelot (Belgium).

The *†*high altar for which the golden altar must be presumed to have been made is not known, but the connection of the panels with the high altar seems to be supported by the find of a number of small fragments of copper plate with gilding in the apse floor in 2001. Perhaps they got into the floor even before or concurrently with the erection of the present altar at the beginning of the 1500s (figs. 48, 69). At all events the proportions of the frontal do not accord with this, nor does the altar or the wall above it leave room for an old retable of the length of the frontal. There is therefore much to indicate that the golden altar had already been dismantled before the Reformation in 1536. A confiscation list from this time can perhaps be interpreted along the same lines, since in listing the valuables of the

Fig. 135. Nedfarten til Dødsriget. *Plade nr. 22 fra **†*frontale o. 1200 (s. 5123). Jesper Weng fot. 2001. – *The Descent into Hell*. *Panel 22 from **†*frontal, c. 1200.

church it says the following: "in Tamdrup Church there are many gilded pieces of copper".

OTHER INVENTORY. This comprises a few other medieval pieces. Contemporary with the Romanesque building are two side-altars in front of the demolished apses of the side-aisles. The font (fig. 110), attributed to the master stone-carver 'Esge', is only a little younger, while the Late Middle Ages are represented by a bell (fig. 114) with the date 1463 and the name 'Johannes' (the bell founder?) and by the brick high altar, which was originally smaller and stood slightly displaced to the south (cf. figs. 48, 69).

The altar candlesticks are from c. 1550 (fig. 107), as is the South German baptismal dish, which was however only acquired for the church in 1834. As so often, the main inventory is from the age of King Christian IV: the altarpiece and pulpit are both from 1600–25 and were made by the same cabinet-maker (figs. 104, 112). The altar plate (cf. fig. 105) from 1718 was made by Mogens Thommesen Löwenhertz in Horsens and was a gift from the parish clerk Peder Rasmussen Dahl and his wife Maren Thomasdatter. From c. 1750 comes a set of older altar paintings (figs.

103, 137). The present decoration of altarpiece and pulpit consists of so-called 'pokerwork' done by the sculptor Niels Fjeldskov in 1875 and 1873 respectively. On the pulpit this replaced the golden altar *panels, which as mentioned above were 'discovered' there in 1870 and sent in to the National Museum in 1873 (cf. fig. 111).

The appearance of the church interior has been much affected by its restoration in 1934, when the altar was furnished with a frontal with copies of the *panels from the golden altar (renewed in 1986). At the same time the present pews were installed, and all the wooden furnishings were polychromed brightly in green, red, grey, brown, silver and gold. About older refurbishings we know very little. The earlier altar paintings mentioned testify to work done in the mid-1700s. In 1795 the state of the altarpiece was said to be 'a disgrace and a blemish', and this judgement had to be repeated until as late as 1831, when the altarpiece and pulpit were painted. In 1849 the seating was renewed, the wooden furnishings were

repainted in 1863, and in 1892 they were cleaned and 'moderately polished'.

GRAVES AND MONUMENTS. Particularly worth singling out are three Romanesque granite tombstones from c. 1200 with interesting inscriptions (figs. 115–117). The first was laid over Bardo Tygesen and apparently a wife, 'Brida' or Brigida, rare evidence of Scandinavian naming after the Irish saint. The second stone bears the name 'Margareta ...datter', while the third belongs to a 'Geti Fot', who was apparently the father of a 'Peter Gøti Sun Fot', whose tombstone can be found at the nearby Boller Manor.

Two tombstones from the mid-1600s are anonymous, as they were re-used with new inscriptions in the 1800s (figs. 118, 121), and two Rococo stones were laid over members of the Mandix family of Tamdrup Bisgaard. The churchyard monuments included several of the region's so-called 'peasant tombstones' of granite from the time around 1800.

Fig. 136. Nordre kirkegårdsdige set fra ydersiden mod øst (s. 5048). Niels Jørgen Poulsen fot. 2001. – *North wall of the churchyard seen from the outside looking east.*